

Tornai József

Világ buboréka

*Ha szemem nem volna,
fülemmel fölszállnék
s minden dalmadó lány
ölére rátalálnék.*

*Ha fülem nem volna,
ujjammal tapogatnám,
hol lebzsel a bibircsók
isten bozont-kobakján.*

*Ha ujjam nem volna,
nyelvemmel megkeresném,
tűzes sármány-e párom
vagy tetszhalott keresztény?*

*Ha nyelvem nem volna,
orrommal föl-föltűmám
az időt, hol még teng-zúg
a gyerekkori turján.*

*Ha orrom nem volna,
jaj, akkor ugranék,
nehogy bűzbe fojtson
az ördög-csőcselék.*

*Ha lábam nem volna,
karomba összefognám,
ami csak fönn ugat
ég-föld túskebokrán.*

*Ha karom nem volna,
azt kéne szeretnem,
kinek csak a lelke
varjúdik kezemben.*

*Ha kezem nem volna,
a szám csucsurulna,
világ buborékát
balzsamként szélbe fújva.*

Tündöklés mindene

*Káromkodik a sarkantyúvirág:
ki adta rám e rothadás-huhát?*

*Miért nem gyémántból faragtál ki engem,
te, aki ott vagy minden porszemekben?*

*Miért nem zuhansz le velem a sárba,
rovarok vőfélye, ganéjdomb nimfája?*

*És önmagába bukik le vele
az Örökéj: tündöklés mindene.*

Ó káprázatos gyümölcsök

*Nem tudtam, hogy lehet megnyitni, ő
meg nem szólt. Nyilván bízott bennem.
Mind a ketten hibásak voltunk. Hogy mi
lehetne a vigaszom most, évek után
s hogy ő már halott? Egyszer azt mondta:*

*„Aki nem csókolja meg a szentek szentjét,
nem érdemli meg, hogy oda belépjen!”
Ez a törvény. Mindig ki kell bontani a héjából,
akit szeretünk, a káprázatos gyümölcsöt.*

Vári Attila

Isten báránya

Én olyan kicsi voltam, hogy még azért is a kis székre kellett állnom, hogy gyűlölködni tudjak.

És ez nem vicc.

Felálltam a sámlira és akkor szinte szembe is tudtam volna köpni azt a tróger fényképészt, de ő meglökött, s így a nyálam végigcsorgott a képen, az ingemen, s mert éppen málnát ettem, anya azt hitte, hogy vért lát, s akkor nekiesett a nagyítással házaló csalónak.

Én már hallottam az iskolában, hogy van egy pasas, aki elkéri az igazolványképeket, aztán esküvők és mindenféle családi események fotóiba illeszti azokat az arccokat, amelyek soha sem néztek ki olyan bambán, mint ahogy a kékesre, sárgásra, vagy éppen barnás árnyalatra satírozott képen vigyorogtak. Volt olyan, aki éppen az ilyesmit szerette, de az már túlzás, hogy egy koszos amerikai lapból kimásolt filmjelenetre ráfényképezte a házunkat. A bajuszos férfi feje mellé anyát, és azt kérdezte, hogy mennyit ér.

– Kiszárad mit fizetne, hogy ne a férje kapja ezt a képet?

És anya éppen azt magyarázta volna, hogy hol találja meg apát, de én kikeltem az ágyból, mumpszos voltam, s gondoltam leköpöm, hogy kapja el a ragadályt, mert azt már tudtam az orvostól, hogy férfiakra nézve ez veszélyes betegség.

De fellökött az a barom. A számból szerteszét fröccsent a málna, s aztán amikor már mindketten a földön feküdtünk, anya rálépett a gégéjére.

– Vért akartál, hát most te is vért köpsz – sziszegte, s én közben felugrottam, de mert tudtam, hogy a szomszédék udvarán ilyenkor a szabadban dolgoznak a kőfaragók, csak a lépcsőig kellett mennem, s onnan hívhattam a segítséget.

Jöttek is.

Szerencsémre az első mindjárt Kálmán volt, mert alig két napja éppen őt akarta átverni egy olyan képpel, amit állítólag a vendéglő udvari vécéjében kapott le, s amelyen ez a hatalmas kőfaragó éppen egy másik emberrel buzikik.

– Eljött az igazság órája. Az ármágedon íme eljőve – mondta a názárenusok sorába tartozó kőfaragó, aki olyan szelíd volt, hogy mi versenyt rendeztünk abból, hogy nekifutásból ki tud úgy fölugrani a nyakára, hogy aztán a vállára is föl tudjon állni.

És Kálmán ezért sem haragudott soha.

– Vigyázz, mert leesel – mondta, ha már fön voltak a vállán. És lesegített minket, de egyetlen egyszer sem haragudott meg.

A fényképészen is csak kacagott, amikor az zsarolni akarta, s behemót vigyorával szemébe nézett.

– Te nagyon elnézted a házszámot – mondta neki, és mindenki látta, hogy fölemeli fél kézzel, aztán a kerítéshez sétál vele, s átrakja pontosan a sövényből levágott nyesedék tetejére.

– Asszony testét sem érintetem, pedig a bűnök kaptárjában még az lenne a legkisebb, ha férjezett hitvesemet gyermekeim anyjává tenném – mondta neki, mert Kálmán úgy fogalmazott, olyan prédikátoros tisztasággal, hogy mindenki tudta róla, misszionárius lesz, és elmegy Jehova tanait hirdetni a katolikus többségű földre. A vendéglőbe is azért ül be, mert meg akarta téríteni a részeges katolikus kántort.

De most anyám miatt kicsit hangosabb és vészjóslóbb volt a szokottnál.

– Nekem most téged meg kell vernem gyermekem – mondta a fényképésznek, s a verést azzal kezdte, hogy módszeresen napfényre segítette az összes filmeket. – Ezekkel nem házalsz többet – mondta kedélyesen, aztán a lépcső feljárójának párkányára tette.

– Remélem tudod, hogy hány főbűn van, mert én most huszonöt imát verek a seggedre, s a különbséget majd vond ki a bűnök számából. Azt majd vissza adhatod, ha lesz hozzá kedved.

Hatalmas lapáttenyerével éppen a huszónötödiket verte, amikor megérkezett apa, s csak a többi kőfaragó emberségén múltott, hogy a nagyító nem halt bele abba, amit a képért kapott.

Apa meglátta a nagyítást a földön. Azt, hogy egy láthatóan első-világháborús őrmesterképű férfi, aki a fényképen ráadásul amolyan csikos és egészsztestre szabott fürdőruhát viselt, az anya lesből lekapott arcképével behelyettesített kövérkés ontarioi kurvával etyepetyél, s ettől elveszítette fejét és akkorát rúgott a zsarolóba, hogy az átesett a korláton, s apa folytatta volna még a virággyásbas is a verést, de a kőfaragók lefogták, s aztán sem Kálmán, sem anya nem hagyta, hogy a virágok között is verje.

– Összetöríték a hibiszkuszokat – mondta anya, de az igazi érv az volt, hogy Kálmán fölnyalabolta a zokogó idiótát, s átvitte a szomszédba, ahol éppen fekete műmárvány sírkövek fényezésén dolgoztak.

Fényképésznünknek kezébe adott egy felébe törött köszörűkövet, s megmutatta, hogy a marószódás vízzel mekkora területet kell egy alkalommal átsikálnia, hogy egyenletes legyen az emlékkő fénye.

– Egy kicsit kilyukad tőle a kezed, de meg lehet szokni – nyugtatta Kálmán a tévelygőt, s amikor az esti fájrónál nem akart bemászni a kutyaóba, pedig minden kőfaragó elmagyarázta neki, hogy a fájrón azt jeleni, hogy vége a munkának, akkor Kálmán kényszerűségből megkötötte kezét és lábát, s a simító pléhet használta kaptafának, hogy be tudja gyúrni fotógénuszt az üresen álló ebszállásra.

Ezt Kálmán mondta így.

Ebszállás és fotógénuszt.

És ez volt az első nap.

Nekem ugyan megtiltotta, hogy leköpjem, pedig akkor félherélet lehetett volna csinálni belőle, mert ha elkapja felnőtt létére a dagadványt, akkor már soha sem csinált volna senkinek gyermeket, de Kálmán lebeszélte róla, azt mondta, hogy az ilyennek elég büntetés a munka és az, hogy nem hagyta elszelelni. Másnap és harmadnap is dolgoztatta, s hallottuk, ahogy azon az isteni csenddel megáldott hangján azt kérdezi:

– Szereted a csirkepörköltet? Mert mi krisztus tanainak názárenusai, csak zöldségeket eszünk.

És elejébe tette a zöldhagymát és retket, a kovásztalan kenyeret és aludt tejet.

Fotógénuszt pedig evett, mert éhes volt, s este kinyalta a nyers zöldborsóból készített, fokhagymával és borsmentával ízesített főzelék utánzat edényének alját is.

– Ma még megkötözlek, de holnap majd elérkezik a felolvasás harmadik napja, s akkor isten csodát művel veled. Olyan leszel, mint Mózes könyvének jármolatlan tehéntinója, amelyet áldozatba adhat az ember, ha a bírák azt ítélik, hogy az ő városához közeli földön

találták hulláját annak a megöltnek, ki ismeretlen, de nem maradhat bosszulatlan. Áldott leszel és jámbor, mint az anyja csecset szopó bornyú. Mert az ige csodát tévesen. Ámen – mondta Kálmán, s a Fotógéniusz már azt sem tudta, hogy az ebszállás, a kötelek, vagy éppen a prédikátor a veszélyesebb, aki hatalmas nagyító alatt tartotta bibliáját, s munka közben minden válogatás nélkül onnan olvasott fel, ahová a csiszológép szele lapozta a könyvet.

És olvasta a verseket. Kiolvassa a számokat is, mintha azok is részei lennének a szent szövegnek.

És a géniusz nem tudta, hogy az a munka, amelyen éppen dolgoztak, nem is igazi megrendelés.

Ezekre a kövekre Kálmán olyasmit jegyzett, hogy a „szeretet“, meg olyanokat, hogy „feltámadás“, de nem is igazi sírkövek voltak. Ezek voltak az ő mérföldkövei, mert azt tervezte, hogy hittérítő munkáját azzal kezdi, hogy az országút szélén állítja fel őket. Mindeniket a hátán viszi, s ha már lerakott és rögzített egyet, akkor visszajön a másikért, de azt már kétannyira kell cipelnie, s ha már mind a harminc a helyén lesz, akkor elkezdheti a lelkek megnyerését abban a messzi kisvárosban, ahová személyvonattal pontosan öt órát tartott az utazás.

Az első és a második kő között fixundfertig öt kilométer volt a távolság, ezt maga Kálmán jelentette nekünk s ahhoz, hogy a harmadik is a helyére kerüljön, meg kellett tennie az ötöt az elsőig, aztán még ötöt a városig, s a hátára hársfa hánccsal felkötött iszonyatos súlyú kővel végig kellett mennie a két stáció mellett, hogy elérje a harmadikat. Aztán az egyre távolodó kövek miatt már napokba tellett, hogy gyalog hazaérjen, s bármilyen behemót is volt, az utolsó követ pontosan egy hónapig cipelte a hátán, amire az végre a helyére került.

Így telt el több mint két esztendő.

Haladhatott volna talán gyorsabban is, de ott volt a kolonca. Lánccal a lábához kötötte a fotógéniuszt. Aki már nem is akart megszökni. De aki talán azt hitte, hogy sorsvállalásának része ez a gályarab kellék is, s aki nem cipelte ugyan, a követ, de egy ronggyal törölgette Kálmán homlokáról az izzadságot, hogy ne folyjon a szemébe, vagy vizet adott neki, s megtanulta, hogy a vastag hánccs alá hogy kell bedugni a vékonyra szeletelt birkaanyagot, hogy a názárénus vállát ne vágja véresre a heveder.

De csak ekkor vette maga mellé a fényképészt, amikor már az út felét megtette.

Senki sem értette, hogy ez a pökhendi nyikhaj miért nem szökik meg, hogy miért marad a kőfaragónál, hiszen még csak nem is volt idevalósi. Senki sem tudta, hogy honnan jött a városba, s apám is csak véletlenül hallotta, hogy a piac mellett egy kofaszálláson lakott, ezt is Kálmán mondta neki, aki néhány nap után saját kezével vitte el azt a viaszosvásznon koffert, amiben fotógéniusz a ruháit tartotta.

A kofaszállás olyan hely volt, hogy a piaci árusok felváltva feküdtek egymás mocskos ágyneműjébe, mert ha fölkel az egyik, beküldött egy másikat, és ő kezdte lesni az gúlákba halmozott zöldséghegyeket.

Nem is a tolvajoktól féltek. A macskákat kergették, mert a kandúrok előszeretettel rakták szagjelüket a zöldségalmokra, s a penetráns bűzt se lemosni, se pedig lekaparni nem lehetett a muromról, a hagymáról, de még a káposztát is hiába levelezte torzsájáig a vevő, mert az a jellegzetes szag még a cika belsejéből is úgy áradt, hogy nyávogásra ingerelte a mindig pázrásra készülő elvadult macskák hadseregét.

Géniuszunk külön ágya volt, de nem fizetett többet, mert számára nem kellett napközben téglát forrosítani, mert az árban benne foglaltatott, hogy az olajoshordó-kályha paraszában forrosított téglát a kofaszállás tulaja vitte vasfogóval és tette a kofának földig érő szoknyája alá. Mert a felszálló meleg akár óráig is langyosan tartotta a sátor méretű pendelyek alatt didergő testeket.

Kálmán elköltöztette ebből a bűnfészekből, ahol sokheti mosdatlanság, rothadó zöldség és a téglával felmelegített testek ráadás-szeretkezéseinek szaga keveredett a kályhából szivárgó kátrányos füsttel, s a Jozafátra keresztelt géniusz zokszó nélkül tűrte, hogy a názárénus kőfaragók ecetes vízzel sikálják, s hogy kiválogassák csomagjából a fölöslegesnek ítélt dolgokat.

– Urunk is ecetes szivaccsal olthatta szomját a kereszten – mondta Kálmán, bár Jozafát nem is tiltakozott a módszerük ellen, de a behemót úgy gondolta, okát kell adnia annak, hogy a lemosás után is miért kellett ecetes vizet innia.

És Jozafát nem szökött meg. Pedig már ő járt a piacra, s még azt is gyermektegyen ártatlansággal fogadta, hogy egyik alkalommal Kálmán helyettese, a Pilátusnak nevezett férfi visszavitte a piacra, s bocsánatot kellett kérjen, mert egyet fizetett, de kettőt vitt.

A kofák csak röhögtek a jeleneten. Hangosan kiabáltak utánuk.

– Halod Jézuska, ha benyúlsz a szoknyám alá, kaphatsz burkában sült tövises gesztenyét – mondta az egyik, s a tejeles asszony még rá is tromfolt.

– Gyere ide aranyom. Olyan heves vagyok a téglától, ide össze kellene tegyük, ami összetalál, aztán, ha kimaradna mégis valami, azért adok neked még két tojást, hogy legyen amit a nadrágodban hazavigyél.

Az egész piac röhögött, de Jozafát és Pilátus olyan komoly arccal hagyták el a helyszínt, hogy a bazáros, aki tükröket és illatszereket, mosósódat és még gyermeknek való kaleidoszkópot is árult, azt mondta jó hangosan:

– Ezek vagy hülyék, vagy olyan szentek, mint a templomtorony.

Kálmán már a stációk felé tartott, s a kőfaragók megint igazi sírköveket faragtak.

A harminc műmárvány stáció kőnek már csak a fele volt az udvaron. És a többiek öntötték és vészték a családok megrendeléseit.

Ezek nem voltak olyan nagyok, mint Kálmán hit-kövei, de rengeteget kellett vésni rajtuk, mert olyan is volt (igaz, az hatalmas igazi márványból készült), hogy az aki lottón nyerte a pénzét, felíratta a magyar aranycsapat névsorát, s kereszt helyett focilabdát kért a sírkőre, s az ötvenes évek híres magyar válogatottjának eredményei alatt ott volt a teljes családja. Név, születési dátum, aztán kötőjel, mert még mindenki élt, s Kálmán egy egész napig töprengett azon, hogy fölveshető-e a kőre, amit a megrendelő kért.

Berei úr azt szerette volna, ha a kő alján az áll: „Itt nyugszom én, olvasod te. Olvasnám én, nyugodnál te.“

Nem is ez a szellemtelenség bosszantotta föl, hanem az, hogy Berei azt szerette volna, ha fölkerül a kő másik oldalára, hogy: „Világ proletárijai egyesüljetekek, de engem most már hagyjatok békén.“

Kálmánt egyre ritkábban láttuk, bár apa mesélte, hogy hívó öregasszonyok várják a messzi országutakon, hogy megetessék, s azt is mondta anyának, hogy a fényképész ellen érvényes körözés van. Keresteti a családja. De azt már én hallottam, hogy Jozefát a rendőmek azt mondja:

– Normális dolog kerestetni valakit, aki megvan? Engem itt mindig meg lehet találni – mondta, s visszatette disznóbőr tárcájába az iratait.

A rendőrség nem is zaklatta többé, hiszen még ideiglenes bejelentője és munkavállalási engedélye is volt.

De aztán Jozefát, a fotógéniusz is elindult útjára, s már csak akkor hallottunk róla, amikor a helyi újság megírta, hogy az illegális klerikális emlékműveket felállító hívőket, akik miatt súlyos baleset történt, a feldühödött gépkocsivezető a kurblival úgy helyben hagyta, hogy kórházba szállítás közben meghaltak. És szektás szokásaik miatt segítséget kellett kérjenek a hullaszállítók, mert nem fértek volna be a tepsibe. A tűzoltók kellett levágják azt a láncot, amellyel egymáshoz kötözték magukat.

Az a baleset az utolsó kőnél történt, s mert tudtam, hogy mi állt a fekete műmárványon, nem is csodálkoztam.

Akkor már olyan magas voltam, hogy kisszék nélkül is tudtam volna köpni, mint ahogy azt is megtanultam közben, hogy az örök világosság nem a sarkkőri nappal, hanem az a fényesség, amelyről Kálmán beszélt, s amelyet aranyozás helyett, hogy még szebb

legyen, apró tükrökkel rakott ki a megtérítendő város előtti kövön.

„Örök világosság“ – hirdette fekete műmárvány becementezett sírköve, de mert az útvonala három megyét is érintett, még ma is folyik az egyeztetés arról, hogy a harminc kő szövege nem volt esetlegesen felforgató tartalmú, és mi is lehet az egyesített olvasatuk. És három megye rendőrsége küldözgeti az olyan jegyzőkönyveket, hogy „huszonötös kilométerkő, ne paráználkodj.“

De az ötvenes, azaz a tizedik kő éppen két megye határán áll, s azt apával és anyával megnéztük, mert apa vett egy Fiat Topolino nevű autót, és elvitt stációkat nézni.

Az ötvenedik kilométernél, a tizedik kőre az volt fölvésve: „És ne csinálj magadnak faragott képeket.“ És alatta zárójelben: (ne fotózz).

Én most már nagy vagyok, a káposztás asszony azt mondta a piacon, hogy akkorára nőtem, hogy mindjárt ki tudom hántani a női ágak közé szorult gesztenyét a szőrös burokból, de én visszafeleltem neki.

– Azt igen, de nem a tiédet.

Szinte el is felejtettem mondani, hogy Pilátustól kaptam egy Ljubityel márkájú szovjet fényképezőgépet, pontosan olyant, mint amilyent Jozefát hordott fényképész korában a nyakába akasztva. De azt mondta Pilátus, csak akkor használjam, ha elolvastam a Bibliából a Jeremiás könyvből erre a munkára vonatkozó verseket.

Jeremiás nem ír fényképről és nagyításról, csak azt írja abban a versben, 1.5. hogy: „Mielőtt az anyaméhben megalkottalak, már ismertelek, és mielőtt az anyaméhből kijövé, megszenteltelek, prófétának rendeltelek a népek közé.“

És ezt nem értem. Pilátus azt akarja, hogy fotógéniusz után én legyek a fotó-próféta?

És kaptam tőle egy kis márványlapot, hogy legyen amin kasírozzam a képeket, s az egyik oldalába belevészte: „Aki a kamerával hazudik, az bűnösebb a kufároknál.“

Az első képemet a százas kilométernél készítettem a huszadik körül.

Az egy hatalmas fehér szikla alatt áll, s csak az van ráírva, hogy „Isten báránya“. De csak akkor látszik a felirat, ha rásüt a nap. A papírképen olyan, mintha Kálmán állna a hegyszoros szélén, s a mellén hordaná az írást.

Nagyon szeretem ezt a felvételt. Kálmán – Isten báránya.

Tandori Dezső

Első trió, új ezr., bef.

I.

(Füzi Lászlónak, Pintér Lajosnak: levelükért)

Gyakran elé, utána, gyakran elég, gyakran
utánag, hogy, sic. Én minden átfordul.
Ehhez kevesek már az idegen felcaplatások: más
lakónegyed, iskola, pad, telefonfülke, idegen
messzeség, bár a közelség volt idegen.
Most a kettő helyett kell megoldanod, nem
a kettővel (együtt).

Nem, hogy elmész, nem,
hogy maradsz. Agyonjártad a lábad egészségesen,
most betege(se)n kíméled.
A beteg bokától megfájdulnak az egészséges
lábreszek. Ez lelkileg hogyan van? Vagy
nincs, hogy lelkileg.
Botnak használod csak a lábat, nem is a te
lábad, és a te lábad további részei fájnak.

Leelemezve, ronda szó, nyomban
eltűnnek a túlzó, zavaró – másokat végül
csak zavaró – fájdalmak. Mit fáj neki? Ne fájjon. Fáj
nekem, ha fáj neki. Elmúlnak-nem-is-émlékszem-hogy-ezek.

II.

(Megjárom, hogy ne járd meg. Becsületkritériumok)

Elmúltak a kilométerek Dublinban,
elmúlik a nagyon jelenvaló avval hogy nem igaz.
Agyontagolás helyett egybefolynak
különfélék. A kilencven-mérföldek
(Dublin) a láb bot tartásában végződnek. De:
ez hiába volt (hiába van, lesz: nem volt),
vagy nincs (hiába, hogy volt),
és van (!), hiába, hogy nincs.
Elvesznek a hátracsapott megszorítások,
ha őszinte vagy magadhoz.
Az isten pofozza meg őket, mondta anyám.
majd megjön Rédéről, mondta nagyanyám.
(Kocsmáros nagyapámról, ha bepíált. Sokáig
Kecskeméten lakott, Mátészalkán halt meg.)
Anyám rá nem mondta, az isten pofozza meg.
Anyám, mondta: felkapta, mint tyúk a taknyot.

A porból ezek a higanyos futások
kis göböcsökként már nem kíváncsoznak a tenyérbe.
A finomabb mérlegelés kora lejár.
A durvább mérlegelések finomsága nem a visszavonás,
a mérték megtalálása más valami.

És ne firtassuk, valamik közt-e.

III.

(Politba fülő; polittasodás)

Mily megható szekvenciák (sorok),
ahogy Eliot tördeli a vallásos szöveget,
kisebbségi–

nk, van, hogy mi csak a bokánk tördeljük Dublin után
(vallásos város, ha kell, elioti – vagy joyce-i – szellemű).
Nem jutalom, ami a lejárt kilométerekre jön.
Bot járatás, még mindig nagy szerencse.
Hogy nem lesz egy a lég meg a bokarózsa: a csont
nem törte át a bőrt.

Amíg nem lesz egy a belső rózsa – fehér, vörös – és a
lég, amíg a csont a bőrön át nem tör, minden
fordulat lehazudható, végül
a bot járással,
az elnyelt fájásokkal,
hogy semmi épség nem kötelező, e
tudattal,
még mindig szabad vagy.

Elefántgyűrődések istenlépcsein, folyók
vörös-ekker fordulatain és kiserdön
(megannyi szilajfán)
átlábalhatsz. Álldogálhatsz latolva,
mily írószerszámot végy. Nem köt ágyhoz új ezred.
Egyszer, nagyapám unokáját, a Forradalmi
Ezred bevitt a Róbertre. Ne. Kijöttem: egy történelmi
fordulat volt, a taxis mondta: valami Gorba-
csov az orosz elnök. Ekkora forduló az új ezerév nem volt. Ave.

A körbeérő kör

„Csak mint a körbeérő kör“ – valaki ezt mondja, hallom –
„nem az, hogy
nem tudok senkivel semmit megbeszélni, az túlzás, de
az se, hogy valamit senkivel se tudok
megbeszélni, mert annyira senkivel se“
– és mondja: „a körbeérő kör, ugye“ –, „hogy az
akkor már, megérted, akkor
az“ – mondja: „mint a körbeérő kör“ – „nincs is, annyira
nincs kivel megbeszélni. Vagy hülyéssel beszéled meg,
normálisakkal“ – és azt mondja: „ez a körbe-
érő kör“ – „normálisakkal“ – ismétli –, „igen, az van,
hogy normális témára tértek rá, és nincs mit megbe-
szélni ilyesmit, meg lehetne, de mert normálisan
beszéltek, nincs mit megbeszélni, ilyet,
még azt is érezheted,
hogy te nagyon jól vagy, általuk,
akikkel nem kell megbeszélned, amit a hülyéssel,
vagy egyszerűen nem is az idegenekkel, de akiknek
ez idegen, nem tudsz megbeszélni, tehát nincs
az se, hogy hülyék, az sincs, hogy idegenek, nekik
egyszerűen idegen ez, és ezer okuk
lehet rá, van rá akárhány okuk, hogy azt mondják: csak
túlhajtottad, el vagy fáradva épp,
majd visszatér érdeklődésed, újra tudsz menni északnak,
délnek, nyugatnak, keletnek a városban, a kömyéken, majd
a tavasz visszahozza, és majd újra vonatra szállsz, repülőre
mondják, de te tudod, nem, nem, ezt nem értik, ezt úgyis
hiába mondod: maximum a meghalást ilyennek választottad“, mondja.

A kör visszája

„S nem az, hogy a meghalást választottad, csak ilyennek
választottad a meghalást“ – mondja –, „a körbeérő
kör, igazat lehet mondani ezzel,
nem is létezik, miközben
képtelenség, vagy adagolod magadnak,
igenis fontos célja van, hogy
kinézel a vonaton a dögunalomba,
már csaknem egész nap, nemcsak fekvő
testhelyzetben van ez: a dög–

unalomba a dögunalomból, abból, hogy
dögunalom, hogy ott vagy, és“ – mondja – „persze,
beszélisz, élnék is vagy akár, ha
erre esély van, csábítás, kényszer
hozza ezt, a kör elkezd
visszafelé forogni, de önmagában ér akkor is.
Nem fogja a tavasz visszahozni, és nincs az
– megannyi részletkérdés – „(már félbe se hagyja),
„hogy ezek miféle gondolatok,
kinek kellene és nem kellene,
rendhagyónak vagy mulandónak találják-
-e, és hogy kik találják: semmi
nem hozza vissza, ami ennek előtte volt abban,
amiben és amiből ez áll és van. A meghalás
valamijét így választotta veled valami, nem te
csinálsz, a csinálás tezik, de ez egy elmúlt kor stílusa,
csak mégis, a beszélés tezik, az írás tezik, és ha mindez
– nem a neveivel – csikorog, még te kapsz az egészért, torzra.

Per tangentem

S a végtelenbe futó érintés: egy tangens
a körhöz, mely hirtelen mint negatív varázskört
széttünteti azt: mi is volt ez? Mert ahogy hazatérve a Lánc-
hídon fölveszed, jó, kabalából, de föl, a kis elhullajtott
fenyőgallyat, s pár lépés után töprengsz valamelyest,
még egy külön lehullt ágát magadhoz vedd-e, ott hagyhatod-
-e „árvány, magányosan“, aztán egy szál jégtáblának lengetsz
a nagyobbikkal, a kisebb kukucskál táskádból, a bor mellől,
melyet szia-szia töltöttek neked a Kálmán utcában,
sietned is kell, hugyoznod is kell, leérve, egyesével
véve a fokokat az oroszlanos lépcsőnél – ahol Szpérót,
madarad lelted huszonkét és fél éve! –, integetve a bicik-
listáknak a kis alagútban, nézve a teherautókat az Alsó-Rakpart
szutykában, kék fedelű, hófehér kannát (királykékek, Schalke
04, arra gondolva, a Schalkének talán jobban fog menni
a Bundesliga tavaszi idényében), aztán a kutyás ismerősöket
látod, és ha mindent unisz is „halálosan“ (Hamlet-kötet: „megül
halálosan“), e halálos megülés „megülő, mögüle“ neki, azért
annyi mindenre nézel ki, annyi minden néz rád; ezt
nem tagadhatod el, ezt a Fűzi Lacinak és a Pintér
Lajosnak is el kell mondanod ciklusod negyedik részének
végén. Maradjunk épp ennyiben; hogy azért sok minden van.
(Egy pontosvessző pontos kihelyezése a puszta vessző helyett.)
És van miből meglátni, mi lesz. Világöntés: mint ólomöntés:
bokáig (beteg-bokáig) koszban és azt-el-nem-mondhatni-meddig
unottan: neki fogsz vágni ma is, és Bécsset nem mondod le, per tangá,
és nem maximalizálsz semmi „követelésed“, az még nem az, hogy
hagyod, hogy ki legyen veled ... szúrva? Minden per tangentem! Csak
érintőleges. És az érintkezés, valamennyire – egyelőre zajlik.
A jég, lásd J. A., per tangentem, satöbbi. Tangurás öregúr! Tangás

Kovács András Ferenc

Pandus-papyrus

(Apollinopolis Magna, 200 körül)

*Versek mestere volt szegény
Pandus! Zöld vizeken túl született a szép,
zordon Idaliumban – és
felőtt Helios ős sarjai közt vadon.*

*Forró Pentapolisba ment,
majd hattyús Lebedost lakta, de hívta még
fénylőbb parosi partszakasz,
kergült Archilochus fészke... Azóta friss*

*költők tisztelik ősz fejét,
főképp rómaiak, mert laza metrumok
új Hephaestusa lőn... Ligur
földön megtelepült kóbor Ulysses ő!*

*Később fölszabadult (- -)
tág Etruria (- - -) tuscusok
tuskolták be (- - -)
Pisaeban kalapált égi kalitba. Vén*

*párduc ketrece Pandusé –
megtört (- -) kovács (- -) szent hiúz
(- -) lelke, ha fecskedal
(- - - - -) szállna szegény bolond!*

Jász Attila

A hasonlóság mítoszai

I/

Estéknként még mindig ugyanúgy rovom a köröket a tó körül, próbálom egyenletesen szedni a levegőt, s ilyenkor pontosabban érzem a test határfelületét is, például ettől eddig, ahogy keményedik az izom és a bőrszövetet lehetőleg verejtékfilm vonja be, miközben préselem a levegőt ki és be, amíg el nem tévesztem, de akkor rendszerint az út menti fűbe zuhanok, figyelmem izzadtságcseppek lassú gördüléseire tapad, mintha hangyák mászkálnának rajtam, elképzelem a csípést és a bizsergést, kellemes csiklandozást ágyéktájon, vagy inkább fűszálak, hegyes törként, miközben feljön a Hold Agrigentóban is, a Juno templom sötét romjai felett, az asztalom feletti képeslapon, s egy kicsit távolabb már vár az előkészített, ősi tisztulóhely, a fürdőszoba neve még mindig Akragasz, egy tele kád vízmeleg üzenet.

II/

Az öbölben zúgó tenger fáradhatatlanul ostromolja a sziklákat alattunk, e régi metaforákat, miközben persze lágy szélfuvallatok símogatják fényesre a pineák viaszos, zöld leveleit, alatta ősfákról álmodozol, egy parkban séta közben, szinte érzed miként szívódnak föl az árnyak, mikor van vége az alkonyodásnak, és mikor kezdődik végre az este.

III/

Egy négyemeletnyi magas toronyszobában élek, ahonnan se le, se fel nem vezet lépcső időnként, és ha közeledik a hajnal, az álom múlásával egyre bizonytalanabbnak tűnik a repülés.

IV/

A zöld suhogás, ahogy újra átremeg a ligeten, emlék csak, hiszen én is tévedtem, kiléptem a mondatból, írta a költő, s kiálltam áztatni az arcom, a szavakat, szájam lenyomatát.

V/

Halványuló mozdulatsor a szél hajnali emlékezetében, az indulás csak néhány szárnycsapás boldogsága, ahogy apa és fiú együtt suhannak, sziklák és vizek felett, ahogy ég és föld elválik egymástól, s reggelre nincsen mindentől egyenlőt álmodó távolság, langyos, sós fuvallat lengedez.

VI/

Bizonytalan érzéseid nedves ezüstfelületén csillogjon a dél aranya, akár egy levéltest lenyomata, a kert az ablakban, ahogy évmilliók alatt gyökerektől köveig szivárog át.

VII/

A szárnyashangyák felfedezik hátizsákomat, és olyan otthonosan közlekednek ki-be, hogy én csak nézem őket, elvesztve időérzékeimet, ha sokáig nézem, nagyon szépek, közben percek vagy órák telnek el, mióta beléptek a szentélybe, a fekete, műanyag Artemisz-templomba, majd áldozás után elhagyják a templomot, s felderülök, biztosan megtalálták a Nietzsche-könyvet, amit ott felejtettem az oltáron, nem maradt egy sem a zsákban, a hegy tetejére érve pedig feltűnően ritkulnak a fák, puha, zöld fű kerül szét a lábam előtt, szinte nyugtat pompájával és hívogat, feküdjek rá, hanyattdőlök hát, és látom, megint egy kopasz fa, aztán kinyitom a könyvet, a betűk szárnyashangyaként rohagnak a szemem előtt, aztán elrepülnek, csak a papírlap vakít, míg lüktető fehér centrumába nem szippant az örvény, de később valami nagy kékségre emlékszem csak, néhány perc vagy néhány óra múlva, kinyitom a szemem és Artemisz apró papjai ott pihennek a lapokon, jól megfigyelhetem, ahogy kis szárnyaikon megcsillan a

VIII/

Ha egy vak író könyvet vásárol, érezni akarja ujjában az olvasás boldogságának és boldogtalanságának lehetőségét, s ehhez már igazából lapoznia sem kell, anélkül is pontosan tudja, nem mi változunk a könyvek által, ők lehetnek csak jobbak általunk.

IX/

Folyton beissza a homok felfedezéseink lassú nyomait.

X/

A nap tüzeit helyettesítő lámpa fényével is szívesen lánggra lobbantanád néha az asztalon felejtett kéziratlapokat.

XI/

Amikor hajón utazol, körülötted környezeted felszívja a tenger kékjét, olvasod hosszú mondatok hullámszáma közben, mégis az a határozott sejtésed támad, bárhol legyél és bárhová érkezz is meg, az ég kékjéhez képest mindig egyhelyben állsz.

XII /

Mandulaligetek között kanyarogott porosan az út, egészen odáig, ahol Akragasz rejtett kikötője csillan a napfényben, vagyis majdnem odáig, mert a képzelet valamivel előbb élesen jobbra rántotta a kormányt s letért a tervezett útról.

A különbözőség mítoszai

I /

Amikor egy történet könyvtárban kezdődik, jobb ha közelébe se mész, mert rendszerint ott is fejeződik be, könyvlapok ízével a számban.

II /

Az emlékezet labirintusában bolyongani, kifogyott tollal betelt papírra írni.

III /

...és talán, aki megtalálja majd kézzel írott soraidat, *tisztára fújja a portól*, megfürdeti, *ronggyal fényesre törölgeti*, és úgy zárja szívébe, mint egy könyvbe a kerti fáról hullott utolsó őszi levelet.

IV /

Visszatartott lélegzet, majd szép hosszú kilégzés, ahogy a hajnali mező felett ablakot nyit sz érzékenyen, s mivel nem leplezel semmit, így nem is árulhatod el magad.

V /

A környező táj immár tökéletes ellentéte az iménti mosolygós domboldaloknak, de eltűnve hirtelen szemünk elől, vajon hol bolyonghat ilyenkor a nyughatatlan lélek?

VI /

A sziget félénken úszik be horizontunkba, az utasok, zsebükben egy-egy jól leplezett sóhajjal, anélkül, hogy tudnának róla, már a lépcsőfeljártót figyelik, ahogy falak hallgatása futja majd körbe.

VII /

A nyitott ablak mellett a régi, poros füzet édes illattal telik.

VIII /

Miféle kötőanyag lehetne ott a szó, ahol alig van jelentés, mi összetarthatna minket.

IX /

Tollanként növesztheted majd egyiket a másik után, mondta a fiúnak, próbálgatnod kell szárnyaidat, erősítve az izmokat, gyakorolni a türelem csiszolását, ahogy mondatonként összeraksz egy rövid idejű történetet.

X /

Tükröket fordítasz egymással szembe, hadd sokszorozzák meg a történetet, mert belőled úgyis hamar kikopik ez az éjszakai hangulat, inkább a rozsdafoltok meséljenek csak a mulandóságról.

XI /

Az Etna krátere sem rossz, írod leveledben, s hogy *a vulkán távirati stílusban működik*, nekidölsz hát az erkélyvasnak, a szeel csak asszisztál.

XII /

A vízbenyúló szikláról a száműzött Szapphó haját mossa, megrázza, majd kifésüli szépen a szókristályokat belőle, mivel tapasztalatból tudja, az erre járó hajó nem köt ki és nem tűnik el a látható határon, csak megy tovább, szántja a habokat, de erről már nincs mit mondania.

Szöllősi Zoltán

Már botrány

Vekkerórám, az idő
fém szíve zakatolgat,
körvasútja gondomnak,
kint szél dühöng, veri a
feldagadt képű Holdat.

Virradna bár korábban,
látnám legalább, tudnám,
virasztásom már botrány
főnt a mennyben is: Nap kelne,
térdelnék tüzes ostyán.

Aludjon el a csillag is,
bánatom ragyogója,
lobogok már s mióta –
mozduljon kezem, szerelmed
testemre gombolója.

Jár az éj

Utadon szerelem, nincs malaszt,
billeg Földed félelmetesen,
följuthatsz te akár föld alatt:
Dante útján. Íme ott a menny.

Jár az éj, mint valahol a lift,
merre föl és merre van a le –
ne félj, ha félsz és ne bízz, de higgy –
létednek ej nincsen feneke.

Amikor erkölcsöd veszélyes,
pokloddá lesz minden szenvedély,
szívkamráid lassan kiégnek,
szíved pitvarában jeges szél.

Zörgő ágat holdfény olajoz,
évszakaid többé nincsenek,
kívül s belül időd azonos,
együtt mozdul véled Istened.

Ne hidd

Száraz éj zúg, ablakomra
sűrű eső záporozna,
lámpafényt csapkod a szél,
zúg lent s árad utca árka,
benne részeg, mint hasábfa
bukdácsol, míg révbe ér.

Ne hidd, virasztok magamban,
öreg idő nyög a falban,
követ s téglát emészt,
ne hidd, hogy én rab maradtam,
kezem s lábam leharaptam,
hullni lássam bilincset.

Március van, születésem
zöld havának képe nékem,
emberarcom izzadom,
múlt s jövőndő gázol rajtam,
tapossa szívem és ajkam,

fogam pereg, Himnuszom.

*Csillagig csonkolva, vágva,
tavaszomnak nincsen ága,
fénylik fönt ezer sebből,
száraz éj zúg, eső hullna,
kotyrog bádóg csatoma,
Hold ömlik az ereszről.*

Záporozz csak

*Záporozz csak, eső, záporozz,
fürödjön lyukban az ürge,
akácom lombja tetves, poros,
nevető virága szürke.*

*Záporozz csak eső, záporozz,
burukkolj balkáni gerte,
ne dőljön égről is rám a rossz,
tetőmet bomba ne verje.*

*Záporozz csak eső, záporozz,
május van, szerelmes hónap,
zuhogásod bennem százszoros,
fűrösszed szívemet, szómat.*

*Záporozz csak eső, záporozz,
ömljön a könnyed, Isten,
aki sírt, honvágygal kárhozott
bácskai anyám, már nincsen.*

Haikuk

*Fegyenctelepen,
Isten kiűzöttjei,
hatmilliárdan.*

//

*Betörtek hozzám,
bordám léce hiányzik,
mellettem Éva.*

//

*Öröktől árván,
még csak kétezer éve
van édesanyám.*

//

*Mennyit sírhattam?
méri az esőt, mérik
milliméterben.*

//

*Fáj, fáj a gyökér,
felszaggattam ujjaim,
állok a földben.*

//

*Lovak, leányok,
jégvirágos ablakban
hallucinálok.*

//

*Páros koporsónk,
Pest-Buda köve ázik,*

cigarettažunk.

//

*Ajtómat rázza,
házam volna a háza,
sír, dühöng a szél.*

//

*Hova siettem?
mögöttem sír a jövő,
fordulok vissza.*

//

*Jánoshalmi pír,
rügyekben már a gyümölcs,
meg kell születnem.*

Háy János

Buszok az érben

*Fejjel az égben és
vizeket csapkodni
az olvadó jégen.
Lélegzet előre,
lélegzet hátra,
loccsan a sáros cipő,
ki látta, hogyan
émelek le az égből
a vízig és tovább,
a föld fedelére.*

*Levegő a levegő,
föld a föld és
világ a világ.
A szív meg dobban,
s a lány éppen
középen áll.
A kamrákban reszket
pár konzerv, kocog
néhány üvegpohár,
s a rázkódástól gurul
szerte-szét az egész raktár.*

*Jaj, édesem – kapott
a fiú a kamrakulcshoz.
Ugyan már
– nevetett a lány –
minek lenne nekünk
ez a megpakolt raktár.
S a fiú, mint egy
hatalmas báb,
az égből hajtogatta le a nyakát.
– Tényleg minek is
– mondta, s dobozok
buktak a vérbe,
s görögtek, mint a
magukra hagyott buszok
kilencvennégyben
végig az ércsatomán.*

Később, mikor elment

*Később, mikor elment a lány
maradt egy üres hely,
pont akár a láb.
Valami itt elromlott
– Ez már marad így
– mondta a szerelő –
nem szavatos és túl öreg.
Látod – kiált a férfi a lány után –
bennem nem cserél senki kamrát,
minden úgy marad, ahogy volt.
Lábhely a szívben,
pár öreg cserép, lekvár,
lyuk van azon a helyen,
persze, így aztán pláne:
hülyeség a szerelem.*

Lovász Andrea

Mesebeli szomorúság

Háy János: Xanadu

*„Egy százlábú s egy flamingó között,
villanyszék és nászágy között,
egy pórus krátere meg egy
tündöklő homlok ragyogása közt:
semmi különbség.“*

(Pilinszky János: Különbség)

„Onnét messziről nézve mintha ugyanaz a történet zajlott volna, csak innét közelről, a piranói öbölből tűnt minden egészen másnak, a kardok rozsdás vasdarabnak, a hajók teknőnek, a tenger lúgos víznek, az asszonyok mosónőknek, az emberek mosatlan bűdösszáknek.“

(Háy János: Xanadu)

Az idegen megítélése mindig más: esetleges esztétikai vagy etikai értékeinél előbbvaló idegenségének tudása. Minden más, amit róla elmondhatunk, csak ezután következik. Akár szép is lehet, vagy a legaljasabb, legkegyetlenebb világ – idegen az nekünk, nem a miénk. Idegenül hangzó szavak, mondatok, címek olyan világba küldik az olvasót, ami valahol máshol van, volt, hol meg nem volt. Az exotikum kipördít a mindennapiságból. Háy János *Xanadu* című regénye éppen annyira különleges más-világba küld, mint az előző, a *Dzsigirdílen*. Az idegen világok hangulatát sugalló címek olyan nyelvi kontextust teremtenek, amely meghatározza a történetek értelmezhetőségi tartományát: az idegenszerű szavak által létrehozott szemantikai térben földi és égi, profán és szakrális találkozik, a mindennapok realitásán túlmutató világ, a csodák birodalma nyílik meg az olvasónak.

Arról szól a történet, hogy van egy velencei kereskedő, egy csöppet sem rokonszenves, pénzsóvár disznó, nem különb a többi saját okádékában fetregő, bűzös, mocskos szájú és lelkű tengerésztől. Aztán egyszer csak a sötétben megvilan egy szempár, és a kereskedő belehabarodik ebbe a szempárba. S csak az olvasó meg az író tudja, hogy nem Istennek valamiféle jókedvében végrehajtott csodájáról van szó, hanem Marlon és Marion örök legendája játszódik le ismét. Háy szerelem-mítoszának ismétlése nem csupán az eddigi Marlon és Marion történetek újramesélését jelenti, hanem maga a beteljesületlen szerelem mítosza teremődik újra. Mert hiába az évenként ismétlődő látszólagos megérkezések, a velencei mégsem érheti el soha a leányt. Mese ez a regény a működő érzelmi és szellemi elvárások kettősségének értelmében: a regény szereplőjeként végig szoríthatok meg izzadok Marlonnal és az összes többi hűgyos tengerésszel, hátha sikerül az az összebújás, hátha nem hasogató fejfájásra meg köhögtető szagokra befejezést, hogy nincsen ebből menekülés semmiféle ürüggyel és fondorlattal. Akár nem is kellene végigolvasni a regényt, úgyis lehet tudni, mi lesz; izgulni sem lehet, csak azon, hogyan nem lesz ennek mégsem jó a vége. Csak valamivel jobban kellene figyelniünk Vinciusra, a regénybeli nagy mesemondóra.

Vincius nagyon sok mesét tud. És sokat el is mesél: a Gólemről, Marion születéséről, Mohamed Aliról – és Xanaduról. Ez utóbbi mesébe többször is belekezd – az utolsó alkalommal Marlon és Marion legendájával szövi egybe. Olyan világról szólnak ezek a mesék, ahol az Úristen hangulatának kiszolgáltatott minden szerencsétlen, nemcsak a csatornába magukat beleelő Valériók és nemcsak a gazemberekké lett Bertolók. Ez az egész föld az angyalok szarától lendül mozgásba. Észre sem vesszük, hogy kezek, lábak, hajfürtök helyett ez a hideg, nyálas, undorító salak vagyunk mi magunk is. Itt még az Úristen is istenfaszázik. Valahogyan ki kellene mondani, hogy el van az egész világ cseszve, és ezen maga az Isten sem tud segíteni. Még csak be sem meri magának vallani. Az angyalok is szenvednek, kielégítetlenül, örökkévalóságba merevített vágyakozással lelkükben – ők maguk ez a folytonosan vágyakozó lélek: földiember leányával lépnének szerelemre visszakívánva valamikori testüket, karjukat, lábukat, de csak nyögnek a rájuk bízott feladatok súlya alatt.

Amilyen vaskos és otromba a regényben bemutatott világ, olyan a nyelvi megformálás is – pontosabban e nyelvvel teremtett világ vaskos és otromba. Nincsen a regényben egy megnyugtató, szelídítő szó sem: a rothadó, erjedő hús bűzét árasztják a mondatok. Ember és angyal egyaránt üvölt, okádik és hányik, zabál és bőfög, csak visít, locsolja magából a szavakat, mortyog: „csak hangosan zurbolta szájában a nyálat, olyan hangja volt, mintha mocskokat sorolt volna: picca, fos, picca, fos – ilyenfélétet, s két mocskolás között előbbre nyomta valamelyik lábát, ez volt nála a menés.“ Nyakerek, sebek, seggek, foghíjak, taknyos orrok, nyeszlett lábak, kigúvadt tekintetek zuhognak az olvasóra, véres, szaros bachanáliában „asszony és ember olyan rendesen egymásra találtak, mint két zsíros lepény a tálban. Kocsonyás nyirokban lötyögtek egymáson, s ebbe a ruganyos nedvességbe aludtak bele.“ Sok szó esik részeg, tepsipofájú tengerészekről, szuvas fogú, tocsogó nyálú Károlyokról, háborúkról, fazéknyi mellekről, öregasszonyokat miskuráló bűnösökről, fososkuttyákról – egyazon életvilág. Nincsen szentség és nincsen kiemelt régió, ami mentes lenne ettől a mocsktól. Bűzös az emberek, az angyalok, az Isten lelke is, teste is, még az álmok sem hoznak nyugodalmat: fröcsögnek az odvas fogak között. Föld, víz, levegő: mindenütt ugyanaz a reménytelenség. És negyedik elemnek még ott vannak az ember belső terei: templomokkal, oszlopcsamokkal, játszadózó szörnyekkel, kiket reggelre talán sikerül sötét sarkaikba visszazavarni. De a lélek is – harmóniában a belőle kivetülő rémségek világával – éppen olyan poshadt, és szétmállik, mint ez az egész világ. A szív épülete éppen olyan aprócska kis szalmakunyhó, mint a mesebeli Xanadu távoli palotája, amit elsöpör az első szél. Csak Vincius tudja ezt, de neki a többieknek is keservesebb sors jutott: merevrészsége mögött józanul kell végigasszisztálnia életek hosszú során keresztül az Úristen tehetetlenségét. Nemcsak a tengerészek hegyes köpéseit, csúszós hányadékait kell kerülgetnie: a lelkét kell megőriznie, ha tetszik, ha nem. Meggondolandó: jobb lenne menekülni, valamit megtartani abból a hitünkből, hogy mégsem olyan okádékizú a világ. S bár idegen tájakon játszódik Háy meséje, valószínűtlen is, meg irreális is, mégis sajátjának érezheti az olvasó. Talán valamiféle lelki, szellemi mazochizmus miatt nem teszi le a könyvet az első néhány oldal után, és a kívülállóság (amúgy illuzórikus) bátyája mögül mégis végigleskelődí a történetet.

Mert lehet reménykedni, hogy egyetlen egy dolog, talán a szerelem, megmenthet minket, hogy Marlon és Marion dacolhat ezzel az

örök, nagy, áthidegült világgal, hogy akár a jégmezőkön, akár a velencei kereskedő márványpalotájában, de el lehet bújni a világ elől. Bár a „szomorú befejezést” előre tudjuk, lehet reménykedni, hogy sikerül felépíteni egy másik világot, hogy a szerelem maga lesz a megtalált világ – de ezt már egy másik idegen meséből Szávítri, egy másik királynő mondja. (Ha van lehetőség egy pozitív kicsengésű értelmezésre Marlon és Marion lázadása kapcsán, akkor ez az.) És lehet olvasás közben könnyűvé válni, lebegni, meg sem érezni a reánk nehezedő, iszonyatos súlyokat, nem érezni, hogy vérez sebesre szeretőnk bőre, nem elhinni, hogy, ha nevünk sem lesz már, még csak lelkek se leszünk, semmik leszünk. A nyelvi megformálás szintjén pedig lehet lóditani: már ismert szövegeket egymásba építeni. Az *Íme hát megeltem hazámat* verssorát („E föld befogad, mint a persely”) Velence kikötőjéről írja Háý, miközben az egész regényvilág kettősségét modellálja vele („Ez a föld befogad, mint a persely, de kijutni belőle ugyancsak lehetetlenség.”). A velencei karneváli kavargás(á)ban magasztos, megingathatatlanak hitt történelmi tények, életvezérlő eszmék, vallásokat megalapozó tanítások, erkölcsi értékek kérdőjeleződnek meg azzal, hogy eredeti, tényleges jelentésük játékbahozásával fonákságukat villantja fel a szerző.

Háý játszik, mondja is mindjárt a „fülszövegben”: „Összekeverjük, kiöntjük és készen van az első fejezet. Aztán megint kavarnak rajta, és készen a második fejezet. Keverünk harmincnolcszor és készen van mind a harmincnolc fejezet. Nem nagy dolog.” (Az önirónia lehetőségéről és jelenlétéről is beszélhetnénk itt, mert e szöveg ugyan kívül van a történeten, de csak a regény egészének ismeretében értelmezhető.) Végül is ugyanarról, csak egy dologról szólhat minden történet – könnyű volt Háýnak megírni egy változatot, saját változatát a kiútlanságról. Mert az indiai fejedelem, ki a napot akarta lakatként égi palotájának kincstárára veretni (megint csak a regény „fülszövegében”) éppen olyan szánalomra méltó, ahogyan a nagy kán vagy a szerencsétlen velencei kereskedő. A nézőpontok, a perspektívák folytonosan változnak: egyszerre látjuk magunkat apró, fekete kis pöttynek, odafentről az égpalotából, és egyszerre liheghet az arcunkba akármelyik rőfőgő velencei. Folytonos ugrálás van valós és mesebeli, így reális- és regényvilág között. Adva van az a Velence, amit valóságosan létezőnek tudunk, Háý regénybeli Velencéje – amit olvasás közben igaznak hiszünk – és mellette égi, földi, vízi (szó szerint) csodás birodalmak – amelyeket olvasás közben valótlannak tudunk, de létezőnek hiszünk. Merész interpretációval az is feltételezhető, hogy talán nem véletlen a velencei választás: a város, ami vízre épült, a földhöz tartozik, és mégis a levegőben áll, a regény történetének és szövegének egész terét prociálja. Az égpalota párhuzamos szerepeltetésével egyfajta meseiség teremődik; a vaskos, nyers földdel a szür-reális, a meta-fizikai felesel. A vízfelület tükört is tart: földi és égi terrénumok egymásba érnek és egymást másolják. A párhuzam strukturálisan megalapozott, mindkét világ működése racionális alapokon nyugszik, elvi szinten ok-okozati rendszerek. Valójában azonban abszolút irracionális jellemzi a működésüket, az egyedüli „törvény” a Teremtő önkénye. Ezért nem deszakralizálódik a mennyei birodalom, mert ott a testi, lelki, szellemi nyomorúság éppen olyan megfoghatatlan és megmagyarázhatatlan – néhol groteszkbe hajló –, mint idelenn, a földön; és a szenvedés mindig nagy, méltóságjeljes és szenthez közeli. A vaskos, verejtékszágú földi, vízi, lelki birodalmakat a mennyei dimenziójú és intenzitású magány emeli az égpalota szentségéhez hasonlóvá. Szövegvilág szintjén átpoetizálódik a csömör, melyet meseivé varázsol az irracionális és irreális állandó jelenléte.

Folytonos mozgásban vannak a szereplők is, akárcsak az aranypénzek, messzi országokból, mesebeli helyekről érkeznek, föld és ég között vándorolnak. A görög mitológia szereplői éppen úgy előfordulnak, ahogyan az emberszabású majmok és a névtelen, falábú koldusok. Játszi dobálódzás ez a Háý-regény: tele van kicsike, szomorú, szerenivaló mesékkel. Sokat mesél Vincius-Háý – mindenféle csodás mítoszokról is –: test és lélek kölcsönös rabságáról, Nápoly trónjáról, a földszátánról, a sötétség teremtéséről, az égpalota karcsú falairól, dzsinnekről, a tenger óriásairól, a glóriák eredetéről. Meg pénzről, gyűűről, Bertolóról, a gazember angyalról, Echóról s Héráról, Dalmáciáról, Velence királynővé válásáról. A szó szigorú műfaji meghatározottságának értelmében vett mesék sora olvasható a regényben, szerepeltetésük csak tovább növeli az irrealitás birodalmát, lebegőbbé teszi a velencei kereskedő nagyon is sárszágú vergődését. A történetmesélés, a mesélés aktusa az, ami képes egy másik valóságba átlendíteni – itt inkább átrúgni minket. Történeteket kell mesélnie Vinciusnak, hogy ne fájjon annyira a világ tudása, „virágszép mesék” kellene ahhoz, hogy egymáshoz foltozódjanak nemcsak a szerelmesek (ahogy az achájok meséiről mesél a regény), de egymáshoz foltozódhassanak a lét-darabkák is. És Háýnak is folytonosan mesélni kell, hogy lassítsa a velencei kereskedő történetét. Kitérők a mesék, hogy elodázza azt, amit mégis ki kell mondania: kilép az ember a szerelemből és semmivé válik, visszacsúszik saját ragacsos, szotyogós, semmi kis lelkébe. Hiába van tele mesékkel a könyv, hiába van elrejtve benne történetek egész sora, amelyek mindegyike kibontható – a részletes kifejtés, a befejezett mesék csak arra lennének jők, hogy ismét halljuk: föld, víz, levegő mind csak az ordító otthotlanságnak a helye. Egybefogja a meséket, mítoszokat, történeteket ez a tanítás: a helyszínek és a szereplők változatossága ellenére is egyetlen történet mesélődik. Maga a *Xanadu* is csak egy a reménytelenségek példázatainak sorában – ha lehet vagy kell bármiféle mögöttes üzenetet kiolvasni egy regényből –, mert ugyanaz a történet a *Dzsigerdilen* keresése is.

Lehet ringatózni, úgy tenni, mintha nem is rólunk szólna – annyira mese ez a könyv, hogy néha el is felejttem, nem ringatni akar, sokkal inkább felrázni. Hiába a szavak hideg sikama, olyan ez, mikor egy gyerek „csúnyákat” beszél csak azért, hogy szublimáljon valamit. Ilyen mennyiségben már kiölik egymást a trágárságok és csak arra jők, hogy nagyon súlyos függőnyt szőjenek. Háýnál e függőny mögött semmi nincs, azaz mégis: a tértelen, határtalan szomorúság. Ez az egyedüli fontos dolog, ami valós. Nincsen, és nem is lehet átjárás lelkek és testek között. Lehet ugyan a másik meleg nyálában fürödni, ágyékát markolni, szétrepeszteni asszonyunk valagát, lehet álombeli szerelmünket csillagokba öltöztetni, bársonyos kenőcsöket simogatni, az utolsó pillanatban mégiscsak üresen találjuk a jégbevált üreget, elszökik belőle a szerelem, elszökik mindegyik Marlon elől. Ezért *borzasztóan* szép e szomorúság.

Lehetne írni mondjuk a keresés héroszáról meg nagyságáról. Ha hagyna erre bármilyen lehetőséget is Háý. Mert nincsen szó semmiféle tudatos vállalásról: ágyékok vannak és vágyak. Meg hideg. És valahogyan leplezni kell, takarozni a hideg ellen. Ezért kell nevet adni a semminek. Például hogy a „szív gyönyörűsége. Ilyeneket mondtak a semminek”. Vagy „Xanadu”, mondja Háý, hogy másik nevet adjon a hidegnek: „[...] minden időkben valahol a világon van egy kincsváros, de ha valaki azt magának akarja megszerezni, a kincsvárosból hamarosan semmi nem lesz, ahogyan az megtörtént Xanaduval, megtörtént Bizánccal, és megtörténik majd Velencével is. Nevezhetik akár királynőnek, a világok ékkövének, kezil elmetnek, aranyalmának vagy dzsigerdilennek, a szív gyönyörűségének, mikor a foglalók lába a belső járatokra toppant: kincs mintha nem is lett volna.”

Szólni kellene szöveg és illusztráció viszonyáról is: magyarázat csupán vagy egy újabb, önállóan is értelmezhető történetként olvasható a borító rajza és a szövegbe épített grafika? A gyerekrajzok romlatlanságáról, a naivitás varázsáról, s így feltétlen igazmondásról szól a kép: közel áll a mitikushoz, még nem vált külön mesei és valós, nincsenek éles, átjárhatatlan határok tündérek és emberek világa között. Sematikusságuknál fogva modellértékű (azaz minden lényeges jegyet tartalmazó, magát a szubsztanciát megjelenítő) házak, vizek, a nap látható itt. De ezt mégsem egy gyerek rajzolta, csak olyan, mintha. A ricoeuri metaforaértelmezés tükrében: a „Van is, nincsen is-ország” ez már. Ha hagyományos historizáló történetmesélésről van szó, nemcsak illusztráció, hanem magának a szövegvilágnak a szerkezeti modellje. Jó, ha a rettenetes történetekbe öltözteti az ember, ha mesél, mert olyan otthonos ez a szöveg-táj, megközelíthető, megkönyvezhető. Nem lehet félreérteni, még ha néha kicsit ráncolják is a homlokukat a téglalzmú, leesett gambájú tengerészek. És meseként még szép is a szöveg. Szépeket mond ez a Vincius az angyalokról is, hogy ők édes

szavakat suttognak gyöngytestű asszonyok fülébe, fehér, dagadó vitorlákról, langyos szellőkről szólnak... Vincius mesél: gyógyír sajjó izomra, sajjó lélekre. Háý mesél: gyógyír a lét-feledésre.

Olvassuk a könyvet, és közben átcsúszik a szívbe mindenféle tátottpofájú szörny, habzsolja az ember lelkét, recseg az állkapocs, fogcsont, lenyomja, legyúri lelkünk darabjait, rágatlanul nyeli, a bélpoklosok mohóságával szippantja magába. Mindenféle bibliai szörnyek, és vétkek: irígység, gőg, paráznaság, falánkság, mértéktelenség. Ami innen hegynek látszik, valójában semmi kis galacsin, nincsen a térképen – nagy a világ, lötyög az emberen, mint a rosszul szabott ruha, ahogyan lötyög benne a lélek. Föld, víz, levegő: túlságosan nagyok a magány dimenziói. Egzisztenciális érintettségén túl lehet úgy tenni, mintha csak játék lenne, jól sikerült példázat, lehet cinkosan összekacsintani a szerzővel, hiszen tudjuk, miről beszél. Mintha nem is lenne súlya a kimondott szavaknak, a megfogant gondolatoknak, pedig nyomnak azok is, nehezek, nem lehet felelőtlenül világba küldeni őket. Ezért keserű ez a mese Xanaduról és a velencei kereskedőről, mert kimondatott valami, amivel egy kicsit még szomorúbbá vált ez a világ. Nem lehet meg nem történtté tenni. A referenciális funkciót nem kérjük számon a szövegtől, mert a folyamat fordított irányú: minden leírt szó világrészt szakít magának. És ez nemcsak azt jelenti, hogy egyre szűkül az elmesélhető történetek végtelen sora, és egyre kevesebb elfoglalatlan valóságzféra marad, hanem azt is, hogy minden *Xanadu*val és minden újrameséléssel nő a reménytelenség territórium. (*Palatinus*, 1999)

Király Levente

Az ítélet íze

*Tévedni nem lehet soha: az angyal
fejünk fölött száll, az ítéletet szórja.
Ott lebeg félúton,
színét még épp meg lehet lesni,
és készülni aszerint a rosszra.*

*Az ítélet papírból kibomlik,
csillog, mint egy elköpött cukorka.
A napon olvadni kezd,
lassan a lábunkig csorog,
és mi lehullunk a porba.*

*„– Nem lehet tévedés. Mozdásuk,
félelmük, arcuk, hullásuk a porba
annyira ismerős.
Az ítélet édes mozdulatlanság.
Mától nincs, mi haláluk ne volna.“*

A dosszié megnyitása

*„A hatáskör Istent közelíti“ – mondta,
kezével még ágya szélét fogva.
„Elkezdeni újra mindent“ –
nézett talán egy más alakra.
„Valami mégis közelíti Istent“ –*

*ezt kellett halljam tőle végül,
mikor lelke a testébe szédül,
és minden marad örökre:
az ujj az ég színére kékül,
és rója a fehéret fekete körökre,*

*hogy majd tudjam elejétől a végig,
ha tudását bennem is lemérik,
hogyan feküdt ott az ágyon.
Mától már semmi nem lehet a régi.
Mától az emléke egyetlen akadályom.*

Ryszard Kapusciński

Ében

Lalibela '75

Közép-Etiópia hatalmas, tágas fennsík, amelyet számos szakadék és völgy szel át. Esős időben ezeknek a hasadékoknak az alján gyors, viharos folyók hömpölyögnek. A nyári hónapokban egy részük kiszárad, eltűnik, láthatóvá teszi a repedezett, száraz medret, amely fölött a szél a nap melegében szétmállott sár fekete porfelhőit kavargatja. A fennsík fölé háromezer méternyi magas hegyek emelkednek, amelyek azonban semmiben sem emlékeztetnek az Alpokra, az Andokra vagy a Kárpátok behavazott gránithegyeire. Ezeket a hegyeket szétmállott kő alkotja, színük a bronzéra és a vörösrézére emlékeztet, tetejük olyan sík és sima, hogy természetes repülőterekként szolgálhatnának. Ha repülőgépről nézünk lefelé, víz és világítás nélküli, szegényes viskókat, kalyibákat láthatunk a hegytetőkön. Az emberben azonnal felvetődik a kérdés: hogyan élhetnek ott azok az emberek? Miből élnek? Mit esznek? Miért vannak ott? Hiszen délben a föld ott olyan lehet, mint az izzó salak, égeti a talpat, mindent hamuvá változtat. Ki ítélte őket erre az éghez közeli, borzalmas száműzésre? Miért? Milyen bűnökért? Sosem nyílt alkalmam arra, hogy fölkapaszkodjam azokhoz a magányos településekhez, és választ keressek kérdéseimre. És itt, a fennsíkon sem tudtam meg azokról az emberekről semmit sem. Az ittienek láthatóan nem is tudtak a létezésükről. Azok a magaslati nyomorgók valahol az emberiség peremén vegetáltak, a többiek számára észrevétlenül születtek és valószínűleg gyorsan pusztultak mint ismeretlen, anonim lények. De a hegyek lábánál élők sorsa sem volt sokkal könnyebb és jobb.

– Utazz el Welóba – mondta Teferi –, utazz el Haragwéba! Itt semmit sem fogsz látni. Ott mindent látni fogsz.

Teferi házának verandáján ültünk Addis Abebában. Magas fallal körülvett kert volt előttünk, a kellemesen susogó szökőkutak körül buja, vörös színű bougainvilleák és csillogó-sárga aranyesők pompáztak. A házigazda által említett helyek olyan, többszáz kilométerre fekvő vidékek voltak, ahol tömeges éhhalál pusztította az embereket. Ott, azon a verandán (a konyhából sült hús illata szállt felénk) ezt egyszerűen nem lehetett elképzelni. Egyébként is, hogyan lehet fölfogni a „tömeges éhhalált”? Az ember mindig egyedül hal meg, a halál pillanata életének legmagányosabb pillanata. „Tömegesen meghalni” azt jelenti, hogy egy ember meghal magányosan, de ugyanakkor, szintén magányosan, meghal egy másik ember is, és ugyanolyan magányosan még sokan mások is. Éppenséggel csak a körülmények alakultak úgy – s leggyakrabban az illetők akarata nélkül –, hogy mindegyikük, miközben magányosan élte meg saját egyetlen halálát, nagyon sok olyan ember közelében volt, aki szintén akkor halt meg.

A hetvenes évek közepén jártunk. Afrika ekkor lépett legkomorabb, húsz évig tartó korszakába. Polgárháborúk, lázadások, puccsok, vérengzések s ezeknek kísérőjeként az éhínség, amely milliókat érintett Sahelben (Nyugat-Afrika) és Kelet-Afrikában (főként Szudánban, Csádban, Etiópiában és Szomáliában) – hogy a krízisnek csak néhány jelenségét említsem. Végetért az ötvenes és hatvanas évek ígéretekkel és reményekkel teli korszaka, amely alatt a kontinens országainak nagy része felszabadult a gyarmati uralom alól, és elkezdte független állami létét. Azoknak az éveknek a politikai és közgazdasági tudományában az a nézet uralkodott, hogy a szabadság mintegy automatikusan magával hozza a jólétet, hogy a szabadság azonnal, kapásból tejjel, mézzel folyó világgá változtatja az egykori szegénységet. Ez volt a véleménye a kor bölcseinek, és minden jel arra mutatott, hogy senkinek sincs oka ebben kételkedni, annál is kevésbé, mivel ezek a próféciák oly csábítóak voltak!

A valóságban minden másként történt. Afrika új államaiban megindult a hatalomért folyó harc, amelyben mindent fölhasználtak: a törzsi és etnikai konfliktusokat, a hadsereg erejét, a korrupció csábítását, a halálos fenyegetést. Ugyanakkor ezek az államok gyengének bizonyultak, alkalmatlanoknak arra, hogy alapvető funkcióikat teljesítsék. És zajlott mindez a hidegháború idején, amelybe a Kelet és a Nyugat belerángatta Afrikát is. A hidegháború egyik jellegzetessége az volt, hogy kitervelői a gyenge és függő országok gondjait és érdekeit teljesen figyelmen kívül hagyták, ügyeiket és drámaikat kizárólag saját, nagyhatalmi érdekeik szempontjából kezelték, s tudomásul sem vették azok önálló jelentőségét és súlyát. Ehhez járult még a nem-fehér kultúrákkal és társadalmakkal szemben tanúsított hagyományos, európa-központú gőg és arrogancia. Nem csoda, hogy ahányszor hazatértem Afrikából, nem ezt kérdezték tőlem: „És hogyan élnek a tanzániaiak Tanzániában?”, hanem ezt: „És hogyan élnek az oroszok Tanzániában?” És ugyanígy nem az volt a kérdés, hogyan élnek Libériában a libériaiak, hanem, hogy mit csinálnak Libériában az amerikaiak. (Ez egyébként még mindig jobb, mint az, amire H. Ch. Buch német utazó panaszkodott nekem, hogy tudniillik amikor Óceánia legtávolabbi részeiből hazatért egy kimerítő, gyilkos expedícióról, mindenki ugyanazt kérdezte tőle: „És mit ettél ott?”). Semmivel sem lehet jobban megbántani az afrikaiakat, mint azzal, ha így kezeljük őket – tárgyként, eszközként. Az ilyen bánásmódot megaláztatásnak, degradálásnak, pofonnak érzik.

Teferinek volt egy szállítványozási cége. Néhány lestrapált, rozoga Bedford teherautóval szállított gyapotot, kávé és bőrt. Ezek a járművek Weloba is, Haragwéba is jártak, így hát beleegyezett, hogy elkísérem valamelyik sofőrjét. Számomra ez volt az egyetlen lehetőség, minthogy arrafelé sem autóbusz, sem repülő nem közlekedett.

Etiópia útjain utazni fáradságos és gyakran kockázatos dolog. Száraz időben a gépkocsi csúszkál a meredek sziklafalba vajt keskeny, sóderes úton – az út többszáz méter mély szakadék szélén vezet. Esős időben a hegyi utak egyáltalán nem járhatóak. A síkságokat átszelő utak viszont sártengerre alakulnak, amelybe több napra is el lehet sülyedni.

Nyáron a magasföldön, néhány órai utazás után, az embert teljesen belepi a fekete por. Mivel közben forróság van, s úszunk a verítékben, a nap végére vastag koszpáncél fedi testünket. Az apró, mikroszkopikus törmelékből álló por olyan, mint a forró, sűrű kőd – áthatol az öltözéken, és testünk legrejtettebb zugaiba is beférkőzik. Alig lehet lemosni. Legjobban az ember szemét viseli meg a por. A gépkocsivezetőknek állandóan vörös, puffadt a szemük, fejfájásra panaszkodnak, és hamar megvakulnak.

Utazni csak nappal lehet. Szürkülettől hajnalig mozgékony, fosztogató, errefelé shiftának nevezett bandák veszik át az utat fölött az uralmat. A shifta fiatal banditákból álló csoport, amely az első lebukásig működik. Régebben ha elkapták, mindjárt az út mellett föl is akasztották őket. Később annyi változás történt, hogy kevésbé látványos módon számoltak le velük. Igazi élethalálharc ez, mert ha a shifta valamilyen elhagyott, víz nélküli területen hagyja áldozatait, a szerencsétlenek egyszerűen szomjan vesznek. Ezért aztán a városok szélén rendőrposztok állnak. Az ügyeletes rendőr ránéz az órájára vagy a napra, és kiszámítja, hogy az utazó szürkület előtt eléri-e a következő várost (vagy a következő rendőrt). Ha úgy találja, hogy nem, vissza kell fordulni.

Elindultam hát egy teherautóval, amelyet Teferi bőrkért küldött Addis Abebából északra, Welo tartományba, Dese és Lalibela környékére. Van-e értelme kiszámolni, hogy hány kilométernyi út áll előttünk? A távolság mértékessége itt az az órákban vagy

napokban mérhető idő, amennyi ahhoz kell, hogy A kiindulási ponttól B célpontig érjünk. Dese például 120 kilométerre van Lalibelától, az út megtételéhez azonban nyolc órára van szükségem (de csak ha szerzek egy jó terepjárót, amiben legalábbis kételkedem).

A jelen helyzetben egy, két vagy akár több napig is eltart, amíg célba érek. Itt semmit sem lehet előre tudni. Az itteni teherautók – általában rozsdás, rozoga ócskavasak – az úttalan utakon, a porban és hőségben folyton elromlanak, tartalék alkatrészért pedig vissza kell fordulni egészen Addis Abebaig. Az utazás tehát mindig kiszámíthatatlan: elindulunk, utazunk, de hogy mikor érünk (egyáltalán elérünk-e) a célállomásra, vagy hogy mikor érünk vissza (egyáltalán visszaérünk-e), azt sosem lehet előre tudni.

Azon a vidéken, ahová tartunk, régóta szárazság van, az állatok, víz és legelők híján, sorra pusztulnak. A nomádok fillérekért árulják a tehen-csontvázakról lenyúzott bőrt. A pénzből egy darabig még elvegetálnak, aztán, ha nem jutnak el valamelyik nemzetközi segélytáborban, nyomtalanul eltűnnek a kiégett pusztaságban.

Hajnalba elhagyjuk a várost, a körülötte elterülő világoszöld eukaliptusz-ligeteket, az útmenti benzinkutakat és rendőrposztokat, kijutunk a napfényben fűdő fennsíkra, ahol száz kilométeren át aszfaltozott út vezet. A teherautót Sahu vezet – Teferi szerint megbízható, nyugodt sofőr. Komoly, hallgatag ember. Hogy kissé fölengedjen a hangulat, megbököm a vállát, s amikor felém fordul, rámosolygok. Sahu rámnéz és szintén elmosolyodik, nagyon őszintén, de kissé bátortalanul – nem tudja, hogy az ilyen egymásra mosolygás nem teremt-e közöttünk túlzott egyenlőséget.

Ahogy távolodunk a várostól, a táj egyre néptelenebbé, kihaltabbá válik. Egy helyütt gyerekek kergetnek néhány csontsovány tehenet, másutt meggörnyedt asszonyok cipelnek a hátukon száraz gallyakat. A mellettünk elmaradó viskók üreseknek látszanak, sehol egy lélek, sehol semmi mozgás. A táj mozdulatlan, mindig egyforma, mintha egyszer s mindenkorra ilyenek rajzolták volna meg.

Egyszer csak az úton fölbukkant két férfi. Kezükből automata fegyvert tartottak. Fiatalok voltak, erősek. Észrevettem, hogy Sahu elszűrte. Arca kővé dermedt, szemében félelem ült. Megállította a teherautót. A két férfi szó nélkül felszállt a rakodótérbe, megkocogtatták a vezetőfülké tetejét, hogy induljunk. Összekuporodtam, igyekeztem titkolni, hogy halálosan félek. Sahu figyeltem – mereven, riadtan, komor ábrázattal fogta a kormányt. Vagy egy órát utaztunk így. Semmi sem történt. Sütött a nap, meleg volt, a sofőrfülkében alig lehetett látni a portól. Egyszer csak zörögni kezdett a két férfi a tetőn. Sahu engedelmesen megállította a járművet. Azok ketten szó nélkül leugrottak, s a teherautó mögött úgy eltűntek a mezőn, hogy nyomukat se láttuk.

Délután egy kisvárosba, Debre Sinába értünk. Sahu megállt az útszélen, azonnal tömeg sereglett körénk. Sovány, rongyos, mezítlábú emberek voltak, köztük sok fiatal fiú, sok gyerek. Mindjárt odafurakodott hozzánk egy rendőr fekete, szakadt egyenruhában, zubbonya egy gombbal volt begombolva. Tudott egy kicsit angolul, s rögtön közölte velünk: – *Take everything with you. Everything!! They are all Thieves here!* És már mutogatott is sorban a körülöttünk állókra: – *This is thief!! This is thief!!* Tekintetemmel követtem a rendőr ujját, amely az óra járásával megegyező irányban mozgott, s egyre újabb arcra mutatott. – *This is thief!!* – folytatta a rendőr, s amikor egy megtermett, magas fiúhoz ért, keze megremegett: – *This is very big thief, sir!* – kiáltott fel figyelmeztetően.

A körülöttünk állók érdeklődve bámultak engem. Mosolyogtak. Arcukon nem látszott sem düh, sem cinizmus, csak valamiféle zavar, sőt, alázat: – *I have to live with them, sir* – sajnáltatta magát a rendőr. És mintegy kárpótlást keresve átkozott sorsa miatt, felém nyújtotta kezét: – *Can you help me, sir?* És hogy kérését még jobban alátámassza, hozzátette: – *We are all poor here, sir.* Magára mutatott, a tolvajaira, Debre Sina csámpás viskóira, a rossz útra, a világra.

Bementünk a városkába, az ottani piacra. A téren felállított standokon árpat, kölest, babot árultak, a szomszédban birkahúst, aztán hagymát, paradicsomot, pirospaprikát. Másutt kenyeret, juhsajtot, cukrot, kávé, szardíniát, kekszet, teasüteményt lehetett kapni. Volt ott minden. De a piacon, ahol általában zajos tömeg zsirog, csönd volt. A kofák mozdulatlanul, tétlenül ácsorogtak, néha lustán elhajtották magukról a legyeket. Minden tele volt léggel. Sűrű, fekete rajokban keringtek dühösen, ingerülten. A rögtön rántámadó legyektől menekülve, a szomszédos utcákban egy másik – elhagyatott, már agonizáló – világba botlottunk. A földön, a porban, piszokban lesóványodott emberek feküdtek. A környező falvak lakói voltak. A szárazság megfosztotta őket a víztől, a nap kiégette földjüket. Kétségbeesett reménnyel jöttek a városkába, hátha kapnak egy korty vizet, találnak valami ételmet. Legyengülve, bármiféle erőfeszítésre képtelenül vívódtak az éhhalállal, amely a legcsöndesebb, legmegadóbb halálem. Félig lehunyt szemük élettelenül, kifejezéstelenül meredt a semmibe. Nem tudom, láttak-e egyáltalán valamit. Közvetlenül mellettem két nő feküdt, csonttá aszott testüket maláriás roham rázta. Ez volt az egyetlen mozgás az egész utcában.

Megrántottam a sofőr ingujját. – Gyerünk innen! – mondtam. Újra végigmentünk a lisztes zsákokkal, hússal, ásványvízes palackokkal teli piacon: az éhínséget ugyanis nem élelemhiány okozta, hanem az embertelen viszonyok. Az országban volt elég étel, de amikor jött a szárazság, az árak az égbe szöktek, a szegény parasztnak nem volt miből vásárolniuk. A kormány persze közbeléphetett volna, a világ is segíthetett volna, a hatalom azonban presztizsokból nem akarta beismerni, hogy az országban éhínség van, és elutasította a segítségnyújtást. Ebben az időszakban Etiópiában egymillió ember halt éhen, ám ezt eltitkolta először Hailé Szelasszié császár, aztán pedig az, aki a császárt megfosztotta trónjától és életétől – Mengisztu őrnagy. A hatalomért folytatott harc elválasztotta, a hazugság összekötötte őket.

Az út hegyes-völgyes és üres. Sehol egy autó, sehol egy állatcsorda. A szürke, hamuvá égett földön tehen-csontvázak hevernek. Egy akácfa árnyékában nagy agyagedényekkel asszonyok várakoznak – hátha erre jön egy városba tartó lajtos kocsis, és a sofőrnek megessék rajtuk a szíve, megáll, egy pillanatra megnyitja a csapot.

Estefelé Desébe érünk. Aztán egynapi út Lalibelába. Egyfolytában mély szorosokban haladunk, mintha felfűtött olvasztókemencében volnánk, sem embert, sem növényzetet nem látni. De elég megállni egy pillanatra, máris légyrajok vesznek körbe minket. Mintha csak ránk vártak volna! Mert a zümmögésük fülsüketítő, győzelmes, diadalmas: megvagytok! Elkaptunk benneteket! Honnan van itt ennyi légy? Egyáltalán bármilyen élet?

Vége – Lalibela... Lalibela a világ nyolc csodájának egyike. De ha nem az, annak kellene lennie. Csakhogy nehéz megközelíteni. Esős időben nem lehet járművel idejutni. Száraz időben ugyancsak nehéz. Szóba jöhet esetleg a repülőgép – már amennyiben van járat.

Az útról semmit sem látni. Pontosabban – egy közönséges falut lát az ember. A faluból fiúk szaladnak elénk. Mindegyik idegenvezetőnek ajánlkozik, mert ez az egyetlen lehetőség arra, hogy egy kis pénzt keressenek. A fiú, akit kiválasztottam, iskoláskorú, és Tadesse Mirele a neve. Az iskola most zárva van, minden zárva van az éhínség miatt. Az emberek sorra halnak. Tadesse azt mondja, hogy néhány nap óta nem evett semmit, de van víz, azt issza hát. Lehet, hogy szerzett valahol egy marék gabonát vagy egy darabka lepényt? Igen, valóban, egy marék gabonát. – De – mondja gondterhelten – ezen kívül semmit sem. És már kér is: – *Sir!* – Tessék, Tadesse. – *Be my helper, please!! I need a helper!!* Rámnéz, és akkor veszem észre, hogy csak egy szem van. Egy szem a megkínzott, soványka gyerekarcon.

Egyszer csak Tadesse elkapja a kezemet. Azt hittem, kéri akar valamit, de nem. Azért fogott meg, nehogy szakadékba zuhanjak.

Ekkor vettem észre, hogy olyan helyen állok, ahonnan látni lehet mélyen alattam egy sziklába vájt templomot. Valójában egy háromemeletes tömb volt, amelyet egy nagy hegy belsejébe vájtak. Mögötte, ugyanabba a hegybe egy kívülről nem látható, következő templomot vájtak, majd még egyet és még egyet. Összesen tizenegy hatalmas templomot. Ezt az egyedülálló építészeti együttest az amharák királya, szent Lalibela építtette a XII. században, az amharák pedig kopt keresztények voltak, s ma is azok. Lalibela úgy vájatta a hegybe a templomokat, hogy az országba betörő muzulmánok ne vehessék azokat észre messziről. De még ha észre is vennék, mivel a templomok a hegy elválaszthatatlan részét képezik, a muzulmánok nem tudnák azokat lerombolni, de még megmozdítani sem. Van itt Szűz Máriáról, a Világ Megváltójáról, a Szent Keresztről, Szent Györgyről, Márkról és Gá브리elről elnevezett templom, és földalatti alagutak kötik össze őket.

– *Look, sir!* – mondta Tadesse, és lemutatott a Világ Megváltójáról elnevezett templom előterére. De magam is észrevettem a látványosságot korábban. Jó tizenöt méterre alattunk a templom előterében és a templomlépcsőkön nyomorék koldusok hada gomolygott. Lehet, hogy a gomolyogó szó nem a legszerencsésebb, de ez adja vissza leginkább azt a látványt. Azok az emberek ott lent összehajlóak, nyomorék végtagjaik, kéz- és lábcsontjaik, mankóik úgy összegabalyodtak, hogy egyetlen hatalmas, csúszó, mászó teremtménnyé váltak, amelyből, mint holmi csápok, kezek tuccatjai nyúltak a magasba, ahol pedig nem voltak kezek, a teremtmény kinyitotta és fölfelé tárta száját arra várva, hogy dobjanak bele valamit. S ahogyan egyik templomtól a másikig haladtunk, odalenn mászott utánunk az az összegabalyodott, jajgató, haldokló lény, amelyről egyre-másra szakadtak le a már mzdulatlan, a többiek által eldobott részek.

Régóta nem jártak már itt zarándokok, akik egykor adományokat dobáltak lefelé, másfelől a sziklás szakadékokból a nyomorékok nem tudtak kivergődni.

– *Have you seen, sir?* – kérdezte Tadesse, amikor már visszafelé mentünk a faluba. S mondta ezt olyan hangsúllyal, mintha úgy ítélné meg, hogy ezt az egyet mindenképpen látnom kellett.

Amin

Valamikor könyvet szándékoztam írni Aminról, mégpedig azért, mert Amin a gyilkolás és az alacsony kultúra összekapcsolódásának ragyogó példája. Többször jártam Ugandában, Amint is nem egyszer láttam, egész kis könyvtárra való anyagom, kazalnyi saját feljegyzésem van róla. Ő a modern Afrika történelmének legismertebb és a XX. század világszerte legbotrányosabb diktátora.

Amin a kis kakwa nemzetségéből származik, amelynek lakóterülete három ország – Szudán, Uganda és Zaire – között oszlik meg. A kakwák nem tudják, milyen országhoz tartoznak, ez egyébként nem is érdekli őket, mert máson gondolkodnak – hogyan maradjanak életben a nyomor és éhínség ellenére, amely állandó jellemzője ennek az isten háta mögötti helynek, ahol nincsenek utak, városok, nincs világítás és termőföld. Akiben van egy kis kezdeményezőkézség, ügyesség, és szerencséje is van, az a lehető legmesszebbre menekül innen. Csakhogy nem mindegy, milyen irányba menekül. Aki nyugatnak indul, csak ront a helyzetén, mert Zaire legmélyebb dzsungeljeibe téved. Aki észak felé indul, szintén hibát követ el, mert a Szahara homokos és köves elővidékére jut. Kizárólag a déli irány ad esélyt: errefelé terül el Közép-Uganda termékeny vidéke – Afrika szép, buja kertje.

Errefelé indul el fia születése után, csecsemőjével a hátán, Amin anyja. Eljut Ugandába, a Kampala után második városba (vagy inkább városkába) – Jinjába. Ő is, mint az akkoriban sokezerényi, manapság sokmilliónyi bevándorló, abban a reményben érkezik a városba, hogy itt elviselhető sors vár rá/rájuk. Nincs szakmája, nincsenek ismerősei, és nincs pénze. Többféleképpen tarthatja fenn magát: csencseléssel, házi sör főzésével, utcai, hordozható lacikonyhával. Amin anyja abból él, hogy van egy fazeka, amelyben kölest főz, s adagonként, banánlevélen árusítja. Napi keresménye: egy adag köles magának és a fiának.

Ez az asszony, aki a szegény északi falucskából eljutott a tehetősebb déli városba, részévé vált annak a tömegnek, amely ma Afrika legnagyobb gondját jelenti. Emberek tízmillióiról van szó, akik elhagyták falvaikat, és benépesítették a hatalmasra duzzadt városokat, ahol azonban nem találnak maguknak sem meghatározott helyet, sem foglalatosságot. Ugandában „bayaye” a nevük. Az ember rögtön észreveszi őket, mert ők alkotják azt az utcai tömeget, amely annyira különbözik az európaiótól. Európában az utcai járókelők általában meghatározott cél felé tartanak. A tömegnek iránya és ritmusa van, ezt a ritmust gyakran a sietés jellemzi. Egy afrikai városban az embereknek csak egy kis része viselkedik hasonlóan. A többség semerre sem megy: nincs hova, nincs minek. Ógyelegnek, az árnyékban ücsörögnek, báméskodnak, szundikálnak. Nincs mit csinálniuk. Senki sem várja őket. Legtöbbször éhesek. A legkisebb utcai esemény – veszekedés, verekedés, tolvaj lefűlése – azonnal hatalmas tömeget vonz. Mert mindenütt ott vannak ők, a tétlenül és értelmetlenül csodára várók, a nem tudni, miből élők, a világ bámésztjai.

Legfőbb jellemzőjük a gyökértelenség. Falura már nem mennek vissza, a városban pedig nincs helyük. Vegetálnak. Valahogy léteznek. Valahogyan – ez határozza meg legpontosabban helyzetüket, annak törékenységét, bizonytalanságát: valahogyan élnek, valahogyan alszanak, néha valahogyan táplálkoznak. Ez az illuzórikus és ideiglenes lét okozza, hogy a bayaye állandó veszélyben érzi magát, állandóan fél. Félelmét csak növeli, hogy jövevény, nem kívánt bevándorló, aki másfajta kultúrát, vallást, nyelvet képvisel. Idegen, fölösleges ellenfelet jelent annál a tálnál, amely amúgy is üres, a munkában, amelyből amúgy is kevés van.

Amin tipikus bayaye.

Jinja utcáin növekszik, abban a városkában, ahol a brit gyarmati hadsereg, a King's African Rifles egyik zászlóaljának laktanyája található. Ennek a hadseregnek a modelljét még a XIX. század végén találta ki Lugard tábornok, a Brit Birodalom egyik létrehozója. Lugard zsoldos különítményeket szervezett olyan törzsek tagjaiból, akik idegenek voltak a helyi lakosság számára, s akik rövid pórázon tartották a megszállt területek lakóit. Lugard számára a nilota (szudáni) törzsek fiatal, megtermett férfiai jelentették az ideált, mert harci lelkesedés, kitarás és kegyetlenség jellemezte őket. Nubiánsnak (núbiaiaknak) nevezték őket, s ez az elnevezés Ugandában félelemmel vegyes ellenszenvet keltett. A hadsereg tisztjei és altisztjei viszont hosszú évekig kizárólag angolok voltak. Egyikük egyszer észrevett egy fiatal, hatalmas, herkulesi termetű afrikait, aki ott bőklászott a kaszánya körül. Amin volt az. Egykettőre bekerült a hadseregbe. Az ilyen, foglalkozás, perspektíva nélküli fiatalok számára a katonai szolgálat főnyereménynek számított. Amin alig négy osztályt végzett, minthogy azonban engedelmesebbnek és igen szolgálatkésznek bizonyult, gyorsan haladt előre. Ráadásul hírnevet szerzett magának bokszolóként – Uganda nehézsúlyú bajnoka lett. A gyarmati időkben a katonaságot újabb és újabb büntető hadjáratokra használták. A Mau-Mau felkelők, a turkana harcosok vagy a független karamodzsongok ellen. Amin kitűnt az ilyen akciókban: csapdákat állított az ellenfélnek, támadásokat szervezett, és nem ismert kegyelmet.

Történt mindez az ötvenes években, közeledett a függetlenség korszaka. Eljött a hadsereg afrikanizálásának ideje is. Csakhogy a brit és francia tisztnek minél tovább szeretnének a hadseregben maradni. Hogy bebizonyítsák, mennyire nélkülözhetetlenek, az alacsony rangú afrikaiak közül a harmadrendűeket léptetik elő, akik szerény képességűek ugyan, de engedelmesebbek. Egyik napról a másikra ezredeseket és tábornokokat csinálnak tizedesekből és őrmesterekből. Jó példa erre Bokassa a Közép-Afrikai Köztársaságban, Soglo Dahomeyben, Amin Ugandában.

Amikor 1962 őszén Uganda elnyeri függetlenségét, Amin – brit támogatással – már tábornok, és a hadsereg főparancsnokának

helyettese. Fölméri a helyzetet. Igaz, hogy magas rangú tisztként felelős beosztásban dolgozik, de ahhoz a jelentéktelen kakwa nemzetséghez tartozik, amelyet nem tartanak tősgyökeres ugandainak. A hadsereg többsége viszont a langi törzsből származik, mint például Obote miniszterelnök, vagy a langikkal baráti viszonyban álló acholi törzsből. A langik és acholik lenézik a kakwákat, elmaradott, sötét embereknek tartják őket. Az Afrikán belüli előítéletek, gyűlölködések és etnikai ellenszerek beteges, rögeszmés világa ez, minthogy a mindenféle rasszizmusok és sovinizmusok nemcsak a nagy felosztások – fehérek kontra feketék – mentén jelentkeznek, hanem ugyanazon fajon belül, ugyanazon bőrszínű emberek között is igen élesek, sőt, esetenként még kegyetlenebbek és elvakultabbak. Hiszen a világon a fehérek többsége nem a feketék, hanem a fehérek kezétől pusztult el, századunkban pedig a feketék többségét a feketék, nem pedig a fehérek irtották ki. Az etnikai elvakultság vezet oda, hogy Ugandában például senkit sem érdekel, hogy XY okos, jó, udvarias ember-e, vagy fordítva – gonosz és gyűlölködő, hanem az, hogy a bari, toro, busoga vagy nandi törzsből származik-e. Ez az egyetlen szempont, amely szerint osztályoznak és értékelnek valakit.

A függetlenség első nyolc évében a hallatlanul beképzelt, önhitt, gőgös Milton Obote vezeti Ugandát. Amikor a sajtó váratlanul világgá kürtöli, hogy Amin ellopta azt a pénzt, aranyat és elefántcsontot, amelyet megőrzésre a zairei Mobutu-ellenes partizánok adtak át neki, Obote magához rendeli Amint, és írásbeli magyarázatot követel tőle, ő maga pedig abban a meggyőződésben, hogy semmilyen veszély nem fenyegeti posztját, elreplő Szingapúrba, a Brit Közösség miniszterelnökeinek konferenciájára. Amin tisztában van azzal, hogy amint a miniszterelnök visszatér, őt azonnal letartóztatják, megelőzi tehát ezt a lépést, katonai puccsot szervez, és átveszi a hatalmat. Obote elvileg nyugodt lehetett – Amin nem veszélyeztette őt, mert befolyása a hadseregben korlátozott volt. Csakhogy Amin és azok az emberek, akikre számított, 1971. január 25-e éjszakájának első pillanatától kezdve, amikor is elfoglalták a kampalai laktanyát, a brutális és gyilkos rajtaütés taktikáját alkalmazták – azonnal löni kezdtek. Méghozzá pontosan kiválasztott célpontokra – a langi és acholi származású katonákra. A rajtaütés bénító hatású volt: semmiféle ellenállásra nem maradt idő. Már az első napokban több százan elesetek a laktanyákban. És a mészárlás folytatódott. Ettől kezdve Amin mindig ezt a módszert alkalmazta: azonnal lövetett. De nemcsak az ellenségeit lövette le. Ez egyszerű és természetes dolog volt számára. Amin tovább ment: gondolkodás nélkül likvidálta azokat is, akiről azt gondolta, hogy ellenségeivé válhatnak. Amin államában ezenkívül a kínzások széles körű alkalmazása is a terror velejárója volt. Mielőtt valakit eltekint láb alól, előbb kínzásnak vetették alá.

Történi mindez egy provinciális országban, egy kisvárosban. A kínzókamrák centrumban álló épületekben vannak. Az ablakok nyitva – a trópusokon vagyunk. Aki elmegy az utcán, hallhatja az ordításokat, jajgatásokat, lövéseket. Aki a hóhérok kezébe kerül, eltűnik. Gyorsan növekedett azoknak a száma, akiket Latin-Amerikában desaparecidosnak neveztek, vagyis akik eltűntek, elvesztek. Kiment a házból, és többé nem tért vissza. – Nani?? – kérdezték aztán a rendőrök, ha valaki a családból érdeklődni mert. – Nani?? (a nani szuahéli nyelven azt jelenti „kicsoda”; az ember pusztá kérdőjelle vált).

Uganda tragikus, vértől csöpögő egyszemélyes színházzá kezdett válni – Amin volt benne az egyetlen szereplő. A puccs után egy hónappal Amin államelnökké nevezte magát, aztán marsallá, majd hadi marsallá, végül pedig örökös hadi marsallá. Újabb és újabb rendjeleket, kitüntetések, medálokat aggatott magára. De szeretet közönséges gyakorló egyenruhában is járni, hogy a katonák elmondhassák: a mi emberünk. Öltözékének függvényében választott autót. Ha fogadásra ment öltönyben, sötét színű Mercedest, ha csak kocsikázni ment dresszben, akkor piros Maseratit, ha pedig gyakorló egyenruhát vett föl, akkor katonai Range-Rover-t. Ez az autó úgy nézett ki, mintha sci-fi filmből vették volna: antennaerdő, drótok, vezetékek, reflektorok álltak ki belőle, belül tele volt gránáttal, pisztollyal, késekkel. Amin azért járt így, mert folyton puccsot félt, hiszen többet is átélt már. Mindenki meghalt: az adjutánsai, a kísérői, de Amin csak leporolta magától a port, megigazította egyenruháját. Megtévesztésül sokszor teljesen esetleges autókön utazott. Az utcai járőrelők egyszer csak észrevették, hogy valami teherautó kormányza mögött Amin ül.

Senkiben sem bízott, így aztán közvetlen környezetéből senki sem tudta, hol fog Amin aznap éjjel aludni, hol fog másnap reggel lakni. A városban is volt néhány rezidenciája, a Viktória-tó mellett is néhány, meg vidéken is jópár. Megállapítani, hogy éppen hol van, nehéz is volt meg veszélyes is. Ő kereste a beosztottjait, ő döntötte el, kivel fog beszélni, kit akar látni. Sokak számára egyébként tragikusan végződött az ilyen találkozás. Amin, ha gyanakodott valakire, meghívta magához. Kedves volt, szívélyes, Coca-Colával kínálta a vendéget. Odakinn aztán az illetőt már várták a hóhéregények. Soha senki sem tudta meg, mi történt azzal az emberrel.

Beosztottjait Amin általában telefonon kereste. De rádiót is használt. Amikor a kormányban vagy a hadseregben bekövetkező változásokat jelentette be – s állandóan változtatott – rádión keresztül tette.

Ugandában egy rádióadó, egy jelentéktelen újság („Uganda Argus”), egy Amint megőrkítő kamera és egy ünnepeken megjelenő fotóriporter volt. Minden csakis a marsall személyére irányult. Ha helyet változtatott, mintegy az államot is vitte magával, nélküle semmi sem történt, semmi sem létezett. Nem volt parlament, nem voltak politikai pártok, szakszervezetek vagy egyéb szervezetek. Természetesen semmiféle ellenzék sem létezett – akiket ellenzékiességgel gyanúsítottak, kínhalált szenvedtek.

Amin támasza a hadsereg volt – a gyarmati hadseregek mintájára szervezte meg, mert mást nem ismert. A katonák többsége az Uganda és Szudán határán fekvő isten háta mögötti vidékek kis közösségeiből származott. Szudáni nyelveken beszéltek, ellentétben a tősgyökeres ugandaiakkal, akik bantu nyelveket használtak. Az egyszerű, műveletlen katonák nem tudtak a lakosokkal szót érteni. De hiszen ez volt a cél. Hogy idegenül érezzék magukat, hogy elszigetelődjenek, s csakis Amintól fűggenek. Ha valahol megjelentek teherautóikon, kitört a pánik, az utcák kiürültek, a falvak elnéptelenedtek. A vad, őrző és legtöbbször részeg katonák fosztogattak, vertek, akit csak értek. Minden indok nélkül, nem tudni, miért. A piacon elvették az árusok árúját (ha egyáltalán volt, mert Amin alatt üresek voltak a polcok. Amikor annak idején Kampalába utaztam, valaki azt ajánlotta, hogy vigyem magammal villanykörtét. A szállodában ugyanis volt áram, de nem volt izzó). A parasztoktól elvették a termést, az állatokat, a baromfit. Folyton ezt ordították: *Chakula!! Chakula!!* (szuahéli nyelven – enniváló, evés). A zabálás, a nagy zabálás, jókora darab hús, nagy fűrt banán, egy tál bab – mindez csak ideig-óráig nyugtatta meg őket.

Amintan szokása volt, hogy meglátogatta az országban szétszórta garnizonokat. Ilyenkor a gyakorló téren nagygyűlést tartott a katonáknak. A marsall szólt hozzájuk. Szeretett órákon át beszélni. Meglepetésként hozott magával egy civil vagy katonai előkelőséget, akit éppen áruházzal vagy összeesküvéssel vádolt. Az összekötözött, már korábban félholtra vert, félelemtől eszméletlen vádlottat egy emelvényre állították. A látványtól felizgatott tömeg transzba esett, és üvöltött. -What shall I do with him?? – próbálta Amin túlkiabálni őket. A kohorszok pedig skandálták: – *Kill him!! Kill him now!!*

A hadsereg állandó harckészültségben volt. Amin, aki már korábban a Brit Birodalom Legyőzője címet adományozta magának, elhatározta, hogy főlzabadija azokat a testvéreit, akik még a gyarmati elnyomás béklyóiban sirnylődnak. Kimerítő és költséges hadgyakorlatokba kezdett hát. A katonaság a Dél-Afrikai Köztársaság főlzabadiását gyakorolta. A zászlóalj Pretoriát és Johannesburgot ostromolták, a tüzérség Port Elizabeth és Durban ellenséges állásait lötte. Amin távcsővön figyelte a hadmozdulatokat egy villa teraszáról, amelyet Command Postnak neveztek el, s dühöngött, hogy a jinjai zászlóalj még mindig nem foglalta el Cape Town-t. Autóba vetette hát magát, s lelkesen rohángált egyik parancsnoki ponttól a másikig, szidta a tiszteket, harcba buzdította a katonákat. A lövedékek a Viktória-tóba hullottak vízoszlopokat verve a magasba és a halászsokat ríogatva.

Amin hallatlanul energikus, örökmozgó ember volt. Ha elnökként néha kormányulást hívott össze, csak rövid ideig vett részt rajta.

Hamar elunta magát, fölpattant a székről és távozott. Gondolatai egymást kergették, kaotikusan beszélt, nem fejezte be a mondatokat. Angolul nehezen olvasott, a szuahélit közepes szinten ismerte. Otthonosan mozgott saját kakwa nyelvjárásában, de azt kevesen ismerték arrafelé. Csakhogy a bayaye harcosok között épp ezek a hiányosságai tették népszerűvé: olyan volt, mint ők, hús a húsból, vér a vérükből.

Amin senkivel sem barátkozott, nem hagyta, hogy bárki is közelebről megismerje: félt, nehogy egy ilyen barátságot mások összeesküvés vagy puccs szervezésére használjanak fel. Az ország terrorizálására létrehozott két titkosrendőrséget – az egyik a Public Safety Unit, a másik a State Research Bureau volt –, ezeknek főnökeit különösen gyakran váltogatta. Utóbbiban a baráti viszonyban álló szudáni törzsekből – a kakwa, lugbara, madi törzsekből – származó bayayék és a hozzájuk közelálló nubians szolgáltak. Az SRB-től egész Uganda rettegett. Ennek a szervezetnek az volt az ereje, hogy minden tagjának belépője volt Aminhoz.

Egyszer a kampalai piacon járkáltam. Elég üres volt, sok összetört, elhagyott standot láttam. Amin kifosztotta, romba döntötte az országot. Az utcákon alig volt forgalom, az üzletek – Amin korábban elvette őket a hinduktól – üresen tátongtak, vagy bedeszkázva árválkodtak. Hirtelen a tóhoz vezető utcán gyerekcsapat tűnt fel hangosan kiabálva: – *Samaki!! Samaki!!* (szuahéliül – hal). Az emberek mindjárt összefutottak, örvendeztek, hogy lesz mit enniük. A halászok egy asztalra dobták zsákmányukat, s amikor az emberek meglátták, elnémultak, megdermedtek. Ilyen hatalmas, kövér halat ebből a tóból még nem fogtak ki. Mindenki tudta, hogy Amin pribékjei már régóta a tóba hajgálják áldozataik tetemeit a krokodilok és hűsevő halak martalékául. Az asztal körül csend volt, amikor hirtelen és véletlenül egy katonai teherautó bukkant fel a közelben. A katonák meglátták a tömeget és a halat, s megálltak. Valamit beszéltek egymás közt. A teherautó hátuljával az asztalhoz álltak, leugráltak, és lenyitották a hátsó fedelet. Mi, akik közelebb álltunk, észrevettük, hogy a raktér padlóján egy férfi holttest hever. Aztán láttuk, hogyan vonszolják a raktérbe azt a halat, az asztalra meg odahajítják a halott, mezítlábú férfit. És láttuk, hogy mindjárt el is mennek. És már csak durva, eszelős röhögésüket hallottuk.

Amin nyolc évig volt uralmon. Különböző források szerint az örökös marsall 150-300 ezer embert öletett meg. Végül maga provokálta ki bukását. Rögeszmésen gyűlölte a szomszédos Tanzánia elnökét, Julius Nyererét. 1978 végén Amin megtámadta Nyerere országát. Tanzánia válaszolt a támadásra, katonái bevonultak Ugandába. Amin Líbiába menekült, aztán letelepedett Szaúd-Arábiában, amely így hálálta meg neki az iszlám terjesztésében tett szolgálatait. Amin hadserege szétszóródott, a katonák egy része hazatért, más részük később banditizmusból élt. Tanzánia hadseregének vesztesége a háború során egyetlen harcokcsi volt.

Csapda

Kampalából Uganda északi részébe, a szudáni határ felé utaztunk. A gépkocsioszlopot egy dzsip vezette a sofőrülkéből kiemelkedő géppuskával, mögötte egy teherautón katonák ültek, majd néhány személyautó következett, a sort pedig egy nyitott japán félteherautó zárta, amelyben mi hárman, újságírók ültünk. Régen nem utaztam ilyen komfortban, szakasznyi katona védelme alatt, hogy a géppuskát már ne is említsem! Persze nem éniattam volt mindez. Egyeztető tárgyalásra utaztunk ugyanis a Museveni-kormány három miniszterével az északon fosztogató lázadókhöz. Joveri Museveni államelnök, aki két éve, vagyis 1986-tól volt hatalmon, amnesztiát hirdetett azoknak, akik önként megadják magukat, és leteszik a fegyvert. Ildi Amin, Milton Obote és Tito Okello – a három egymást követő, külföldre menekült diktátor katonáiról volt szó. A diktátorok ugyan elmenekültek, de katonáikat hátrahagyták. Ezek a hadseregek a saját szakállukra öltek, raboltak, fölégették a falvakat, elvitték az állatokat, terrorizálták, pusztították az északi tartományokat, valójában a fél országot. Museveni osztagai túl gyengék voltak ahhoz, hogy fegyveresen leszámoljanak a lázadókkal. Az elnök tehát kiadta a megegyezés jelszavát. Huszonöt év óta ő volt az első olyan vezető, aki ellenfeleihez a megbékélés, a megegyezés hangján szólt.

A mi autónkban két helybeli riporter és rajtam kívül még három katona is utazik. Kalasnyikovjaitak meztelen vállukra akasztották (hőség van, levették hát ingüket). A nevük: Onom, Semakula és Konkoti. A legidősebb – Onom – tizenhét esztendő. Néha olvasom, hogy Amerikában vagy Európában egy gyerek lelőtt egy másik gyereket. Hogy egy gyerek megölt valakit a társai vagy a felnőttek közül. Az ilyen hírek általában a megdöbbenés és borzalom hangjai kísérik. Nos, Afrikában a gyerekek tömegesen ölnék gyerekeket, méghozzá hosszú évek óta. A kontinens jelenkori háborúi valójában gyerekek háborúi.

Ott, ahol már évtizedek óta háborúskodnak (mint például Angolában vagy Szudánban), az idősebbek jelentős része már rég elesett a harcokban, vagy elpusztult az éhínség és járványok következtében – maradtak a gyerekek, s most ők folytatják a háborút. A különböző afrikai országokban uralkodó véres káosz közepette tízezerrel jelentek meg az éhező, hajléktalan árva gyerekek. Keresik azt, aki megegyezné, fölkarolná őket. Élelemhez jutni ott a legkönnyebb, ahol katonaság van – a katonáknak van a legtöbb esélyük arra, hogy élelmet szerezzenek: ezekben az országokban a fegyver nem csupán harci eszköz, hanem a túlélés eszköze is, gyakran az egyetlen.

Az elhagyott, elárvult gyerekek oda tartanak, ahol katonaság állomásozik, ahol laktanyák, táborok, állomáshelyek vannak. Itt aztán segítenek, dolgoznak, mintegy a hadsereg részévé, „az ezred fiaivá” válnak. Fegyvert kapnak, és hamar átesnek a tűzkeresztségen. Idősebb társaik (akik szintén gyerekek még!) gyakran lustálkodnak, és ha ellenséges összecsapás van kilátásban, a kicsiket küldik a frontra, a fegyvertűzbe. Az ilyen összecsapások különösen elkeseredettek és véresek, mert a gyerekekből hiányzik az önvédelmi ösztön, nem érzik, nem értik, hogy halálos veszélyben vannak, nem ismerik a félelmet, amelyet csak a felnőttkor hoz magával.

A gyerekek háborúit a technikai fejlődés is elősegítette. A kézi gépfegyver manapság rövid és könnyű, legújabb generációi egyre jobban emlékeztetnek a gyerekjátékokra. A régi mauser nagy volt és túl nehéz, túl hosszú egy gyerek számára. A kisgyerek keze túl rövid volt ahhoz, hogy elérje a závárt, túl hosszú volt szemének a célzóvonal. A mai modern fegyver megoldja ezt a gondot, ezeket a kényelmetlenségeket. Méretei tökéletesen illenek egy fiú alakjához, és inkább a felnőtt, megtermelt katona kezében festenek ezek a géppisztolyok nevetségesen, gyerekesen.

Az a tény, hogy a gyerekek csak a rövid hatósugarú kézfegyverekkel tudnak bánni (mert tűzéri üteget nem tudnak irányítani, bombázó repülő nem tudnak vezetni), azt eredményezte, hogy a gyerekkatona összecsapásai közvetlenek, szinte testközeliek, hogy ezek a kölykök lépésnyi távolságból lövik egymást. Az ilyen tűzpárbajok szörnyű aratást végeznek, mert nemcsak azok pusztulnak el, akiket a helyszínen lelőnek. Az ottani körülmények között – a vérvesztés, a fertőzések, a gyógyszerhiány miatt – a sebesültekre is halál vár.

Egész napi utazás után eljutottunk Soroti városkába. Útközben felégett falvakat, telepeket láttunk teljesen kifosztva. A lázadó katonák elvitték mindent, amit csak lehetett – nemcsak azt, amit a lakosok magukon viseltek, nemcsak a bútorait, szerszámaikat, munkaeszközeiket, edényeiket, hanem az összes csövet, drótot, szöveget is, minden ablakot, ajtót, de még a tetőket is. Ahogyan a hangyák leesznek az utolsó grammig minden húst a csontokról, úgy tisztították meg a menekülő, tomboló martalócok egymást követő hullámai az országot mindentől, amit meg lehetett mozdítani, amit el lehetett vinni. Soroti városkát is végigpusztították. A benzinállomást szétverték, a töltőberendezéseket elvitték. Az iskolapadokat elhordták. Sok háznak csak a váza maradt meg, de némelyek megmenekültek, épen maradt a szálloda is, amelyben éjszakára megszálltunk. A helyi előkelőségek – kereskedők, tanítók, katonák – már vártak minket kíváncsiskodók gyűrűjében. Elkezdődtek az üdvözlések, vállveregetések, nevetgélések.

Soroti a természetes nilo-hamita itesok földjének fővárosa. Több mint egymilliónyi iteso lakja a vidéket. Számptalan törzset és klánt alkotnak. Főleg tehéntartással foglalkoznak. A tehén a legnagyobb kincsük. Nemcsak a gazdagság mértéke, de misztikus tulajdonságokat is hordoz. A tehén létezése, jelenléte köti össze az embert a láthatatlan, felsőbb világgal. Az iteso ember nevet ad tehenének, és hisz abban, hogy minden tehennek saját személyisége, saját karaktere van. Az iteso fiú, ha elér bizonyos kort, kap egy tehenet gondozásra. Külön szertartás keretében felveszi tehene nevét – ettől kezdve őt is úgy fogják hívni. A gyerek játszik a tehenével, vele tölti szabadidejét, felel az állatért.

A küldöttségünket üdvözlő személyek között fölfedeztem régi ismerősömet, Cuthbert Obwanort, akit még a hatvanas években ismertem meg (akkor mint minisztert). Megörültem a találkozásnak, mindjárt szoba is elegyedtünk. Szerettem volna, ha megmutatja a környéket, mert először jártam arrafelé. Sétára indultunk. A séta azonban csakhamar nehézkesnek bizonyult. Itt ugyanis a nők, ha meglátnak egy közeledő férfit, lehúzódnak az útról, és letérdelnek. Térden állva várják, hogy a férfi odaérjen hozzájuk. A szokásoknak megfelelően a férfi köszönti a nőket, azok válaszolnak, s megkérdezik, mit tehetnek érte. Ha a férfi azt válaszolja, hogy semmit, a nők megvárják, míg elmegy, fölkelnek, és folytatják útjukat. Később Cuthberttel a háza előtti padon ültünk, és a jelenetek megismétlődtek: az arra menő asszonyok odajöttek hozzánk, letérdeltek, és szótlánul várakoztak. Előfordult, hogy beszélgetésbe merült házizagadám nem figyelt föl rájuk. Vártak mozdulatlanul. Végül Cuthbert üdvözölte őket, jó utat kívánt nekik, akkor fölkeltek, és szó nélkül távoztak. Bár már este volt, a hőség alig enyhült, valamiféle fojtó, forró tunyaság telepedett ránk. Az éjszaka mély rejtekeiben erőszakosan, hangosan ciripeltek a tücskök.

A helyi előljárók meghívtak minket az egyetlen működő bárba, amelynek Club 2000 volt a neve. Az emeleten volt egy kis szalon a fontos vendégeknek fenntartva. Hosszú asztal mellé ültettek minket. Bejöttek a fiatal, magas pincérlányok. Mindegyikük letérdelt a maga vendége elé, és megmondta a nevét. Aztán kivonultak, és behoztak egy jókora agyagkorsót. Forralt helyi sör gőzölgött benne – a marwa, amelyet milletből (a köles egyik fajtája) főznek. A marwát hosszú, kifűrt belsejű nádszálból kell inni, ezt epinek hívják. A nádszál most körbejár egyik vendégtől a másikig. Mindenki szív néhány kortyot, majd továbbadja az epit. A pincérlányok állandóan feltöltik a korsót – vagy vizet vagy újabb adag narwát öntenek bele. Attól függően, hogy mit töltenek, és hogy milyen gyorsan forog körbe az epi, nő a vigadozók részegsége. A gond csak az, hogy Soroti és környéke az AIDS-szel leginkább fertőzött területek egyike. Miközben az ember az epi után nyúl, minden alkalommal elbúcsúzik az élettől. (S történt mindez azokban az években, amikor úgy vélték, hogy a HIV-vírus nyállal terjed). De mit lehet tenni? A visszatartást a legmegalázóbb sértésnek, megvetésnek tekintenék vendéglátóink.

Reggel, mielőtt továbbindultunk volna, megjelent két holland misszionárius – Albert és Johan – kimerülten, porosan. Mindenképpen el akartak jönni Sorotiba, hogy „lássák a nagyvilágból jött embereket”: nekik, akik jó tíz éve éltek az isten háta mögött, Kampala már a nagyvilágot jelentette. Európába nem utaznak, nem akarják otthagyni templomukat és a missziós épületet (valahol a szudáni határ mellett laknak). Attól tartanak, hogy visszatérve csak a pusztát, leégett falakat találják. Missziós területük a nyáron száraz, esős évszakban zöld, hatalmas, forró savanna, az Uganda észak-keleti részét alkotó, az antropológusokat elbűvölő karamodzsongok által lakott tartomány. Kampala lakói karamodzsong testvéreikről (ez egyszerre jelenti a lakóhelyet, a népet és a személyt) szegyenkezve, vonakodva beszélnek. A karamodzsong emberek meztelenül járnak, s kitartanak szokásuk mellett, mert úgy vélik, hogy az emberi test szép (s ők valóban jó felépítésű, magas, karcsú emberek). Ellenállásuknak azonban más alapja is van: ahány európai eljutott korábban közéjük, mind megbetegedett, és hamar meghalt. A karamodzsongok ebből azt a következtetést vonták le, hogy az öltözék a betegség kiváltója, és aki felöltözik, halálra ítéli magát (márpedig az öngyilkosság az ő vallásuk szerint az elképzelhető legnagyobb bűn). Így aztán mindig rettegtek az öltözéktől. Amin, aki úgy gondolta, hogy a meztelenség lejáratja az afrikaiakat, utasításba adta, hogy ruhát kell viselniük, s akit meztelenül kaptak el, azt a katonák a helyszínen agyonlőtték. A megrémült karamodzsongok nagynehezen szereztek vagy egy darabka ruhaanyagot, vagy inget, nadrágot, összetekerték, és magukkal hordták. Ha híre ment, hogy valahol katonaság várható, vagy hogy a közelben valamilyen ügynök tekereg, gyorsan magukra kapták, később aztán megkönnyebbülten újra levetkőztek.

A karamodzsong törzsek is tehéntartással foglalkoznak, s főleg tejfel táplálkoznak. A rokon itesokkal együtt ők is a legnagyobb kincsnek és misztikus lénynek tartják a tehenet. Hitük szerint az Isten nekik adta a világ összes tehenét, s az ő történelmi feladatuk az, hogy visszaszerezzék az állatokat. E célból aztán állandóan fegyveres támadásokat indítanak a szomszédos törzsek ellen. Ezek a támadások (angolul cattle-raiding) a zsákmányszerző hadjárat, a hazafias küldetés és a vallási kötelesség keverékei. A fiatal fiúnak ahhoz, hogy férfinak ismerjék el, részt kell vennie ilyen harcban. A csaták aztán a törzsi legendák, mesék, mítoszok részévé válnak. Saját hőseik, történelmük, misztikájuk van.

Albert barát meséli, hogyan néz ki egy ilyen lerohanás. A karamodzsong harcosok libasorban, zárt alakzatban menetelnek a csak általuk ismert hadiösvényeken. Mindegyik csapat két-háromszáz embert számlál. Harci dalokat énekelnek, vagy ritmikus kiáltásokat hallatnak. Felderítőik már korábban kiszimatolták, hogy hol legelnek a másik törzs tehéncsordái. Amikor lecsapnak az adott helyre, csatára kerül sor. A karamodzsongok kiképzett, rettenthetetlen harcosok, így aztán rendszerint ők győznek, s elhajítják a zsákmányolt teheneket.

– Arról van szó – mondja Albert barát –, hogy korábban ezek a harcosok dzsidákkal és fjakkkal voltak fölfegyverkezve. Az összecsapásokban néhány ember esett csak el, a többiek megadták magukat vagy elmenekültek. Ma pedig? Továbbra is meztelen férfiak állnak csatasorba, de nyakig géppisztolyokkal felfegyverkezve. És azonnal tüzet nyitnak, lemészárolják a szomszédos törzseket, gránátokkal rombolják el falvaikat, öldökölnek. A hagyományos törzsi konfliktusok évszázadok óta állnak fenn, csak hogy manapság összehasonlíthatatlanul több áldozatot követelnek. – A modern kor civilizációjából – fejezi be – nincs itt semmi, sem világítás, sem telefon, sem televízió. Az egyetlen dolog, amely eljutott ide – a gépfegyver.

Faggatom a misszionáriusokat, milyen a munkájuk, milyen nehézségekkel küszködnek.

– Ez nagyon nehéz terület – ismeri el Johan barát. – Az itteniek azt kérdezik tőlünk, hány istent ismer a mi vallásunk, s hogy van-e külön tehen-istenünk. Magyarazzuk nekik, hogy csak egy Isten van. Ez csalódást okoz nekik. A mi vallásunk jobb a tieteknél, mondják, nekünk külön istenünk van, aki a teheneket óvja. Hiszen a tehén a legfontosabb!

Dél előtt elindultunk északnak, a mi autónk ment leghátul, de nem sokat haladtunk, amikor robbanást, lövéseket, aztán kétségbeesett kiáltásokat hallottunk. A keskeny, kátyúkkal, gödrökkel teli laterites utat két méter magas elefántpálmák sűrű fala övezte.

Minden kétséget kizáróan csapdába estünk.

Összekuporodtunk az autóban, nem tudtuk, hogyan viselkedjünk. Maradjunk benn? Ugorjunk ki?

A csapda a leggyakoribb afrikai harci forma. A csapda állítói számára sok előnye van. Először is ott a meglepetés mozzanata: az úton haladók képtelenek egész nap feszülten figyelni, készenlétben állni – ezen az éghajlaton, ezeken az utakon hamar elfáradnak, elszunyókálnak. Másodszor: a csapdát állítók a közeledők számára láthatatlanok, vagyis biztonságban vannak. Harmadszor: a csapda nem csupán az ellenfél legyőzését jelenti, hanem jókora anyagi hasznot is hoz – járműveket, egyenruhákat, élelmet, fegyvert.

A csapda azoknak is megfelelő forma, akik a hőség, az éhség és szomjúság (a katonák és lázadók állandó állapota) miatt nehezen bírják a hosszú menetelést és a gyors átcsoportosítást. Ha csapdát állítanak, akkor ülhetnek kényelmesen az árnyékos bozótban, s várhatják nyugodtan, hogy az áldozat magától pottyanjon az ölükbe.

Két különböző taktika dívik – az elsőt angolul így hívják: *hit and run* (csapj le és tűnj el). Ez még biztosít némi esélyt a törbe csaltaknak arra, hogy feleszméljenek és harcba bocsátkozzanak. A másik taktika – a *hit and hit* (csapj le és csapj le, vagyis lőj, és menj a lövés után) – viszont általában a megtámadottak veszét jelenti.

Végül mégiscsak kiugrottunk a gépkocsiból, és előrefutottunk. A támadók rakétája eltalálta a teherautót. A raktérben halott katona feküdt, ketten megsebesültek. A szélvédő betört, az egyik kísérő ruhájából vér csöpögött. Teljes volt a káosz, a zűrzavar, az emberek föl-le futkostak céltalanul és értelmetlenül. Senki sem tudta, mi történik egy perc, egy pillanat múlva. Lehet, hogy támadóink ott leselkednek a közelben, a sűrű, magasra nőtt növényzet mögött, figyelik hisztérikus rohángálásunkat, nyugodtan céloznak ránk? Nem tudtuk, mire számíthatunk, kinek a kezében vagyunk. Ösztönösen azt lestem, hogy a sűrű növényzet közül nem irányulnak-e felénk fegyvercsövek.

A teherautó hátramenetben, mert az út olyan keskeny volt, hogy nem lehetett megfordulni, elindult vissza Sorotiba... Mi egy idő után elindultunk előre. A tisztjeink azonban úgy döntöttek, hogy nem gépkocsikkal megyünk, hanem gyalogosan követjük, szép lassan, a katonákat, akik lövésre tartott fegyverrel a kezükben, a menetoszlop élén haladtak.

(Folytatjuk)

Fordította: Szenyán Erzsébet

Lengyel András

Genézis és kompozíció viszonya az *Esti Kornél*-ban

Kosztolányi kísérlete az én-integritás bomlásának kompenzálására

„Mit ér a költő ember nélkül?”
(Kosztolányi Dezső)

Kosztolányi nevezetes könyve, a műfaji besorolást nehezen tűrő, valahol a novellafűzér és a regény között elhelyezkedő *Esti Kornél* 1933. május 6-án jelent meg. Ezt egészen pontosan tudjuk, hisz a könyv ügyészégi kötelempéldánya – amelyet a nyomda a budapesti kir. ügyészékhöz adott be a könyv elkészültekor – megmaradt: a szegedi Egyetemi Könyvtár őrzi (jelzete: 30202), s ezen a példányon jól olvasható az átvételi keletbélyegző.

Ez az adat azért válik fontossá, mert – mint *terminus ante quem* – lezárja a könyv szövegeinek keletkezéstörténetét. (Az *Esti Kornél*-szövegeket természetesen nem, hiszen a könyv megjelenése után még több *Esti*-szöveg készült, így például egy jelentős vers is, a nevezetes *Esti Kornél* éneke. Ezek azonban már könyvön – kompozíción – kívüli szövegek, s így elválnak a könyvbe foglalt „regény”-től.) Maga az *Esti Kornél*, nem kétséges, kompozicionális egységként kezelendő; a fikciós „megrendezés” (Iser) olvasati utasítása erre utal. A fejezetek megszámozása, a szövegek elé kiugratott fejezetcímek, amelyek egyféle előzetes tartalomismertetőkként egységes narratív láncolattá szervezik a könyvet, félreérthetlenné teszik ezt. Bizonyos mértékig a könyv szövegei kronológiai láncolatot is alkotnak; az elbeszélte történetek – némi megengedő jóindulattal – időben előrehaladó folyamatként is fölfoghatók, vagy legalábbis nem mondanak ellen egy ilyen olvasói elvárásnak. Az első fejezet egyféle metatörténetnek nevezhető, amely az elbeszélő szerint az elbeszélte történetek keletkezéstörténetét adja, majd a szövegek a múlttól a jelen felé haladnak. Az utolsó szöveg az emberi életút allegorikus rajza, utazásként elbeszélve, s így egy sajátos lebegő értelmezést sugall: mintha *Esti* haláláról (is) szólna. Ezt azonban a szöveg allegorikus fölépítése függőben – bizonytalanságban – tartja. Ha akarom, egy hétköznapi villamosút elbeszélése, ha akarom, egy emberi életút allegóriája a záró fejezet. A kettősség – nem kétséges – szándékolta; ez a megoldás ideiglenesen lezárja *Esti* történetét, ám nyitva is hagyja az esetleges folytatás lehetőségét. Mint manapság a szappanoperák, amelyek a lehetséges folytatásra számítva nemigen élnek végleges lezárással.

Az első fejezet azonban, tudjuk, fiktív metatörténet; nem a könyv valóságos keletkezéstörténetét adja (vö. Rónay 1977. 244.), hanem a fikcionálás folyamatának része. Az egyes fejezetek hozzávetőleges keletkezési ideje megállapítható (vö. Réz Pál datálásai: EK2), s így teljesen nyilvánvaló, hogy a fejezetek sorrendje és a megírás időrendje nem esik egybe. Legelőször a nyolcadik fejezet készült el, legvégül pedig az első, nyitó fejezet: az előbbi 1925-ben, az utóbbi nyolc évvel később, 1933-ban, közvetlenül a könyv megjelenése előtt. A könyvet általában kompozíciós egységként szokták értelmezni (vö. Kiss 1979., Bori 1986, Rónay 1977, Szegedy-Maszák 1998.), az első fejezettől az utolsóig haladva az értelmezésben. Most, kísérletként, érdemes a keletkezéstörténetre figyelve olvasni. Az egész könyv keletkezéstörténetét, persze, itt fölösleges volna teljes részletességgel nyomon követni (vö. Péczely 1998); elegendő, ha csak az elsőként megírt nyolcadik, és az utolsóként megírt első fejezet viszonyát vizsgáljuk meg.

A könyvbe nyolcadik fejezetként beszerkesztett szöveg először a Nyugat 1925. évi 20. számában jelent meg, *Újságíró* címmel. A Nyugat-beli verzió lényegében megegyezik a könyv-béli végleges szöveggel, de a két szöveg címe radikálisan különbözik. Nagy valószínűséggel állítható, hogy a végleges („narratív”) cím csak a kötet anyagának elkészülte után, a „regény” összeszerkesztése során – azaz már az első fejezet megírását követően, ahhoz igazítva alakult ki. Ez a keletkezéstörténeti összefüggés több dolgot nyilvánvalóvá tesz.

Az eredeti cím maga mindjárt beszédes. Az ilyen, rövid, csak a legszükségesebbre kiterjeszkedő névszói címadás meglehetősen általános Kosztolányinál; novellái (rövidtörténetei) igen nagy százalékban ilyen természetű. Ez érthető is, hiszen jól látható, hogy Kosztolányi munkamódszeréhez tartozott a számára valamiért érdekes, többnyire önmagukat extrém formában megjelenítő „alakok” (és a velük kapcsolatos „esetek”) gyűjtése. (*Alakok* címmel, tudjuk, 1929-ben kötete is jelent meg, munkanaplójában pedig az „alakok” és „esetek” gyűjtése jól nyomon követhető [vö. Kelevéz 1985. 8.]) Ez nyilván összefügg Kosztolányi újságírói státuszával és életmódjával, amely igényelte az ilyesféle megírandók keze ügyében tartását, de összefügg azzal az írói beállítódással is, amely a „lényegét”, az irodalmilag relevánsat az extrém realitáselemek „megírásával” vélte megragadhatónak. Az *Újságíró* cím azt is félreérthetlenné teszi, hogy ez a történet egy újságíróról szól (akit a történet Mogyoróssy Pálként nevez meg). A téma ilyen megválasztását alighanem az indokolta, hogy az újságíró-életet Kosztolányi belülről is igen jól ismerte, ugyanakkor az örület, illetve a megőrlés folyamata is mindig izgatta. (Ez utóbbi számos írásában: újságcikkben és novellában, sőt versben is tematizálódik.. Sőt egyik versében önmeghatározásként éppen az szerepel, hogy ő az utcalányok és az örültek megértője: „Mindig kell valaki, aki megértse / az utcalányt s a tébolyultakat” [*Számadás*].) A Nyugat-beli novellában így *Esti* figurája csak alárendelt összefüggésben jelenik meg. De – s ez a későbbiek szempontjából nagyon fontos – megjelenik. Az elbeszélés nézőpontja ugyanis már jórészt az *Esti*é; ő beszél el Mogyoróssy Pál történetét. Az újságírói éjszakázás, az újságíró-társ megőrlése, a címszereplő orvoshoz juttatása (ez az újságíró-szakmát oly annyira jellemző csel), s maga Mogyoróssy Pál ezt lehetővé tevő reakciója is – amely az egész szöveget generáló fabuláris mozzanat – *Esti* nézőpontjából látható. De fölmerül a kérdés, ki ez az *Esti*? A szöveg szerint maga is újságíró, aki azonban már némileg eltávolodott a napi újságírástól s már inkább írónak tekinthető. A „szakmához” tartozik, az újságírók kollégáinak tekintik, de ő már némi distanciálással szemléli őket; félig-meddig kívülálló. Neve, mely itt még pusztán vezetéknevű, még csak *Esti*, minden jel szerint beszélő név: az életét *este* élő újságíró név általi jellemzése történik meg benne. (Az onomasztikai érdeklődés, tudjuk, megintcsak Kosztolányi beállítódásának egyik jellegzetes eleme volt; tudatosan gyűjtötte a neveket is, egy-egy név megválasztása pedig messze túlmutatott nála az esetlegességek körén. Nála név és személy kapcsolata nem véletlenszerű, hanem nagyon is lényegi.) Az a tény, hogy ez a figura még nem bír keresztnévvel (név általi jellemzéséből a Kornél még hiányzik), jelzi, *Esti* figurája itt még csak formálódik, még nincs „kész”. *Esti* bemutatása, a rá vonatkozó narráció azonban jelzi, hogy ez az *Esti* a szerző tudatosan vállalt, kinyilvánított alakmása. A „történeti” Kosztolányi és a fikció-beli *Esti* azonosítása itt ugyanis meglehetősen direkt:

„*Esti* magas férfi volt, bajnoki termetű, látszatra erős, de belül gyöngye és puha. Álmatlan-kék szeme állandóan valami riadalmat tükrözött. Taglejtései lázasak, tétovák. Bizonytalanságában mindig hajlandó lett volna ellenkezőjét tenni annak, amit szándékozott. Hitetlen lelke zavart volt. Érzékenysége oly fokú, hogy annakelőtte bármelyik pillanatban sírva tudott volna fakadni akármin, egy rozoga

gyufatartó, vagy egy fáradt arc láttán, évek során azonban idegrendszerének a természetes rezzenékenységét iskolázta, megkeményítette, egész a kegyetlenségig, s mint hajtőerőt, öntudatosan belekapcsolta művészetébe. Csak érezni akart, látni. Egyetlen dolog, ami éltette s némiképp az emberek közösségéhez fűzte, ez volt, meg az, hogy félt a meghalás utolsó kötelességétől. [...] rettegett attól és vonzódott ahhoz, ami beteg és beteges, romlott és különös, kereste az alkalmat, hogy halálos nyavalyákat lásson, talán abban a tudatban, hogyha a halált nem bírhatja le, legalább előszobájába tekint be, s általában végzetesen izgatták a szörnyű dolgok, a megsemmisülés kis és nagy színjátékai, a lassú, vagy gyors pusztulás, mert azt remélte, hogy valamit mégis elleshet a titokból, akkor, mikor az ismeretlen láb reánk tipor, s a lét észrevétlenül a nem-létbe billen.” (Kosztolányi 1925. 242-243., EK1: 113-114.).

Ez az önjellemzés már magában rejti az én sérültségének kompenzálására való törekvést (gondoljunk csak a „rezzenékenység” „iskolázására”), de ez itt még csak az extremitások megfigyelésének indoka. A szerzői alakmásként megírt Esti figurájának megjelenítése 1925-ben még nem több, mint azoknak a régi festőknek a gesztusa, akik készülő művükbe – valahol a kompozíció szélén, eldugva – önmagukat is belefestik. Az önmegnyilvánítás vágya él a gesztusban, aligha kétséges; de a szerzői alakmás a kompozíció egészéhez mérten mellékes, végső soron akár el is hagyható. A kompozíció lényegesen nem sérülne meg, bár természetesen valamicskét megváltozna.

Hogy a szerzői szándék ekkor még aligha Esti Kornél megteremtését célozta, az is valószínűsíthető, hogy az *Újságíró* megjelenését követően műhelyében egy egészen más karakterű műve, az *Édes Anna* formálódott meg. Ezt a még kétségkívül regényformában megalkotott művét Kosztolányi a Nyugatban publikálta, az 1926. évi 13. számtól tíz folytatásban. *Esti Kornél* figurája ekkor alkotáslélektanilag aligha lehetett aktuális, az alkotó erőket tartósan más foglalta le. Az *Édes Anna*, persze, részben maga is az önmegnyilvánítás eszköze, a szerző – direkt módon, nevével, sőt név szerint említett kutyájával is jellemezve – ebbe is bele van rajzolva, de ebben is csak perifériusan, ahogyan az *Újságíró*ban is. Az *Édes Anna* megalkotásának életrajzi funkciója azonban, minden jel szerint, perdöntő: itt, ebben a regényben történik meg ugyanis az a személyes számvetés, amelynek eredménye nélkül az *Esti Kornél*-könyv megszületése elképzelhetetlen. Az *Édes Anna* ugyanis egy olyan létértelmezésnek (is) tekinthető, amelynek „kódja” a valóságértelmezés keresztény intencióit követi, *Esti Kornél* figurája viszont – mint majd látni fogjuk – fokozatosan a másik oldal, a nietschei értelemben vett antikeresztény kód szerint értelmezhető. S az *Édes Anna* – mint erre máshol rámutattam – a végsőig vitt el egy létértelmezést – egy olyan létértelmezést, amelyben megváltás és megsemmisülés egybeesik (vö. Lengyel 1998a). Onnan tehát már nem volt, nem lehetett folytatható utat találni. Az *Esti Kornél*-figura nem is folytatás lett, hanem, egy más nézőpont fölvetelével, újrakezdés: a létértelmezésnek egy új módja. Ugyanazoknak a világösszefüggéseknek más „díszletek” közt, más oldalról való értelmezése.

Ez a váltás, ha nem is egy csapásra történt meg, jól érzékelhető az *Édes Annát* követő újabb, immár külön tematikává összeálló Esti-történetekből. Két évvel az *Újságíró*, s egy évvel az *Édes Anna* megjelenése után ugyanis, 1927 második felében a Nyugat – gyorsan egymásután – három Esti-történetet is közölt. (*Omelette a Woburn*: II. 603-607., *Sakálók*: II. 661-665., *Esti már megint jót tesz*: II. 809-819.). Ezekből az első kettő később nem került be a „regény”-be (s eredetileg még Esti neve sem szerepel bennük!), csak a *Tengerszem* (1936) kötet *Esti Kornél kalandjai* címmel ismeretes novellaciklusában szerepelnek. A harmadik szöveg, az *Esti már megint jót tesz* azonban utóbb a regény-kompozíció része lett; ez lett a 13. fejezet. E három szövegnek az *Esti Kornél*-könyv szempontjából való identifikálása több tanulsággal is jár. Az első: bár az „estikomélós” tematika és hang már erősödik, Estinek még mindig nincs keresztneve, a figura még mindig nincs kész, még nem „teljes” ember. A második: az a tény, hogy az 1927 második felében közölt (s nyilván akkor is írt) három szöveg közül az első kettő nem lett a „regény”-kompozíció része, elsődlegesen a szerkesztés szempontjait jellemzi. Szempontunkból azonban ennél beszédesebb az a mozzanat, hogy a három közül később éppen az *Esti már megint jót tesz* lett beilleszthető a könyvbe. Ez a szöveg ugyanis – ahogy a későbbi, fejezeti narráció mondja – arról az Estiről szól, aki „mint jöltevé szerepel, fölkarolja a sorsüldözött özvegyet, de végül kénytelen őt megverni, mert annyira sajnálja, hogy egyebet nem is tehet” (EK1: 202.). Estinek ez a jellemzése ugyanis nemcsak az *önmaga ellentétébe átcsapó paradoxitás* – Kosztolányi fölfogására olyannyira jellemző – *jelenléte* miatt érdekes. Azért is – s elsősorban azért –, mert e paradoxitás megjelenítése *közben* alakul át Esti figurája. Az 1925-ben, illetve az 1927-ben írott első Esti-szövegekben Esti még a szájalom és a részvét, illetve – mint az *Omelette a Woburn*-ben a kiszolgáltatottság megjelenítője. Itt, ebben a negyediként írott szövegben azonban, bár ez is a szájalom tematizálásának indul, Esti magatartása menet közben visszajára fordul. A fordulópont alighanem az „özvegy” és Esti első beszélgetésekor következik be. Estit ugyanis már a segítségkérés indoka is ellenkezésre készíti, hiszen az özvegy azért fordul hozzá segítségért, „mert ismerte őt. Nem személyesen. Az írásait ismerte. / Esti ismerte ezt. / Ismerte azokat, akik írásait ismerték” (Kosztolányi 1927. 811., EK1: 204-205.). Írás és ember ugyanis az ő fölfogásában nem azonos. Az özvegy által célba vett „jó ember” így azonnal dacolni, ellenkezni kezd: „– Nem vagyok jó ember – vitatkozott magában Esti. – Rossz ember vagyok. Vagy még rossz se vagyok. Csak olyan mint akárki más. Az, hogy megőriztem régi, tiszta érzéseimet – egyedül és kizárólag a kifejezés céljára – mesterségbeli titok, olyan műszaki boszorkányság, mint a tájboncolóé, aki formalin-oldatban évtizedekig épen tud tartani egy szívet, egy agyvelő-lebenyt, mely már rég nem érez és nem gondolkodik. Engem is elfásított az élet, mint mindenkit, aki elért bizonyos kort.” (Kosztolányi 1927. 811. EK1: 205.). Majd, a beszélgetés során Esti egyre inkább mint író, mint a teljes valóság kifejezésének szolgálatában álló alkotó lojalja bele magát az ellenkezésbe: „– Finom az istennyila – szötte tovább gondolatait Esti, akit valószínűleg ez a szó hozott ki sodrából: »lelkület«. – Ha tudnánk, mennyi keménységre, kegyetlenségre, vad egészségre van szüksége annak, aki érzésekkel foglalkozik. Aztán, aki gyöngéd, az szükségyszerűen durva is. A gyöngédség csak egyik rejtett alakja a durvaságnak, a durvaság viszont csak egyik rejtett alakja a gyöngédségnek. Bizony, a jóság és rosszság, az irgalom és kegyetlenség igen furcsa viszonyban állanak egymással. Elválaszthatatlanul együtt működnek, az egyik el se képzelhető a másik nélkül [...]. Ellentétek az igaz, két ellensarki vég, de mindig természetes kölcsönhatásban vannak s a körülmények szerint változnak, egymás nevét veszik föl, keringenek, átalakulnak, mint a pozitív és negatív villamosáram” (Kosztolányi 1927. 811-812., EK1: 205-206.). Esti eddig a pontig lényegében a „történeti” Kosztolányi szimpla, jórészt külsőlegesen jellemzett alakmása; Kosztolányival Estit könnyű azonosítani, de a „történeti” Kosztolányiról vajmi kevés igazán újat lehet megtudni belőle. Ám itt, ahol Esti egyszerű alakmából a Kosztolányi elképzelte „igazi” író reprezentánsa lesz, s ahol a történeti Kosztolányi irodalmi alakmása az „író” ideáltipikus képmásává alakul át, megtörténik a fordulat. Megtörténik az a fordulat, amely az Esti-figura egész további sorsát meghatározza, s amely utóbb a regény konstitutív elemévé lesz. Ez a fordulat pedig a „gonosz”, nietschei értelemben vett antikeresztény pozíció kialakulása. Amelyre már nem a – problematikus lett – keresztény szájalom, hanem az ezzel ellentétesként fölfogott, ellentmondásos voltát nyíltan vállaló élet-igenlés („vad egészség”) jellemző.

Esti figurájának fordulata, persze, a történet első, nagyobbik felében csupán belső, rejtett fordulat; cselekedeteit még a keresztény szájalom vezeti. Csak amikor, mintegy az egész folyamat betetőzéseként, az özvegyet – Esti minden segítsége ellenére – újabb csapások érik, lesz a fordulat manifeszt. Esti ekkor veri meg az özvegyet, azaz hagy föl – mint eredménytelennel – addigi gyakorlati

beállítódásával.

E rész megírását követően azonban az *Esti Kornél*-történetek megírása megszakad; 1928-ban egyetlen ilyen történet sem került ki műhelyéből. Ennek okát nem tudjuk, az életrajzi kutatás színvonala és terjedelme méltatlan Kosztolányi írói rangjához. Így csak föltételezni lehet, hogy valószínűleg fia, Ádám pszichiátriai kezelése, illetve a beteg gyerekért való aggodás – ez az önmaga által utóbb élete mélypontjának tekintett esemény – térítette el a munka folytatásától. Akárhogy történt, annyi bizonyos, ez csak ideiglenes hallgatás: szünet volt, mert 1929-ben újra *Esti*-történetek (is) születnek, sőt a termés ekkor ugrásszerűen megnő. Ekkor jelenik meg a majdani könyv II., V. és XVI. fejezete – valamint további öt, kötetbe föl nem vett novella (*Pofon, A patikus meg ő, Esti és a halál, Zár, Kalap*). Ez a termékenység kétségtelenné teszi, hogy immár többről van szó, mint egy alkalmi figura alkalmi szerepeltetéséről; *Esti* immár életre kelt. Ennek jele, hogy az utóbb a könyv II. fejezetévé lett *Vörös ökör* című novella (Kosztolányi 1929) visszavezeti az olvasót *Esti* gyermekkorába, s megformálja azt a történetet (első nap az iskolában), amely az *Esti* „életrajz” kezdőpontja lehet. Hogy itt megint a szerzői én önmegnyilvánítása zajlik, nem kétséges; a konkrét, „történeti” időpont (1891. szeptember 1.) szerepeltetése önmagában is a „történeti” Kosztolányival való megfeleltetést sugallja. De ennél fontosabb, hogy, vélhetnénk, *Esti*ből itt, e kezdőponton lesz *Esti Kornél*, – méghozzá a szöveg zárlatában, mindent a névre kifuttatva. A tanító ugyanis, aki megdicséri a szép i betűket író kislfiút, megkérdezi a gyerek nevét. „– Hogy hívnak téged? – kérdezte tőle. / A kislfiú föltekint. Valamit motyogott, nagyon halkán. / – Nem értem – szól a tanító. – Mindig bátran és értelmesen felelj. Mi a neved? – kérdezte megegyeszer. / – *Esti Kornél* – válaszolta a kislfiú, bátran és értelmesen” EK 1:30.). Ám ha a könyv olvasása helyett visszamegyünk a fejezet eredeti novellaváltozatához, az 1929-ben publikált szöveghez, legnagyobb meglepetésünkre kiderül: e novella nem *Esti*-novella, benne *Esti Kornél* neve elő sem fordul. Sőt ott, ahol a könyvben *Esti* neve áll, a novellában még az *író saját neve* olvasható: „Mi a neved? – kérdezte még egyszer [a tanító]. / – *Kosztolányi Dezső* – válaszolta a kislfiú, bátran és értelmesen” (Kosztolányi 1929.57.). Ez a szövegváltozat szempontunkból legalább három vonatkozásban perdöntő. 1. *Esti*, mivel neve elő sem fordul, még ebben a szövegben sem kapta meg keresztnevét, pedig ez, mint „bemutakozásra” kihegyezett történet, ideális lett volna erre. (A könyvbeli változatban ezt a lehetőséget Kosztolányi ki is használja.) 2. Ez a novella-változat hangsúlyozottan „önéletrajzi”, önmegnyilvánító jellegű; azzal, hogy az elbeszélő történetben Kosztolányi a saját nevét adja a szereplőnek, az önéletrajzi – referenciális – olvasatra ad meghatalmazást. Ugyanakkor (s ez a későbbiekben fontos lesz), a szerzői név novellában való szerepeltetése óhatatlanul a szerzői én fikcionalizálódásával jár. 3. Az a tény pedig, hogy ez az „önéletrajzi” szöveg utóbb a könyvben minden törés nélkül, könnyedén *Esti*-történeté válik, válhat, pusztán a név cseréjével, kétségtelenné teszi, hogy a fiktív *Esti*, a fiktív „*Kosztolányi*” és a szerzői én között valamiféle átjárás van.

Ha a könyv keletkezéstörténetét ezt követően is nyomon követjük, kiderül, hogy a szövegszerveződés folyamatában jó fél ével később, 1930 közepén következik be jelentős fordulat. A *Nyugat* 1930. július 1-i számában ugyanis Kosztolányi Csók címmel tett közzé egy terjedelmes novellát, s ennek első mondatában *Esti* végre már *Kornél*ként, azaz teljes nevén jelenik meg: „Amikor *Esti Kornél* 1903-ban az érettségén praecclare maturus lett, az édesapja szabad választás elé állította” stb., stb. (Kosztolányi 1930.11.). Ez a mondat (s folytatása) így több szempontból is roppant beszédes. Nyilvánvaló ugyanis, hogy itt a *Vörös ökör*-ben megkezdett, hangsúlyosan „önéletrajzi” szövegalkítás időrendi folytatásáról van szó. Az iskolába kerülés elbeszélése után itt az érettségiről, illetve az érettségi következményeiről számol be a szöveg; a Csók a *Vörös ökör* egyenes fabuláris folytatása. (Utóbb, a könyv kompozíciós egységében is egymást követő fejezetek lesznek ezek.) De – s ebben érhető tetten a fordulat – ezt az „önéletrajzi” önmegnyilvánítást itt egy korábban részben már kialakult, s most csak aktualizált és „kikerekített” idegen név, *Esti Kornél* neve elleplezi. Ennek a megoldásnak alighanem megvan a maga véletlenszerű életrajzi magyarázata. Ez a novella ugyanis – ellentétben a *Vörös ökör*-rel – nem a Színházi Élet személyes intimításokra kíváncsi olvasói elé volt szánva, hanem az exkluzív irodalmi lap, a *Nyugat* elit olvasói elé. S a cím alatt olvasható szerzői ajánlás szerint Osvát Ernő emlékének szánta a szerző – azaz, többszörösen is igényes, irodalmi produkcióra vállalkozott. Az „önéletrajziságnak” így itt közvetlenül nem lehetett helye. Ám azzal, hogy a *Vörös ökör* fiktív *Kosztolányi Dezső*jéből a Csókban *Esti Kornél* lett, egy olyan azonosítás következett be, amely messzemenően meghatározta a könyv szövegének genézisét. Ezzel lehetővé vált ugyanis a szerzői alakmás megkettőzése, a fiktív *Esti Kornél* név és a saját szerzői név (*Kosztolányi Dezső*) fikcionalizálása, illetve a kettő összekapcsolása révén. Azaz, a valós szerzői én, a fiktív „*Kosztolányi*” és a fiktív *Esti* immár szétválaszthatatlan alakzattá szerveződött.

Ez nagyon szépen kiderül a *Nyugat* 1930 őszi számaiban között két újabb *Kosztolányi*-novella poetikai megoldásából (A világ legelőkelőbb szállodája: II. 281-288., Boncolás: II. 345-347.). Mindkét szöveg ugyanis egyes szám első személyű narrációjús alcímeik szerint mindkettő „*Esti Kornél* följegyzése”. Azaz, a történetet mindkettőben immár *Esti* meséli el (bár a szövegbe be sem lép), implicit szerzővé válik, de szerzőként mindkét szöveget mégis *Kosztolányi* jegyzi. Ezzel az egyes szám első személyű narráció közvetítetté: *Esti Kornél*, „hangjává” válik – anélkül, hogy *Kosztolányi*nak föl kellett volna adnia „önéletrajzi”, önmegnyilvánító ambícióját. (Ezt a poetikai eljárást, persze *Kosztolányi* utóbb részben földadja, de a lényeg változatlanul megmarad: „*Kosztolányi*”, *Esti* és a szerzői én hármassága él.)

De a Csóknak mindezen túl is van számunkra hozadéka. Érdekes, sőt kimondottan beszédes mozzanat, hogy *Esti* keresztnéve *Kornél* lett. A *Kornél* keresztnév ugyanis alighanem az Édes Anna Víz *Kornél*jára utal vissza, aki pedig saját kontextusában inkább negatív, mint pozitív regényszemélyiség, – ellentétben az iskolába kerülő, még gyerek *Kosztolányi/Estivel*. Ez a „*kornélosítás*” tehát alighanem a figura „negatív” jegyeinek hangsúlyozása, a gyerek *Kosztolányi/Esti* féltékenységének és kiszolgáltatottságának ellenpontozása. S hogy itt valóban összefüggés tételezhető a két *Kornél*, *Víz* és *Esti* között, mi sem mutatja jobban, minthogy a *Víz*nek keresztnévet adó „történeti” személy, *Exner Kornél* államtitkár neve vezetéknevként (mint *Exner*) is bekerül az *Esti Kornél*-szövegekbe (vö. a könyv V. fejezetével). S nagyon jellemző, hogy az V. fejezet első, *Nyugat*-beli közlésekor ez az *Exner*-név még nem szerepel – csak valamikor azután került be a szövegbe, miután a Csókban *Esti*ből *Kornél* lett. De a *Kornél* keresztnév megjelenése ettől függetlenül is beszédes jelzés, hiszen ez már a figura összetettebb megjelenítése felé mutat. *Esti* immár olyan figura, akinek személyes élettörténete is van (gyerek is volt valamikor, érettségizett stb.), s aki nemcsak egy-egy szituációban jelenik meg. S igazában ettől kezdve kell azzal is számolnunk, hogy ez az egyre plasztikusabb, újabb s újabb szituációk által is jellemzett alakmás ismételt föllépésével kapcsolatot teremt több, egymástól egyébként független szöveg között. S mint a szerző alakmása alkalmat adott az önéletrajz „öncélú”, a Self önmagát dokumentáló megnyilvánulásaira (pl. a II. és V. fejezetben), ugyanakkor – mint extrém vonásokkal is fölruházott, már „bevezetett” figura – lehetővé tette az érdekes, különleges, meghökkentő „történetek”, még inkább pedig a lelki hullámzások bemutatását. A figura irodalmi teherbírása megnőtt, kialakult egy nagyobb kompozíció lehetősége.

Ez az átalakulás jól látszik az *Esti Kornél*-történetek további folszaporodásán. 1930 és 33 közt ugyanis egy sor újabb szöveg is keletkezik:

1930: III., IV., VII. és XI. fejezet (még novellaformában), plusz további 4, a könyvbe föl nem vett novella (Vendég, Pilla, Gólyák, *Esti* megtudja a halálhírt).

1931: VI. és XV. fejezet, novellaformában, plusz további 2, kötetbe föl nem vett novella (Cseregi Bandi Párizsban, 1910-ben; Tanú).

1932: IX., X., XIV., XVII. és XVIII. fejezet, novellaformában, plusz további 3, a könyvbe föl nem vett novella (Margitka, Hazugság, Boldogság).

1933: XII. és I. fejezet, novellaformában, plusz további 5, a könyvbe nem beépített s részben már a könyv megjelenése után született novella (Az orvos gyógyítása, Sárkány, Barkochba, Kernel Kálmán eltűnése, Az utolsó fölolvadás [ezek a címek a „végleges”, a Tengerszem kötet-beli változat címei, s nem föltétlenül egyeznek meg az első közléskor adott címekkel; a Barkochba például eredetileg még Ezerkilencszázharminchárom címmel jelent meg]).

A szövegek ezen időbeli eloszlása kétségtelenné teszi, hogy az *Esti Komél*-könyv anyagának túlnyomó többsége 1929 és 1933 eleje között született meg. Hogy a könyv kompozíciós terve mikorra ért meg, nem lehet pontosan eldönteni. A szövegek valamiféle összetartozásának tudata ugyan már 1927-ben létezett, de az, hogy ezt a szöveganyagot könyvvé lehet – s kell – szerkeszteni, valószínűleg csak 1932-ben merült föl. Akkor született meg ugyanis a majdani XVIII. fejezet, amely a villamoson való utazás allegorikus leírásával a kompozíció lezárásának lehetőségét adja. Ez a – megítélesem szerint – önmagában kevésbé „izgalmas”, a könyv gyöngébb szövegei közé tartozó rész (amelynél sokkal érdekesebbek maradtak ki), „csak” a kompozícióban elfoglalt helye révén értékelődik föl. Kosztolányi tehát alighanem azért írta meg, hogy legyen egy zárata a könyvhöz. Azaz, ha ez az okfejtés igaz, ekkor már mindenképpen könyvben – a szövegek valamiféle kompozíciójában – gondolkodott. Nem kizárt, azonban, hogy még ekkor – 1932. február 21. – sem állt össze teljesen a könyvkompozíció terve. A XVIII. fejezet eredeti, még egyes szám, első személyű címe (Utam) és Estinek e szövegből való hiánya (vö. Bengi 1998. 211.) egy olyan értelmezést is lehetővé tesz, amely szerint csak ezt követően, már az Utam elkészülte után alakult ki a kötetkompozíció. Ha ez igaz, márpedig nagy valószínűséggel igaz, akkor az Utam is csak utólag, a benne rejlő kompozíciós lehetőséget fölismerve illesztődött be a könyvbe. Márpedig akkor a kötetkompozíció kialakulása akár 1933 elejéig is elhúzódhatott. Ezt a föltevést erősíti, hogy csak ezt követően, legutolsóként, már a következő évre átcsúszva íródott meg az a fejezet – az első –, amely, bár legutoljára íródott, voltaképpen egységbe szervezi az *Esti Komél*-szövegeket, s amely minden addigi, e témakörbe sorolható szöveg szintézisének tekinthető. Egyben, éppen e jellegéből következően, ez a rész *Esti Komél* figurájának is egységesítése és „véglegesítése”.

Ez a könyvet nyitó I. fejezet – még novellaformában – a Pesti Hírlap 1933. április 9-i számában jelent meg, *Esti Komél* leleplezése címmel. A két szöveg nem azonos, a hírlapi közlés rövidebb, számos részletében szegényebb, mint a könyvbéli verzió. Sajnos, jelenleg nem lehet eldönteni, hogy a hírlapi szöveg kidolgozásra váró vázlata-e a könyvbelinek, avagy ellenkezőleg, a már kész szöveg előzetes közléshez igazított, rövidített változata. Annyi bizonyos, az I. fejezet megírása mindenképpen nagyon az utolsó pillanatra maradt. Igaz, tudjuk, Kosztolányi újságba dolgozó, gyors megjelenéshez szokott szerző volt, elkészült írásait nemigen pihentette asztalfiókban; ha valamivel elkészült, mindjárt közölte is. Valószínű tehát, hogy ez a szöveg is legkorábban március végén, vagy április első napjaiban született meg. Éppen ezért roppant föltűnő, hogy a keletkezés időpontja alig egy hónappal előzi csak meg a könyv nyomdai előállítását, május 6-át. Ha valami, akkor ez a kronológiai összefüggés kétségtelenné teszi, hogy az *Esti Komél* nem egy előre megkoncipiált, tudatos írói terv eredményeként született meg, hanem inkább egy, önmagát menet közben is folyamatosan alakító, az időben előbb keletkező szövegek logikáját valamiképpen „folytató” szövegszerveződés példája – amelyben a komponálás igénye jórészt csak mint utólagos szelekció érvényesült. Az egységbeszervezés funkcióját csupán egyetlen fejezet, a legutolsóként írott hordozza – alighanem ebből adódik, hogy (mint többen is észrevették) az első fejezet Estije és a további fejezetek Estije nem teljesen azonos figura. Vagyis az I. fejezet „előretalálási” nem föltétlenül teljesebben be; Esti nem mindent vált valóra abból, amit az I. fejezet „ígér”.

Nyitott kérdés: „hiba”-e ez, vagy ellenkezőleg, a regényforma megújítása – a forma föllazítása, töredékessé, nyitottá tétele által? A megnyugtató válasz további, e tanulmány nézőpontjától eltérő megközelítéseket igényel. Szempontunkból azonban ennek tisztázásánál most fontosabb annak megvilágítása, hogy az I. fejezet megírásának milyen gondolkodástörténeti funkciója volt Kosztolányi személyes életében.

Ha az I. fejezetet figyelmesen olvassuk végig, kiderül, megírását kompozíciós okok tették szükségessé. Kellott valami, ami a szerzőt, egymáshoz legjobb esetben is csak itt-ott kapcsolódó történeteket s az intellektus még végletesebben kalandozó mozgásait: játékeit és gondolat kísérleteit összefogja, közöttük az egység tudatát megteremti – túl *Esti Komél* nevéen. Ennek az egységteremtésnek voltak külsődleges eszközei (a „fejezetekre” osztás; a fejezetenkénti sorszámozás, amely az elsőtől a tizenharmadikig tart; a fejezetcímek alá tördelt, előretaláló funkciójú rövid szerzői narrációk egységes íve stb.). Az igazi, ezeken túlmutató egységesítést azonban csak *Esti Komél* átfogó „bemutatása” tette lehetővé. Hogy az I. fejezet egyik funkciója egy ilyen bemutatás, maga a szerzői narráció mondja ki („Első fejezet, amelyben az író bemutatja és leleplezi *Esti Komélt*, e könyv egyetlen hőseit” [EK1: 5.]). Esti bemutatására nyilvánvalóan azért volt szükség, mert ha valakiről már az elején tudjuk, hogy kicsoda, utóbb már nem kell lépten-nyomon újra jellemezni: elegendő az aktualitások pusztá rögzítése. Egy ilyen átfogó jellemzéssel a korábban keletkezett, de a könyvben csak az I. fejezet után olvasható Esti-jellemzések részlegességére, egyoldalúságaira fölmentés adatik; igazolódik Esti változó súlyú és funkciójú jelenlétének minden esetlegessége. Ami nincs meg a részletekben, az megvan a legelőször olvasandó átfogó bemutatásban. Esti ilyen bemutatásának azonban, a könyv immanens logikája szerint, valamiképpen integrálnia kellett mindazt a sokféleséget: érületi hullámozást, intellektuális kalandozást, sőt az egyes „fejezetekben” alkalmazott fabuláris eljárást is, amely *Esti Komél* névéhez tapad, s amelyet az azonos tulajdonnév valamiképpen egymáshoz rendel. Az első fejezet Esti-portréja így nagyon sok, meglehetősen különböző, egymáshoz viszonyítva heteronóm szövegfejlődés integrációjává válik. S míg a többi fejezet (valamint a kihagyott novella-darabok) a szerzői én hasadásának, egymást nem ritkán kizáró részekre – szerepjáték-lehetőségekre – való elkülönülésének dokumentumai, itt egy ellenkező előjelű folyamat mutatható ki. A hasadás, az én-integritás bomlásának ellensúlyozása, kompenzálása, az ellentét személyiség-mozzanatok integrálásával, egységes egészzé szerveződésével.

Egy ilyen egységesítésnek azonban több, a könyvvé szerveződő szöveg immanens logikájából következő föltétele van. Mindenekelőtt – túl a közös tulajdonnéven, *Esti Komél* nevéen – valami integráló mozzanatot kell találni, de ez a közös mozzanat nem tűntetheti el, szelektálhatja ki a szövegekben már adott, egymással ellentétes elemeket. Ez – esetünkben – csak úgy volt megvalósítható, ha a szöveg két külön figurát hoz létre (Estit és a szerzőt, magát „Kosztolányit”), akik együtt minden végletet integrálni képesek – ám ugyanakkor a szöveg jelzi is ennek a kettőnek az egységét, sőt azonosságát.

Hogy *Esti Komél* több funkciójú szerepeltetésének (alakmás, Self-kiegészítés, ürügy és alkalom a történetmondásra stb.) elsődleges motivációja az én-integritás bomlásának ellensúlyozása, kompenzálása, már az első fejezet megírását időben megelőző részek is tanúsítják. A Csók című szövegben (amely a könyv III. fejezete lett) már 1930-ban ilyen narráció olvasható: „Esti boldog volt. Boldog volt, hogy másnak nézték, mint ami, talán olasznak is, de mindenesetre másnak, egy idegennek, egy embernek s tovább játszhatta szerepét, kiszabadulva abból a börtönből, amelybe születésétől fogva bezárták” (EK1: 63.). S Esti egyik vallomása ugyanott így hangzik: „Mindenki vagyok és senki. Vándormadár, átváltozó művész, bűvész, angolna, amelyik folyton kisiklik az ujjak közül.

Megfoghatatlan és átfoghatatlan” (EK1: 65.). Mert vágya az, hogy „minden, ami szép és rút, minden, ami látható és láthatatlan, az övé legyen” (EK1: 66.). Ez az önmegsokszorozás, az én elvi lehetőségeinek gondolati totalizálása az egyes szövegek poetikai sajátosságait is alakította. Ezek a szövegek ugyanis, szemben a zárt, homogenizáló hagyományos prózaformával – mint már sokan észrevették – többnyire nem hagyományos novellák, hanem inkább az én-sokszorozást lehetővé tevő nyelvjáték-lehetőségek. Ahogy Bori Imre írja: „Esti Kornél körül játszódnak le események, s ritkán történnek dolgok vele. Narrátor, és nem vallomástevő, pontosan úgy, ahogy az *Esti Kornél* első fejezetében megegyezik az író és hőse: a hős beszél, az író jegyez. Néhány Esti-novella kivételével mindegyik Esti-történetnek van bevezető meseformulája, amely végső fokon a műfaji karakterre is következtetni enged. Más elbeszélő műfaj az, amelynek kezdetén *Esti Kornél* elmélkedik, mint az, amelyet mesél, más az, amikor egy témára tereli a szót, s más, amikor hallgatói felé fordulva kérdezi: »ismeritek-e a szállodák költészetét«, s más ismét, amikor csak szól. Így van ez az *Esti Kornél* tizenyolc elbeszélése közül tizenben, s az *Esti Kornél* kalandjai zömében [...]. A hagyományos és szabványos elbeszélés nem műfaja *Esti Kornél*nak és a történeteit feljegyző írónak. Babits Mihály mindössze két »igazi novellát« talált az *Esti Kornél* tizenyolc írása között, a »könyv többi darabja tiszta líra vagy ötlet vagy csevegés vagy humoreszk vagy értekezés, novellaformában« (Bori 1986. 231-232.). A hagyományos, időben előrehaladó történetet elbeszélő próza ugyanis a szövegszerveződés immanens logikája szerint homogenizál, s így óhatatlanul egy adott összefüggésre szűkít le. Kimetsz valamit a lehetőségek végtelenjéből. Kosztolányi – kikövetkeztethető – célja azonban ezzel éppen ellentétes volt: ő az én sokszorozására, lehetőségeinek megnövelésére, sőt totalizálására tört.

Az első fejezet Estinek és a szerzőnek (valójában a fiktív Kosztolányinak) az összekapcsolásával, egyetlen lehetőség-térbe állításával csak azt az elemi egységesítést hajtja végre, amelyet a könyv-kompozíció föltétlenül megkövetelt. De ezen az egységesítésen belül Estinek és a szerzőnek éppen egymásrautaltsága bontakozik ki, s az, hogy csak ketten együtt elégségesek a szuverén én szerepének betöltésére: „– Én már nem tudok írni – mondta. / Én pedig csak írni tudok – mondtam. / – No lásd – felelte és keményen rámpillantott. / – Ne érts félre, Kornél. Én se dicsekszem, csak panaszkodom, akár te.” Majd: „Egészíts ki, mint régen. [...] Segíts nekem most is. [...] Én is segítek majd neked. Bennem is van érték. Amit tudok, rendelkezésedre bocsáthatom” (EK1: 18.). Mert – mondja a szerző-narrátor – „mi külön-külön képtelenek volnánk ilyen [Goethe-i, azaz az emberi nem lehetőségeinek teljességét megtestesítő] cudar és isteni bölcsességre. De ha összefogunk mi ketten, én meg te, Kornél, akkor talán a közelébe érhetnénk” (EK1: 19.). Hiszen az én csak önmaga teljességében igazi én: „Mit ér a költő ember nélkül? És mit ér az ember költő nélkül?” (EK1: 18.).

A teljességnek, az én szuverinitása helyreállításának ez a vágya szignifikáns az *Esti Kornél*-könyvre. Nem utolsó sorban azért, mert Kosztolányi tartósan képviselt dichotómiájában (élet kontra művészet) általában és hangsúlyosan a művészet képviseli azt a lehetőséget, amely – szembeszegülve az „élettel” – megadja a szabadság élményét és lehetőségét; az „élet” csak besároz, beszenyez. Itt azonban, noha a művészet jelentősége egyáltalán nem csökken, az „élet” szerepe és jelentősége is fölértékelődik: „Mit ér a költő ember nélkül?” – korábban ilyen kérdés aligha kerülhetett volna ki Kosztolányi tollából. S az „életnek” ezt a fölértékelődését jelzi a sokat idézett, nevezetes párbeszéd a szerző és Esti között: „[É]s ki jegyezze majd a kötetünket?” „Talán jegyezd te. Te tedd rá a neved. Viszont az én nevem legyen a címe. A címet nagyobb betűkkel nyomtatják” (EK1: 20-21.). A névleges szerző tehát a szereposztásban maga az író, az igazán fontos azonban az életanyagot szolgáltató, az én lehetőségeit még őrző *Esti Kornél*. S az ő nevét kell nagyobb méretű betűkből szedni; őt – azaz az én vitálisabb, élet-telibb részét – kell hangsúlyozni, az iritúdashoz mérten.

Esti Kornél és az élni már nem, de írni még tudó szerző azonban az emberi lehetőség-teljesség közegében, a szövegben mégsem két, különálló én, hanem egyetlen alakzat. Az ellentétek egymást kiegészítő egysége. Ezt *Esti Kornél* és a szerző-narrátor – többszörösen jelölt – azonosítása az első fejezetben nyilvánvalóvá teszi. A szerző-narrátor például ezt mondja *Esti Kornél*ról, illetve kettejük viszonyáról: „[M]ind a ketten egy évben és egy napon születünk, sőt egy órában és egy percben is: 1885 március 29-én, virágvásárnap, hajnali pont 6 órakor” (EK1: 11.). (Ez – mellesleg – a „történeti” Kosztolányi valóságos születési ideje; szövegbeli játékba hozása a szerzői én hangsúlyos önmegnyilvánítása.) Ugyanezt az azonosítást erősíti Estinek és a szerző-narrátornak közös fogadalma is: „Megfogadtuk, hogy valamint egy napon és egy órában pillantottuk meg a világot, azonképpen egy napon és egy órában fogunk meghalni, egyikünk sem éli túl a másikat, egyetlen másodperccel sem” (EK1: 11.). Ennek az azonosságnak-azonosításnak a további jelzése, hogy az I. fejezet szerint a szerző-narrátort összetévesztik Estivel (EK1: 12.), majd megkérdezik: ikertestvérek-e? (EK1: 12.) Mert „[e]gy paraszthajszál nem sok – bizonykodtak a fejüket csóválva – de annyi különbség sincs” kettejük között (EK1: 13.). A szerző-narrátor pedig mindezek betetőzéseként még egy meglehetősen árulkodó epizódot is elmesél „találkozásukról” a szállodai szobában: „Azt hittem, kiszaladt valahova. Leültem a dívánra, hogy megvárjam. / Akkor vettem észre, hogy ott van velem szemben, a tükör előtt ül. Fölugrottam. Ő is fölugrott. / – Szervusz – mondtam. / – Szervusz – mondta” (EK1: 15.). A „történeti” Kosztolányinak *Esti Kornél*ra és szerzőre való szétbontását tehát ugyanabban a szövegben követi egy újraegyesítés. De ez az újraegyesített én immár nem a „történeti” Kosztolányi Dezső egyszerű alakmása, hanem egy, lehetőségeiben megnövelt, szöveg által megtöbbszörözött potenciális én, amely a szöveg révén gazdagabb és teljesebb, mint a valóságos relációkban mozgó történeti én.

A történeti én tehát megtöbbszörözte önmagát, hogy az énjéből hiányzó valóságdimenziókat legalább mint érzéki fikciót, mint szöveget megteremtse.

*

Az *Esti Kornél* egyik első rangos értelmezője Babits Mihály volt, az ifjúkori barátból riválissá váló, jelentős irodalomközéleti szerepet is betöltő író-társ. Babits írása (Könyvről-könyvre) már a Nyugat 1933. június 16-i számában megjelent, s a szerző személye s a cikket közlő folyóirat rangja révén messze több volt, mint a szokásos recenzáló gesztusok egyike. Babits véleménye, nem kétséges, személyesen Kosztolányinak is fontos volt, s mint utóbb kiderült, írói önalakításának is motíválójá lett. A kritikára „válaszként” ugyanis megírta, s már június 25-én a Pesti Naplóban közzétette az *Esti Kornél* éneke című versét. E sajátos vitáról régóta tud a kutatás; válaszcikkében, amely a Nyugat következő, 13-14. számában, július 16-án jelent meg, már Babits is utal létére, bár „félreértésnek” minősíti azt. Válaszcikkéhez írott lapalj jegyzetében legalábbis így értelmezi Kosztolányi versét: „E cikk már kiszedve s nyomás előtt állott, mikor *Esti Kornél* éneke a Pesti Naplóban megjelent. Sajnálom, hogy Kosztolányi szintén félreértette múltkori írásomat; de örülök, hogy Ars Poeticáját maga is olyannak látja, amilyennek én jellemeztem, a versével mindenben igazat ad kritikámnak” (Babits 1933. 71.). Hogy ki kit értett félre, kérdéses. Kosztolányi – Naplója tanúsága szerint – tagadta, hogy bármit is félreértett volna: „Azt írta rólam [ti. Babits], hogy tehetségemben csalódott. Fáradt vagyok. Megizentem neki (őszintén), hogy nem értettem félre” (Napló 68.). Babits azonban ilyet – mármint hogy csalódott volna Kosztolányi tehetségében – nem írt, s arról sincs szó, amit a szakirodalom látni vél, hogy tudniillik Babits „hűvös” kritikát írt volna (vö. Napló 129.). Valójában Babits nagyon is méltányolta a teljesítményt, értékelése messzemenően pozitív. Az *Esti Kornél*-t „remek magyar könyv”-nek mondta, „amely utóbbi napjaimnak

öröme és élvezete volt”. „Ez lekötött, feledkezésbe ringatott s [...] olyan szenvedélyesen érdekelt, mintha saját belső mesterségbeli ügyeimről szólna”. Alaptézise pedig: „Kosztolányi prózája több mint próza. Líra és művészet. Különös író ez: prózája talán még sokkal különb a versénél; de ő mégiscsak költő és lírikus”. Majd, a legjobbnak ítélt fejezetről, végső summázatként ezt írta: „A szubjektív emlékek melegsége, a pszichológiai átélés mélysége és gazdagsága, s a stílus varázsos eleganciája ezt az írást a legszebb új magyar prózairások sorába emelik” (Babits 1973. 152-153.). Mindez együtt, aligha tagadható, igen magas elismerése a könyvnek. Némileg joggal gondolhatta tehát úgy Babits, hogy Kosztolányi „félreértette” őt. A két író irodalomestménye (s a világhoz való viszonya) azonban kétségtelenül erősen különbözött. Így – azt kell mondanunk – Babits voltaképpen másért dicsérte meg a könyvet, s fogyatékoságait is másban látta, mint ahogy azt Kosztolányi elvárta. Kosztolányi csalódottsága, sőt sértettsége tehát szubjektíve mindenképpen indokolt volt.

De miben ragadható meg a szembenállás lényege? Az, hogy Babits szerint „[i]gazi novella talán csak kettő van a kötetben”, a többi írás valami más, aligha lehetett sérelmes, hiszen lényegében helytálló megállapítás. Maga Kosztolányi tudhatta a legjobban, hogy az, amit művel, eltér a magyar novella-hagyománytól. Babits azonban eléggé hangsúlyosan utal a szövegek bizonyos ürességére („az ötleteket talán kissé üreseknek is találnám” [Babits 1973. 153.]) és tematikus súlytalanságára („minde témák érdekessége és súlya nem terjed túl egy-egy anekdotáén” [Babits 1973. 153.]). Kosztolányi írói teljesítménye pedig szerinte „csak” nyelvi-költői teljesítmény: „Kosztolányinál minden a formában van, szinte a legkülsőbb formában, stílusban és szavakban. Művészete épp abból áll, ahogyan a semmiséget naggyá teszi, a banalitást érdekessé, az ízetlent zamatossá, pusztán a stílus, a nyelv eszközeivel. Nagyszerűen tud magyarul [...]. Mondatai szinte érzéki élvezetet adnak” (Babits 1973. 153.). Kosztolányinak ezt a teljesítményét azonban, árulkodó módon, így minősíti: „Valami hatalmas költői atlétika ez, a született izmos lélekalkatnak s egy élet szívós tornájának eredménye” (Babits 1973. 154.). Ez a jellemzés minden jel szerint az *Esti Kornél* szövegszerűségének első fölismerése. Babits jól vette észre, hogy itt valami váltás zajlott le, a világszerűség háttérbe szorulása és a szövegszerűség előtérbe kerülése. De Babits ezt a váltást, jól érzékelhetően, idegenkedve fogadta; őhöz más állott közel, őt legjobban „az emlékek aranyzávalával font témák” s „a szubjektív emlékek melegsége” érdekelték. Számára – ha nagyon élesre húzzuk ki ítélete kontúrjait – a szövegszerűség a kiüresedtség lenyomata.

Azt, hogy az *Esti Kornél* Kosztolányinak saját életére adott válasza, kompenzációs kísérlete volt, Babits nem vette észre, sőt amit meglátott belőle, azt is póznak, pusztán „költői atlétiká”-nak látta.

Erre az interpretációra válaszolt azután Kosztolányi, amikor megírta az *Esti Kornél* énekét. Naplójának 1933. június 24-i bejegyzése (Napló 199.) szerint a Babits-kritika olvasását követően, egy éjjel lediktált feleségének három sort:

*Legyek üres és repüljek
Mint a szappanbuborék addig tartsak
Legyek könnyű, üres és szép.*

Ez a három sor, amelyből a Napló szerint másnap megszületett az *Esti Kornél* éneke, kétségkívül Babits bírálatának visszajára fordítása: elfogadja, magáénak vállalja azt, amivel Babits bírálta, ám egyúttal eszményé is emeli azt. Ez kétségtelenné teszi, hogy Kosztolányi esztétikai beállítódottsága – ellentétben a Babitséval – a kiüresedtség tapasztalatának vállalására épül, úgy azonban, hogy ezt a kiüresedtséget nem elleplezni kívánja, hanem – a rendelkezésére álló nyelvi, poetikai eszközökkel – kifejezni és (amennyire lehet) ellensúlyozni. Ennek a kompenzatív beállítódottságnak a poetikai következményei is jól leolvashatók az *Esti Kornél* énekéből.

Az *Esti Kornél* éneke ugyanis – folytatva az *Esti Kornél*-könyvben képviselt beállítódást, s reagálva annak babitsi megkérdőjelezésére – mind formájában, mind referenciálisan is értelmezhető „üzenetében” az addigi magyar verstradícióval való szakítást manifesztálja. Formája ugyan, felületesen olvasva a verset, még a századeleji esztéticizmus folytatásának is fölfogható; legfőbb jellemzője ugyanis a hangsúlyozott rímjáték. A vers retorizáltsága azonban valójában már erősen nyelvjáték-jellegű; a rímelés is, a nyelvi elemek folyamatos permutációja (pl. a *minden/semmi* és a *mélység/sekélység* szembeállítás esetében) is a nyelv variabilitását hangsúlyozzák. Ez a referencialitás elé (vagy ha tetszik: fölé) helyezett szövegszerűség már a posztmodern felé mutat. Ám a vers – az alkotói határhelyezettel összhangban – ennek a szövegszerűség irányába való elmozdulásnak egyben az *indoklása* is. S szempontunkból most ez az érdekes. A vers ugyanis úgy vállalja „ürességét”, hogy tematizálja is annak létrejöttét. Az üresség itt „szent bohóc-üresség”, s egyben elérendő cél is („[h]át légy üres te”). Ám e „szent bohóc-üresség”-nek az esztétikai-lelki funkciója nem kevesebb, mint a sebnek, az én sérültségének „eltakarása”, játékká változtatása – s ezt a vers expressis verbis ki is mondja:

*Ó, szent bohóc-üresség,
szíven a hetyke festék,
hogy a sebet ne vessék,
mikor vérző-heges még.*

Nem arról van tehát szó, hogy nincs seb, nincs sérültség; nagyon is van. De a *mások* közegeiben élő *én* ezt, célszerűségből, elfödi. A *víg álarc* voltaképpen a *halál-arc* elleplezője, a hangsúlyozott rímjáték pedig a fájdalom ellenpontozása: „ó, jó zene a *hörgő* / *kínokra egy kalandor* / *csörgő*”. S ami játéknak látszik, az is fájdalomból, s a fájdalom ellensúlyozására születik: „tréfázva mímel / s a jajra csap le a legszebb / rímmel”. Ezt az értelmezést erősíti, hogy itt a verbális információ és a poetikai eszköz teljesen egybevág; a vers építkezése azt valósítja meg, amit a szöveg kimond. Így a vers azt állítja előtérbe, amit szerzőjétől Babits megtagadott: a fájdalom élményét és kifejezésének képességét. E vonatkozásban figyelmemre méltó, hogy a rímek már a vers legelején, fölütésként, összekapcsolják a *dalt* és a *fájdalmat*: „Indulj *dalom*, / bátor *dalom*, / sápadva nézze röptöd / [...] a *fájdalom*”. Érthető így az is, hogy a verset a szerzői szándék – amelyet a vers építkezése, egész alkalmazott poetikai eszközrendszer messzemenően igazol – a *fájdalmat* legyűrő szellem játékként határozza meg: „s a béna, megvetett test / bukásait a szellem / tornáival feledtesd”. (Csak mellékesen jegyzendő meg, hogy itt a „szellem tornáival” kifejezés a Babits emlegette „költői atlétikára” utal vissza, amely – Babits szerint – „egy élet szívós tornájának eredménye” Kosztolányinál.) A könnyűségnek és a játéknak ez a *fájdalmat kompenzáló* és legyűrő *funkciója* teszi érthetővé, hogy az *Esti Kornél* éneke ezek elérését emeli céljá is:

*Hát légy üres te s könnyű,
könnyű, örökre játszó,
látó, de messze látszó*

A versnek ez az önértelmező jellege láthatóvá teszi, hogy Kosztolányi alkotói pozícióját egy sajátos hármasság jellemzi. Az én sérültségének „elismerése”, a „kiüresedtség” vállalása, s az ezeket ellensúlyozó, „látó, de látszó”-pozíció eszményé emelése. A „látszóvá” válásra törekvés a sérültség és kiüresedtség *esztétikai* kompenzációja; innen adódik Kosztolányi egész – nietzschei indíttatású – *felület-esztétikája* (vö. Lengyel 1998b.). Ám mindezt tudva sem hagyható figyelmen kívül, hogy a kiüresedtség élményét, mint maga Kosztolányi is tudta, a legbravúrosabb vers sem hatálytalaníthatja. *Ellenvélemények* című, 1933. szeptember 10-én megjelent cikkében (idézi: Bori 1986. 213-214.) ez a tapasztalat jelenik meg, teljes nyíltsággal: „Csak eszközeink vannak, céljaink nincsenek. Minthogy pedig céljaink nincsenek, az eszközöket tökéletesítjük, azokat emeljük céllá. Repülünk, de nem tudjuk, hova”. Majd, e diagnózist „lefordítva”, még nyíltabban mondja ki: „Ma az a nagyralátó, szenvedelmesen ostoba jelige valósult meg, melyet a század elején hirdettek: *Navigare necesse est, vivere non necesse*. Csak hajózni szükséges, élni nem szükséges. *Hát most aztán hajózhatunk, a semmiben.*”

Irodalom

- Babits Mihály 1933
Könyvről könyvre. = Nyugat, 13-14. sz.
- Babits Mihály 1973
Könyvről könyvre. Sajtó alá rend. Belia György. Bp.
- Bengi László 1998
In memoriám Comelii Esti. Az Esti Komél Tizennyolcadik fejezetéről. In.: Kulcsár Szabó–Szegedy-Maszák (szerk.) 1998. 198-215.
- Bori Imre 1986
Kosztolányi Dezső. Újvidék.
- EK1
Kosztolányi Dezső: *Esti Komél*. Bp. 1933
- EK2
Kosztolányi Dezső: *Esti Komél*. Sajtó alá rend Réz Pál. Bp. 1981
- Kelevéz Ágnes 1985
Előszó. Napló, 5-11.
- Kiss Ferenc 1979
Az érett Kosztolányi. Bp.
- Kosztolányi Dezső 1925
Újságíró. = Nyugat, 20. sz. 241-256.
- Kosztolányi Dezső 1927
Esti már megint jót tesz. = Nyugat, II. 809-819.
- Kosztolányi Dezső 1929
Vörös ökör. = Színházi Élet, 52.sz. 54-57.
- Kosztolányi Dezső 1930.
Csók. = Nyugat, 13.sz. 11-31.
- Kosztolányi Dezső 1932
Utam. = Pesti Hírlap Vasámapja, febr. 21.
- Kosztolányi Dezső 1933
Esti Komél leleplezése. = Pesti Hírlap, ápr. 9.
- Kulcsár Szabó Emő–Szegedy-Maszák Mihály (szerk.) 1998
Tanulmányok Kosztolányi Dezsőről. Bp. /Ujraolvasó/
- Lengyel András 1998a
Mért gyilkolt Édes Anna? A pszichoanalízis mint regényszervező elv. = Korunk, 4.sz. 89-98.
- Lengyel András 1998b
„...csillogó felületek gyöngyhalásza”. Kosztolányi Dezső nietzschei „vázgondolatai”. = Forrás, 9. sz. 45-69.
- Napló
Kosztolányi Dezső: *Napló. Igen becses kéziratok (1933-1934)*. Sajtó alá rend. Kelevéz Ágnes, Kovács Ida. Bp. 1985.
- Péczeley Dóra 1998
„E. S. T. I. – K. érdés”. Az Esti Komél-szövegek kiadásának problémái. In.: Kulcsár Szabó–Szegedy-Maszák (szerk.) 1988. 178-187.
- Rónay László 1977
Kosztolányi Dezső. Bp.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998
Az Esti Komél jelentésrétegei. In.: Kulcsár Szabó–Szegedy-Maszák (szerk.) 1998. 158-177.

A jövő század irodalma

Sándor Iván

Regényszinopszisok - 2080

Kedves Hallgatóim! Ahhoz, hogy valaki a mai program címében feltett kérdésre válaszolni próbáljon, legalább is Verne Gyulának kellene lennie. Vagy, mondjuk, H. G. Wells-nek. Vagy nyolcvan évvel idősebbnek kellene lennie. Egyikre sincs esélyem. Megpróbálom tehát elképzelni, hogy nyolcvan év múlva milyen regények jelenhetnének meg. Legyen ez ma itt a mi együttes, közös társasjátékunk.

Engedjék meg, hogy három változatot foglaljak össze néhány mondatban.

Tehát: regényszinopszisok, 2080.

Egy fiatalember visszagondol a gyerekkorára. Eszébe jut a riadtsága, amikor éjszaka neszekre ébredt; amikor a szomszéd szobából áthallatszottak a szülei lépteit. Szinte látja maga előtt a kislámpa fényét. Az árnyékokat. A sötét sarkok rejtelmét. Felidézi az érzéseket, a félelmeket, a szívet melegítő pillanatokat, az illatokat, az ízeket. A fiatalemberről férfi lesz, de megmarad benne a vágy az emlékezésre. Próbálja összerakni a történeteit, a tapasztalatait, az életét. De minden csak töredékekben marad meg. Megjelennek előtte a szülők, a barátok, a szerelmek, a tájak, a fények, a beszélgetések foszlányait is mintha hallaná. Szeretné megtartani az emlékezetében azt, aki volt, aki lett belőle, de minden homályba vész. És nem történik semmi más.

A másik változat: egy fiatalember arra ébred, hogy kopogtatnak a szobája ajtaján. Két idegen lép be. Felszólítják, hogy kövesse őket. Igen, de miért? És hová? Majd megtudja, most tartson velük. Különös dolgok történnek. Nem talál magyarázatot arra, hogy miért kell a két idegent követnie. Arra sem, hogy miért hallgatják ki. Mintha egy tárgyalás vádlottja volna. De ez sem bizonyos. Asszonyok jönnek. Tanúk. Szerelmek. Isterősök. Végül valóban ítéletet hoznak. Ezt sem érti. Ki, és miért ítélte őt el? Meg kellene értenie, hogy ki fogják végezni. De érthetetlen. A két idegen, két oldalról megragadja. Elvezetik. Egy kés emelkedik a magasba. A halála előtt, az utolsó pillanatokban már nem gondol semmire.

A harmadik változat: egy férfiú a vidéki városba érkezik. Ő az új főügyész. Megismerkedik a város potentátaival. Befogadják őt. Karrier áll előtte. A felesége is büszke rá, habár aggódik. Mi lesz, mi lehet az ára a karriernek? Egyre több helyi hatalmassággal kerül kapcsolatba. Azt tapasztalja, hogy a korrupció behálózza az egész közeletet. Mindenki megvásárolható. Neki kellene a manipulációkat leleplezni. Küzd, ám a hálóból nem tud kibújni, ő is korrumpálódik. Próbál szembenézni a lezüllesztésével, de a posványból nincs kiútja. Más esemény már nem is történik.

Bízom benne, hogy a legtöbben észrevették: Proust *Az eltűnt idő nyomában*, továbbá Kafka *A per* és Móricz Zsigmond *Rokonok* című regényének tartalmát foglaltam össze. Ezek a regények nagyjából nyolcvan év előttiak. Én azonban úgy beszéltem róluk, mintha nyolcvan év múlva írták volna meg mindhármát. Nem tudom, felfigyeltek-e arra, hogy a Proust-imitáció végén azt mondtam: és nem történik semmi más. A Kafka-imitációt azzal zártam: már nem gondol semmire. A *Rokonok* összefoglalását pedig így: más esemény már nem is történik.

Holott! Ugye tudjuk, hogy Proust regényének végén Marcel belekezd annak a regénynek a megírásába, ami maga *Az eltűnt idő...*, mert úgy érzi, hogy a megörökítés az egyetlen lehetőség önmaga szétesett énjének helyreállításához. *A per* végén Josef K. ezt mondja: mint egy kuttyát! Mármint, hogy így ölték meg. És úgy érzi, hogy a halála feletti szégyenérzet túléli őt. A *Rokonokban* pedig Kopjáss nem tudja elviselni a lezüllesztését, és öngyilkos lesz.

Azt szerettem volna érzékeltetni, hogy nyolcvan év múlva Marcel nem érzi már, hogy a leírással, mint cáfolhatatlanul radikális tettel össze kell raknia a szétporladó személyiséget; Josef K.-t nem éli túl a szégyene, amiért úgy végezték ki, mint egy kuttyát; Kopjáss nem érzi, hogy a korrupció kisváros szövevényében nem képes tovább élni. A vesszőparipám az, hogy a huszadik század történetének egyik meghatározó eseménye a személyiség roncsolódása, illetőleg, hogy a huszadik századi regény legmaradandóbb művei a veszendő én történeteibe merülnek alá. Éber óráimban az a sejtés él bennem, hogy a következő évtizedekben a ma roncsolódott énje a semmibe vész.

Mindezzel azt akarom mondani Hölgyeim és Uraim, hogy meggyőződésem szerint a jövő regényéről csak úgy lehet gondolkodni, hogy a jövő életéről a jövő emberi helyzetéről próbálunk elmerengeni. Minden kor irodalma elszakíthatatlan attól, hogy milyen benne az élet. Ez így volt nyolcvan évvel ezelőtt, és így lesz nyolcvan év múlva is. A regényíró az emberi sors felől nézi a történelmet, a historiának a lélekre, az emberi bensőre gyakorolt hatását. Úgy látom, hogy az irodalom egyik legkarakteresebb mozzanata az, hogy még jobban behúzódik a belső történésvilágokba. Így próbál valamit megmutatni abból, hogy mi van a maszkok mögött. Elnézésüket kérem, amiért egyik esszémre hivatkozom. A címe: *Rocinante újra lovast cserél*. Évszázadok óta, Cervantes óta halad a regény a maga rocinantei útján. És korszakonként változik az, aki Rocinante nyergében ül. Amiképpen az ember változik. Amiképpen a regény centrumában lévő ábrázolt személy változik. Ki ül majd évtizedek múltán Rocinante nyergében? Mivé-kivé lesz az ember? Milyen lesz a másik emberrel való kapcsolata? Az önmagával való szembenézésre még megmaradt hajlama? A szavai? Ugyan mit tudhatunk ma erről? Vajon Flaubert, amikor Bovarynérol írt, sejtette Proust Marceljének érzésvilágát? Vajon Proust, amikor erről írt, sejtette Borges fantom alakjainak érzéseit? Arról nem is szólva, hogy Flauberthez időben közel ott volt Dosztojevszkij az ő embereivel, Proust közelében Joyce a maga kisvárosával, Borgestől nem messze pedig mondjuk Saramago és Ransmayr az emberi bensőről kialakított egészen másféle vízióval.

Mindezzel arra akarok utalni, hogy amiként nyolcvan-száz éve, és amiként ma, úgy majd a jövő emberéről is többféle változathoz ad inspirációt egy majdani kor valósága. Ezzel vannak kapcsolatban a regény folyamatos formaváltozásai. A regény nyelvének változásai. Ezen a téren olyan hatalmas változásokat láthatunk, hogy a rengeteg újdonság eltakarja előttünk: a változások nem is olyan követhetetlenek. Ugyanis rendkívül sok közöttük a gyorsan fellobbanó, és gyorsan el is múló. A regény formai-nyelvi változásai is a nagy korszakváltozásokhoz kötődnek. Az antik irodalom formája-nyelve ahhoz igazodott, hogy még éltek és működtek az emberi értékrendet meghatározó nagy mítoszok. A modern irodalmat az határozta meg, hogy működött a személyiség ereje, az én integritása. A mi nemzedékeink irodalmát már az határozza meg, hogy megértjük: az ember ön- és közfeszabeditása kudarcra van ítélve. Jó, jó, kérdezhetik most Önök, de mégis, miben lehetünk biztosak? Azt felelném egy ilyen kérdésre: biztosak lehetünk abban, hogy semmiben nem lehetünk bizonyosak. De azért nem emelem fel a két kezemet a teljes megadás jeléül. Ha már a bizonyosságról van szó, megkockáztatom, hogy két dologban talán bizonyosak lehetünk. Az egyik az, hogy megváltozik a nagy műveknek a

korszellemre, a közgondolkodásra gyakorolt hatása. A másik az, hogy ezzel kapcsolatban megváltozik az olvasás, mint a befogadó viszonya a szöveghez.

Huxley írt az egyik szép esszéjében a harmincas években arról, hogy megszűnt a jelentős művek hatása a kortudatra. Azt hiszem, ebben tévedett. Akkor még nem volt így, de ma már így van, s a jövőben egyre inkább így lesz. Az olvasás változásával kapcsolatban pedig szeretnék Virginia Woolf egyik leírására emlékeztetni. Nem azért, mintha azt gondolnám, hogy az életmód változásának ellent lehet, ellent kell állni. De a lassúság, és kényelem ebben a példában a szöveg birtokbavételének mélységét és teljességét jelenti. Azt hiszem a változás ebben van, ebben lesz. Nem tudom szó szerint idézni Virginia Woolf mondatait, megpróbálok a saját szavaimmal összefoglalni. Olvasni. Hosszan. Nyugalmasan. Ülni a karosszékekben az olvasólámpa fényénél. Érezni lapozás közben a papír tapintását. Töprengeni. Hátradőlni közben. Elnézni az ölkünkben megpihenő könyv felett néhány pillanatra, mielőtt újra kézbe vesszük. Megpillantani az ablakon túl a kertészt, amint lassú, biztonságos mozdulatokkal halad a fűnyíróját tolvá maga előtt a gyepen. Eltűnik az ablakmezőben. Rövidesen újra feltűnik. Visszafelé halad, miközben kézbe vesszük a könyvet, folytatjuk az olvasást. Mondanom talán nem kell, hogy egy nem a pázsitról, nem a kertészről beszélek, hanem az olvasásba való belefelejtkezés nyugalmaról, örömről.

Ahhoz, hogy a jövőt mérlegeljük, kell valami frivolság. Játékosság. Engedjék hát meg, hogy elmondjam: készülve erre a találkozásra, feltettem magamban a kérdést, hogy vajon milyen regényeket írnék nyolcvan év múlva? Semmire sem jutottam. Más módon próbálkoztam. Abból kiindulva, hogy minden változik, még az író személyisége is, de persze legkevésbé ez, azt kérdeztem magamtól, hogy vajon milyen regényeket írtam volna nyolcvan évvel ezelőtt? Talán nem kell hangsúlyoznom, hogy nem kvalitáshasonlóságról van szó egy ilyen játszmánál. Az írónak a korával, annak emberi léthelyzeteivel való kapcsolatáról van szó, a maga alkotói énjével való kontextusban. Nos, oda jutottam, hogy ha a talentumom megengedte volna, úgy nyolcvan éve olyan regényeket írtam volna, mint például Eötvös Károly *A nagy per* című munkája, vagy Kuncz Aladár *Fekete kolostora*, vagy Márai Sándor *Egy polgár vallomásai* című könyve.

Hangzatos fogalmak válnak és még inkább válnak majd fantomfogalmakká az írói munkáról. Az írónak ugyanis egyetlen dolga van és lehet, hogy ébren tartsa magában a munka alázatának szellemét. Így lehet csak alkalmas arra, hogy megtisztítsa a jelent is, a múltat is – igen, a jövőből nézve majd azt a múltat is, ami nekünk ma még jelen – a hazugságoktól. Amikor hangzatos fogalmakról beszélek, az olyan fantomfogalomra is gondolok, mint például a még sokszor emlegetett küldetésstudat. Amikor erről hallok, mindig azt gondolom, hogy akkor hivatkoznak rá, amikor nincs már hivatkozni való a kvalitásra, a művekre. Mégis mi vezessen bennünket, ha az irodalomnak az élethez való kapcsolatát mérlegeljük? Engedjék meg, hogy felolvassak néhány mondatot. Czesław Miłosz írta húsz éve. Az író erkölcséről, a munkálkodásáról, amiről itt tulajdonképpen mindvégig beszélni szerettem volna.

„Látni és leírni annyi, mint képzeletben újrateremteti valamit. A távolság, amelyet az idő rejtélye hoz létre, nem változtatja meg szükségszerűen zűrzavarrá, egyre halványabb árnyékká az eseményeket, a tájakat és az emberi arcokat. Ellenkezőleg. Tiszta fényben mutatja őket, hogy minden tény, minden dátum még pontosabb legyen, és fennmaradjon, örökké emlékeztetve az emberi elaljasodásra, de az emberi nagyságra is. Mindazok, akik élnek, megbízást kaptak mindazoktól, akik örökre elhallgattak. Az ember a kötelességének csak akkor tesz eleget, ha igyekszik pontosan rekonstruálni azt, ami volt, megtisztítva a múltat a hazugságoktól és a maszkoktól.“

Mi mást ismételnék mindezzel, mint azt, hogy a hazugságoktól és a maszkoktól való megszabadulás, a jövő irodalmának abban a piciny szakaszában, amit mi a jelen éveiként élünk át, meghatározhatja a regényíró hétköznapjait.

Sándor Iván és Alföldy Jenő előadása elhangzott Kecskeméten, 2000. március 22-én, a Jövő század irodalma című tanácskozáson, Fried István és Reményi József Tamás írása hozzászólásként érkezett. Háy János és Szigeti László élőszóban kapcsolódott a vitához.

Fried István

A jövő irodalma: az irodalom jövője

„Egy dolog azonban biztos – töpreng el Oswald Spengler -; az, hogy a nagy matematikusok korszaka számunkra véget ért. A nagy alkotások helyett ma a megőrzés, lecsiszolás, finomítás és kiválogatás munkája, egyszóval ugyanaz az ügyes aprómunka van napirenden, ami annak idején a késő hellénizmus alexandriai matematikáját jellemezte.”¹

„Nun töne Lied mit eignem Feuer!
Denn du bist älter, du bist neuer.“
(J. W. Goethe)

Az az akár misztikusnak is tekinthető, rettegő tisztelet, amely az oly kettősen beszédes kerek évszámot veszi körül, mint a 2000, hajlamos korszakhatárként látni/láttatni az új évszázad fordulatát. Mivel nemcsak a végéhez közelít (legalábbis szám szerint), hanem az új bevezetődését is lehetővé teszi e naptárváltás. Kettősen beszédes, mivel, szinte igazodva az olasz művészettörténet századonkénti korszakolási felfogásához, ebben az évszámcszerében hajlamos a gondolkodás többet érzékelni, mint ami feltehetőleg valóban történés lesz, ugyanakkor a futurologiai fejtegetések realitásba átcsapását is reméli/rettegi. A *jövő század regénye* ebből a szempontból sokszorosán hívható tanúnak: mindenekelőtt regénycímként értelmezhető többféleképpen.³ Jókai Mór a jövő századba tekintő epikus műformát ígér, amelynek tárgya (és nem feltétlenül megírási módja) jövődőlés-értékű, olyan politológiai, államelméleti, technikai, gazdasági, hadi, morális események bekövetkeztének esélyével számol, amelyek átrendezik nemcsak az öreg kontinens életét, hanem az egész világot is. Ha csupán a regény címét olvassuk el, a fentiekől eltérő eredményre is juthatunk; és ez bármilyen furcsán hangzik, nem teljesen idegen a műtől. Nevezetesen az, hogy ez a regény nem (csak) a jelen olvasóit célozza meg, hanem a jövő századéit is, mivel olyan alakzatban gondolkodik szerzője, amely a jelenben még megteremtésre vár, és amelynek igazi és lényegi alakja a jövőben valósul meg. Más kérdés, hogy a mesemondóként emlegetett Jókai regényével és regénycímével mindkét jelentésváltozatot szem előtt tartva, a célba talált; tanúsíthatja az az állami cenzúra, amely még a kritikai kiadás kevesektől olvasott sorozatába is pusztán hosszas hezitálás után engedte beléptetni a regényt,⁴ de tanúsíthatja az írónak talán akaratlan műfaji újítása, amely abban jelölhető meg, hogy mintegy közvetít a XVIII. században oly népszerű, nem egyszer humoros elemekkel gazdag államregények és a XX. századi antiutópiák között. Goethe egy verscímével (vissza)élve: a jelenvalóságban az elmúlt (Im Gegenwärtigen Vergangnes). Másképpen fogalmazva: hagyományba lépve gondol tovább hagyományt, ismételve módosít, már megírtat ír át. 2001-ben Jókai „jövő század“-a múlt század lesz, kérdés, mennyire elmúlté, és egyáltalában beszélhetünk-e véglegesen múltba veszőről, ha Goethe versét idézve az örökké változóban ott az állandóság (Dauer im Wechsel); a följebb hivatkozott Goethe-vers kertjének rózsá-liliom idillje attól lehet oly érzéken jelenvalóvá, hogy szemben a bokrokkal a búskomor sziklát a lovagkori vár koszorúzza. Talán nem túlságosan merész innen azt a következtetést levonni, hogy a jelenkor irodalmáról töprengve mindig arról az irodalomról szólunk, és csak arról az irodalomról szólhatunk, amelyben, amely mögött, amelybe rejtezve, amelyet palimpszesztusként elfödve ott rejlik a múlt irodalma, de amelyből nem visszafelé vezetnek az utak (vagy nemcsak visszafelé vezetnek az utak), hanem legalább oly mértékben (időben) előre, ha ez előrevezető utak csapásait, kanyargóit, kitérőit még aligha láthatjuk teljes bizonyossággal. Az nagy valószínűséggel állítható, hogy egyik mű nem „oka“ a másiknak, miként az egyik szerzőből nem következik feltétlenül egy másik, ám azt nem kevésbé állíthatjuk, hogy szerzők többnyire csak együtt, egymásra vonatkoztatva értelmezhetők, vagy miként Thomas Mann *Szellem és művészet (Geist und Kunst)* című esszéjében állítja: „Tud-e bárki úgy írni, hogy nem olvasott? Nem egyik a másik vállán áll?“... S ha már több ízben (meg)idéztem Goethét, ismételten hadd írjam le sorait:

*Sind nun die Elemente nicht
Aus dem Komplex zu trennen,
Was ist denn an dem ganzen Wicht
Original zu nennen?*

*A szövevényben hány elem,
ki tudja megítélni?
A fickóban hát hol lelem
azt, ami egyéni?
(Vas István fordítása)*

Mindebből csupán annyi tanulság adódik, hogy már régebben fölmerült szkepszis a „jövő század“ irodalma iránt, bár ezt Jókai (újra írom: talán akaratlanul) a regénycím többértelműségével fedi el, de nem kevésbé azáltal hangsúlyozódik ez, hogy a „gyökeresen új“, az originális, miként Goethénél olvassuk, mindig problematikus; s bár a német költő önképe messze nem mentes az (ön)íróiától, arra mindenképpen utal, hogy a különféle elemek együttessé szerveződnek, s bármelyik kiragadása csak önmaga és az egész sérelmére történhet, hiszen a más-más helyről érkező „elemek“ ebben a komplexumban nemcsak átértékelődnek/átminősülnek, hanem új jelentésárnyalatot mondhatnak a magukénak. Még a determináció erejét hangsúlyozó naturalizmus sem zárja ki a meghatározó alaptulajdonságok módosulását – a környezet hatására.

Ez a hosszúra nyúló bevezetés legalább néhány megállapítást szeretett volna előlegezni. Elsőnek talán azt, hogy a jövő század irodalmát már a múlt században elkezdték írni (vagy még régebben), s feltehetőleg három-négyszáz év múlva is még írni fogják. Mert készséggel elismerem, hogy sokféle korszak-beosztás jogosult, így például, legalább a XX. század elejéig, az úgynevezett nagy stíluskorszakoké, a XVIII. század végétől vagy Baudelaire-től, Flaubert-től kezdve a modernség egymásra következő fázisaié, egészen a posztmodernig (és tovább), az azonban számomra nagyon kevésbé kétséges, hogy a nemzeti, a regionális meg a világirodalom folyamat, méghozzá irodalom- és szövegközi folyamat; a sok Goethe-idézet helyett ezúttal csak célzok *Antiepirrhema* című versére.⁵ Ezt a folyamatot (és talán ez lehetne a következő megállapítás) a következetes előrehaladás éppen úgy jellemzi, mint a megszakítottság, a tudatos továbblépés éppen úgy, mint a visszatérés, a lázadás, akár a megbékélés és kiegyenlítődség. Nem oly

egyértelmű az, hogy mi az új, mi a régi, a nagyon régi felléphet újként, a jelen irodalma elemeinek átstrukturálódása szintén minősülhet újnak, Horatius költészettanként elfogadott költői levelében pedig kifejezetten amellel érvel, miszerint: sok minden újjászületik, amely pedig már feledésbe hullott, és megfordítva, a jelenkori újdonságot is utolérheti az elfelejtés.⁶ Ezzel kapcsolatos az újnak, az eredetinek, a felújítottnak, az utánzatként számon tartottnak viszonya; nemcsak különféle korok különféleképpen ítélik meg, hanem a viszony nem feltétlenül rendelkezik jól meghatározható vagy egyértelmű értéktartalommal. Egy időben éppen nem az újítás számított érdemnek és értéknek (inkább excentrikusnak hitték), hanem az, ki hogyan tudja minél tökéletesebben elsajátítani, megvalósítani az ideális formát, a szabály tökéletes visszaadását. Más időben ünnepezték a régi formák összeomlását (idézem a lengyel romantikus Mickiewicz-et); *Óda az ifjúsághoz* című versében a mottó Schillertől, a szabadság-eszme a német idealizmusból, a képanyag a Bibliából való, az egész vers mégis a romantika eredetiség-gondolatának jegyében született, s ilyen értelemben a jövő vizionálásával csengeti ki a költeményt.

A múlt példáival igyekeztem demonstrálni: a jövő század irodalmáról csak úgy lehet (vagy esetleg célszerű) beszélni, ha számot vetünk a jelenkori iránnyal, amelyek vagy kiteljesednek, vagy elhalnak (lehet, hogy már elhaltak, csak kritikai reflex élteti látszatéletüket), de bizonyosan módosulnak, csak az nem bizonyos: milyen értelemben. Ami az olvasói (a bizonyos tekintetben szűkülő, bizonyos értelemben állandó, bizonyos értelemben növekvő) réteget illeti, arról nem nehéz megállapítani, hogy kisebb az érdeklődés a klasszikusok művei iránt, mint volt néhány évtizede, amikor a „béketábor” országaiban a színvonalas olvasmányt a klasszikusok jelentették. Ez részben érthető, mivel a klasszikusok mellé vagy elé érkezett meg az az olvasókkal, a múlttal, a világgal korszerűen dialogizáló irodalom, amely általában és nagyjában-egészében a XX. századi labirintusi egzisztencia szorongásait érzékelteti, vagy/és lerombolja azt a némileg mesterségesen emelt falat, amely a népszerű (populáris) és a „magas” irodalmi művészet közé emeltetett (A *Don Quijótét* feltehetőleg „populáris” irodalomként olvasták, és az irodalmi kritika, az irodalomtörténet és a nemzetkép-„tudomány” kanonizálta oly módon, hogy kötelező olvasmányként a kevesek művészetévé vált.) Így a XX. század irodalmának alakulástörténetét szemlélve akad olyan krónikás, aki ilyen-olyan okok miatt hanyatlástörténetnek véli, mások ellenben virág-, sőt, új világekorszaknak, a kísérletezés abszolút szabadsága periódusának, amelyben a szövegek vállalt „utószülöttsége” egyben az egyetemesebb kultúrafelfogás igazolása. Századunkban nem is oly paradox módon a legnépszerűbbeknek a válságelméletek bizonyultak; a politikai, a gazdasági, a kulturális, a nemzeti válság kifejeződésére a művészek létrehozták a „katasztrófizmus”-t⁷ (amelynek bőséggel, mondhatni: fölös bőséggel akadtak elméletészei); az irodalomban különösen teret nyert az osztrák nyelvölcsölet által még a XIX. század végéig kimutatott, a megfogalmazás, a nyelv esetlegességét végig gondoló „nyelvválság”, majd a szubjektum nyelvi megalkothatósága és ezzel párhuzamosan a nyelv uralhatósága nyomán támadt kételyek hangzottak föl. Olyannyira, hogy napjainkban nem egy kritikus ennek tematizálását kéri számon a szerzőn és művén, s a válság diagnózisának megformáltságát elemezve jelöli ki a mű helyi értékét. Talán ennek következtében is szorult vissza a régiókban nemrég még oly népszerű „küldetéses”-„közösségi” költészet: a költészeti, de a kritikai szokásrend újrastrukturálódása is a napirendre került, és ez részint olvasási-olvasói szokások változásával járt együtt, részint azzal, hogy az élő irodalom egy természetes mechanizmusban jobban tudta érvényesíteni költői érdekeit. Ami persze nem jelenti azt, hogy húsz vagy akár tíz év múltán ugyanazok lesznek költői érdekei, és a jelen szokásrendje hosszú távon változatlan marad. A jövő század regényét szinte egyszerre írják az olvasói elvárások, amelyek összefüggnek a folyamatosság és a megszakítottság „dialektikájában” érdekelt irodalomtörténettel, meg az írói kísérletek, amelyek a hagyománytörténetben állva, szüntelen újragondolják a hagyományt.

*Rögeszmém a világ új kiadása,
javított, átdolgozott mása.
Hülyéknek móka volna,
a búskomornak siralom,
kopasznak fésű,
ebnek guba. (...)
Improvizál az erdő,
sejtjük mi rég,
s a nyelv napfényre hozza!*

Wysława Szymborska verse már akkor a „jövő század regényé”-t írta, miközben a pátosz, a retorika ellenében a groteszk(ebb) látásmóddal érvényesítette azt a fajta költőiséget, amely újra-konstruálta az irodalom-fogalmat. Részben azért, hogy tónusvegyítésével nem az avantgárd új grammatika igézetében rendezte át a műfaji hierarchiát, egyáltalában nem ismerve el a külső (világnézeti) szempontok szerint mindig újraszervezett (nem pedig szerveződő) költészetrendszer, részben azért, hogy a nála természetes megszólalás némi alulretorizáltsága az ironia retorikájával dúsul föl, s így az egyszerűnek hitt versmondatok csak első megközelítésben ültethetők át a hétköznapi értés nyelvére. Amit pedig úgy is érthetnénk, hogy olyan költői magatartás népszerűsödik ebben a verstípusban, amely nem a maszkos-hasonmásos eljárás összetettségével élve, a megkonstruált lírai ének csak annyi lehetőséget ad, hogy a legszükségesebbre szorítkozzék, egyebekben pedig tanúsítsa a költői nyelvi szerveződés „egyszerű formái”-t. Hogy másutt, az ettől lényegileg különböző, „minimalizmus” hódít teret, az éppen a nyelvkrízis további sorsával hozható összefüggésbe: a nyelvkrízis viszonylag korán jelzése lett az egyetemesebb válságtudatnak, Spenglerre hivatkozva (vö. mottó) a teremtés-alkotás merő őrzésbe fulladásának, a banalitás meg a klisé kizárólagosságra törekvésének⁸, a nyelv, a beszéd, a költőiség, az irodalmi szokásrend kiüresedésének. A minimalizmus éppen ezért nem a stilizáltságot, a retorizáltságot mutatja föl, mint önmaga „költőiségét”, hanem legfeljebb a strukturáltságot, nem a hétköznapiáéhoz igazodik, hanem a referencialitás illúzióját kelti, ennek következtében módszerével mintha a realista-mimetikus „művészet” paródiáját adná. Az előbb említett maszkos-hasonmásos líra és próza (ez utóbbiban talán különös hangsúllyal az ál-történelmi epika előtérbe kerülése) messze nem merítette ki minden lehetőségét; jóllehet a lírai-epikai én rejtettsége és a szemlére kiállított lírai-epikai „beszélő” bizonytalan státusa ritkán teremti meg azt a feszültséget, amely a megcélzott, bármily szemérmesen elfödött, világszerűséget nyelvileg létrehozhatná. Ellenben a túl-stilizáltság nem egyszer mintha e műfajja szerveződő részint lírai, részint epikai formák jelentéktelenségét leplezné. Az üdítő jelenségnek tetszik, hogy lényegében már a XIX. század második felében művinek, megkésettén romantikusnak tetsző historizmus pseudo-nemzetivé festett ideológiájától elszakadva, annak inkább nagyhangúságát parodizálva jelennek meg „nagyepikai” alkotások antik, orientális, nemzeti történelmi témákat feldolgozva, az azonban meggondolkodtató, hogy miféle „történetfilozófia”-ra alapozódik az a fajta regényszemlélet, amely a kibogozhatatlan meseszövedékbe vesző narrátor hányattatásait tematizálja (legfeljebb), s a leginkább a nyelvi megvalósítás erőteljességével, nem pedig a narrátori szubjektum pozicionáltságának problematizálásával tűnik ki, és így főleg ornamentikájával választódik el az egységes regényvilágot konstruáló (vagy konstruálásában hívó) epikától. A harc a „mű”-mesébe, az „újra”-elbeszélésbe vetett epikáért még nem dőlt el, a küzdelem még kétesélyes. Mint ahogy a szerepjátszó líra is kezdi kimeríteni

tartalékait.9 S bár jó ideje fáradoznak költők azon, hogy maira, korszerűnek tetszőre fordítsák át a tárgyköltészetet, a dialogikusnak nevezett lírai megszólalás korszerű(bb) változatait, valamint jelenkori poétai világba asszimilálják a kanonizált megszólalásokra reagálást, a klasszikus és avantgárd modernsége következő, részint „klasszicizáló”, részint a „hasznossági” líra gesztusait imitáló következő korszak költészetét még mindig többen írják tovább, szerencsésebb esetben az elhatárolódás parodisztikus eszközeit igénybe véve, kevésbé szerencsés esetben legfeljebb néhány sokat mondó nyelvi fordulat „újszerűségét” fölmutatva. A „világlíra” benyomásom szerint mintha kevésbé élne azokkal a lehetőségekkel, amelyeket például a latin-amerikai próza önmaga számára fölfedezett: a kultúrák találkoztatását a nyelv eredendő dialogicitása révén érzékeltetve. Ami Vargas Llosának például a nálunk kevésbé emlegetett *A beszélő (El hablador)* című regényét a „posztmodern” és általában a korszerű „gondolati” regény(esség) paradigmikus darabjává teszi, nem más, mint ráismerés (Octavio Paz szavával élve) a magány labirintusára (El laberinto de la soledad)¹⁰, arra, amit Paz mexikói sajátosságként diagnosztizál, s amit Vargas Llosa ebben a regényben mitikusra növeszt-torzít-ír le.

Paz szerint a mi magánosságunknak ugyanazok a gyökerei, mint vallásunknak. Elárulás, sötét (homályos) tudat, hogy eltépettünk az Egészről, lángoló keresés, menekülés, visszatérés, kísérlet, hogy helyreállítsuk a kötést, amely a Teremtéshez (az Alkotáshoz) kapcsolt. Ugyanakkor más helyen Paz már túllép a mexikói emberi állapot leírásán, s arról gondolkodik, miszerint az ember lenne az egyetlen lény, aki magánosnak tudja magát, az egyetlen, aki keresi a „másikat”. Természetének jellemzője – amennyiben erről egyáltalán szólni lehet, hogy tudniillik önmagát annyiban találta meg, amennyiben nemet mondott a természetnek – ama törekvés, hogy önmagát a másokban megvalósítsa. Varga-Llosa beszélője, aki feltehetőleg nem más, mint az etnográfusként indult örök kívülálló,¹¹ közvetít a magányra ítélt, egymástól távol élő őserdei indián családok között, kiket közös mítoszuk, egymásról való, közvetítő révén létrejött tudásuk tart meg önmaguknak. A közvetítés során megteremtődött kozmogónia a Teremtés és teremtmény viszonyát mondja el, mint ahogy a kultúrák, vallások, nyelvek határán létezett, az emlékezetben megint létező szóbeliség-irodalmisság problematizálódva újra meg újra fölbukkan, részint a szépirodalomban, részint olyan „elméleti” munkákban, mint Derridának a maga nyelvi-kulturális gyökerei után nyomozó *A másik egynyelvűsége*.¹² Nemcsak tematikailag kerül előtérbe a „multi/pluri”-kulturalitás, mint hajdan szövdött közös szöveg, hanem e közös szövegnek emlékezetből újraelbeszélésé válása az egyik legtöbbet ígérő fejleménye többek között régióink irodalmának is, nem is szólva az említett latin-amerikai irodalmakról, amelyek irányzati besorolása ugyan vitatható, ám ez érzékletesen tanúsítja kulturális körök, irodalom- és mítoszfelfogások ütközését, így a dialogicitásnak műszervező elvé emelkedését: a mágikus realizmus lenne az a megnevezés, amely mindkét tényezőt (egymáson mérve) egymáshoz képest relativizálja anélkül, hogy kétségbe vonná a másikat, sőt, példásan vonja be a másikat a maga körébe. Jóllehet nem a latin-amerikai próza, líra és esszé (ez utóbbiban Octavio Pazt már idéztem) a műfaji megújulás egyetlen forrása, irodalomtörténetnek és regényírásnak oly jellegű együtt szemlélése, mint amit Milorad Pavićnál, antikvitás-értelmezésnek és modern epikának regénybe fordítása, mint ami Ransmayr-nél, szintén a jövő század regényét előlegezi, miképpen a mnemotechnikából kikövetkeztethető regény(esség) – Nádas Péterre célozva – ugyanúgy a szüntelen újragondolás jegyében fogalmazódik. Hogy arról a nálunk Umberto Eco magyarázatában ismertté és népszerűvé lett „rhizomatikus” eljárásról és labirintusról ne is történjék bővebb említés, amelynek hathatós jelenlétét Kulcsár Szabó Ernő Esterházy Péter *Bevezetés a szépirodalomba* című művét (újra)olvasva kimutatta.

A multikulturalitás kultúrát formázó, képviselő jellegét tekintve korántsem „mellékösvény” a kisebbségi, nemzetiségi, nemzeti kisebbségi irodalmak öndefiníciója – méghozzá elsősorban a kelet-közép-európai térségben szemlélve, de ezzel együtt a regionális tudat artikulálódásának európai, észak-amerikai és nem utolsósorban harmadik világbeli változatait szemlélve. A küldetéses-játékos, „közéleti”/„nemzeti”/„mesterkedő”/„csak költői” ellentétpárja problematikussá vált; Poszler György egy, a minap megjelent recenziójából egyetértőleg idézve: „Hogy a szerep XIX. századi tradíció, cseppet sem zavar. Minden egyéb mellett: az egész régióinkban a XXI. század küszöbén is jelen van a XIX. század. Miért éppen ez zavarنا belőle?”¹³ Visszatérve a bekezdés elején írt mondathoz: az egykori Monarchia nagy- és kisvárosi kultúráját nem a kutatást tette divatos témává, hanem az a feltámadt olvasó-i-szépírói érdeklődés, amely az alrégiók önismeretéhez elengedhetetlenül szükségesnek vélte az egykor létező, végképpen a II. világháborúval szétrobbantott multikulturalitásba való mélyebb belepillantást. Talán az eddiginél jobban kellene tudomásul venni, legalább a mi régióinkban, hogy a legkülönfélébb nemzetiségű szerzők számolnak ezzel a többnyelvűséggel, a nyelvi művelődések együttélésével, azok egymáshoz képest komplementer voltával. Az olasz Fulvio Tomizza meg a szlovén Kajetan Kovič, a horvát Nedjeljko Fabrio meg a lengyel Galícia-irodalom, nálunk már 1955-ben Szántó György lugosi helyszínű *Csőd* című regénye meg a szerb Danilo Kiš és Boško Krstić, hogy csak néhány nevet hozzak elő, s mindezek mögött az egykori Trieszt, Isztria, Budapest, Prága, Bécs, Lemberg, Zágráb, Eszék, Szabadka kultúrájának izgalmas tarkasága, amelynek hagyomány a szókincstől a városrendezésig, az operettől a magatartásformáig fölismerhető. Részben ennek a hagyománynak köszönhető, hogy megörögződött és megőrződött valami, ami valóban regionális, és ami továbbírásra tart igényt. Megint Paz, Mexikóra koncentrálna, de a korszak irodalmának üzenve: „A modern ember észlelvőségével széttagolta a mítoszt, anélkül, hogy széttörte volna. Erkölcsi, politikai és bölcséleti felfogásunk közül több csupán új kifejezése oly tendenciáknak, amelyek korábban mitikus formákban testesültek meg. Korunk racionális nyelve alig fedheti el ezeket a régi mítoszokat”. S hogy e mítosz-befogadás és mítoszképződés irodalmi művek révén továbbra is működtetni az irodalmi mechanizmus résztvevőit, abban éppen a századfordulós és még régebbi regionalitás művészeté föltárulásának van nem csekély szerepe. S most mellékesen, szinte lábjegyzetbe kívánkozón: soha annyian (irodalom)elméleti-bölcséleti műveket nem olvastak, mint mainapság. Soha oly programszerűen nem közelítettek egymáshoz a költői meg a kritikus szövegeket (talán csak Friedrich Schlegel, aki szerint a költészetet csak költészet által lehet bírálni). A „primer” textusok iránti csökkenő érdeklődés szinte párhuzamos a „szekunder” textusok iránt tanúsított növekvő érdeklődéssel, amennyiben meg minden esetben tartható ez a különbségtétel. Roland Barthes remek *S/Z*-je legalább annyira, ha nem jobban szól Barthes-ról, mint – érzésem szerint – Balzacról vagy a *Sarrasine*-ről. Nem örülök nagyon a följebbi olvasói fejleménynek, de nem esem kétségbe. A kritikus kishitűség meg a kritikus túlzott magabiztosság egyszerre van jelen; az irodalomelmélet olyannyira szubverzív lett, oly „forradalmár” vagy csupán „revoltáló” forrásokból táplálkozik, hogy e tekintetben a szépirodalom nem tud, de talán nem is akar vele lépést tartani. A nagy (irodalmi) mű a nyelv, önnön nyelve, a maga tér- és időelképzelése ellen lázad, a társadalmi tematika ennek függvényében állítható a lázadás/lázadozás szolgálatába. Ebben az értelemben távlatok nyílnak írók-költők előtt, hogy „egymás vállalni”, a Thomas Mann kikísérletezte montázstechnikával vagy Italo Calvino pastiche-aival, esetleg Auster műfaji idézeteivel messze hatolhassanak.

Az irodalom nem ér véget sem 2000-ben, sem 2001-ben, sem Magyarországon, sem másutt. Nem fenyegetik a tömegkommunikációs eszközök sem. A számítógépes költészet lehetőség; s ha úgy nézzük, hogy nem a költészetet hódítja meg a számítógép, hanem a költészet bejelenti igényét a számítógépre,¹⁴ akkor nem egyszerűen játszunk a szavakkal, hanem látjuk, honnan hova tart az irodalom egyik lehetséges útja. Merthogy folyton úton vagyunk, írók, olvasók, értekezők, számítógépes (költő)szakemberek, meg azok, akik ide is, oda is tartoznak. Higgyünk abban, hogy bár ez az út messziről indult, beláthatatlan messzeségbe tart.

Jegyzetek

- 1 Márai Sándor több ízben tér vissza *A Nyugat alkonya* e gondolatára. Az *igazi* című regényében így: „A polgár örökké szerezni vagy megőrizni kénytelen. Ő (a regény főhőse) már nem tartozott a szerző nemzedékhez, igazában a megőrző, a második nemzedékhez sem tartozom többé.” Thomas Mannt követve műfaj nélküli, a művészetbe tévedt polgárnak vélik. Vö. még a *Kassai őrző* alábbi soraival: „Kultúrák, amelyek már csak megőrizni akarnak, elhalnak. Élők kultúrák örökké építenek.”
- 2 *Unbegrenzt (Határtalanul)* című verséből: „S most zengj, Dal! szívem tüze gyulladj! / Te vagy öregebb, te vagy újabb.” (Szabó Lőrinc ford.)
- 3 „ez a regény egy olyan koreseményt fog előadni, mely »még« nem történt meg, s küzdeni fog a nehéz feladattal, úgy rajzolni tényeket és alakokat, a jövő korszak kül- és belvilágát, hogy az olvasó azt mondja: ez még megtörténhetik.”
- 4 Lengyel Dénessel bevezetést íratott a jegyzetekhez az állami ostobaság. Bp. 1981. I, 535-539.
- 5 „So schauet bescheidnem Blick / Der ewigen Weberin Meisterstück“...: Nézzétek, hogy szövö a gép / az örök szövő remekét. (Eörsi István ford.)
- 6 Ut silvae foliis pronos mutatur in annos, prima cadunt: ita verborum vetus interit aetas, / et iuvenum ritu florent modo nata vigentque (Mint a futó ével lombját kicseréli az erdő, / s hull az öregje, a vén szó épp így hal ki, de ifjú- / módra öregszik a nemrég születt, s csupa élet); Multa renascentur, quae iam cecidere cadentque, / quae nunc sunt in honore (Feltámad sok már feledett szó, és feledésbe / hull sok most kedvelt.) Murakózy Gyula ford.
- 7 Vö. Andrzej Wemer: *Katastrofizm*. In: *Słownik literatury polskiej XX. wieku*. Wrocław-Warszawa-Kraków 1993. 345-435.
- 8 Márai Sándor írja az *Egy polgár vallomásai* záró passzusában: „A társadalom, amelyben élek, nemcsak a szellem csúcsteljesítményei iránt közömbös már, hanem a mindennapok átlagának emberi és szellemi stílusával szemben is.”
- 9 Kovács András Ferenc sokszorozza „szerepeit”, Lázár René Sándor esetében változó, Calvus esetében számottévo sikerrel, Orbán János Dénes három izgalmas verseskötet után prózai paródiákkal, olykor borgesi novella-imitációkkal kísérletezik.
- 10 Octavio Paz 1950-ben adta ki kötetét, amely 1969-ben érte meg hetedik kiadását. A német kiadás számára új fejezettel gazdagította művét. *Das Labyrinth der Einsamkeit*. Frankfurt am Main 1998.
- 11 Az indián mítosz, kozmogónia és a bolygó zsidó mondája együtt jelenik meg a regényben.
- 12 1997 óta olvasható magyarul. Az algériai francia, arab és zsidó (nyelvi) hagyományok egymás mellett léte őrződik a bölcselő emlékeiben.
- 13 Poszler György az Irodalomtörténet 1999. 634. lapján *A költőszerep lehetőségei Közép-Európában* című kötetet ismerteti. A magyar líra problémáiról az Alföld 2000. 2. száma közöl tanulmány-összeállítást. Mind az értékelések, mind az „elméleti” fejtegetések vegyes színvonalúak.
- 14 Vö. például: Papp Tibor: *Disztichonok a Disztichon Alfából*. Korunk 1999/7. 42.

Reményi József Tamás

A jövő század olvasója

A jövő század olvasója nem fut majd divatok után, és nem is legyint rájuk gőgösen. Nem vélelmezi előre sem azt, melyik könyv fog tetszeni neki (a slágerlisták gondos ismeretében), sem azt, melyiket fogja utálni (a slágerlisták dacos elutasításával). Nem befolyásolják politikai elfogultságai, hallomásból rögzült ellenérzései, nem gondolja majd, hogy a nép-nemzeti szerző *nyilván* csak a hodu utu reá nyelvet érti, ha költő, Szabolcskát formázza, ha prózaíró, vitéz Somogyváry Gyulában ragadt, egyébként is reakciós, fajgyűlölő és veri a feleségét; az urbánus átkozottja viszont *nyilván* valami vigéc, de legalábbis zsidóbérenc, a magyar nyelvet gyilkolja, s ha nő, feminista, ha férfi, homokos. Tehát nem fog botrányt csapni (hetilap postarovatában, minisztériumi feljelentésben, parlamenti mennydörgésben stb.), amikor Istent, hazát, családot gyalázó sorokat gyanít egy publikációban, és akkor sem kiált ombudsmanért, ha egy novella negatív hőstét Kanalasnak hívják.

A jövő század olvasójának már nem kell kételkednie saját elméleti képességeiben, amikor szakértő kritikus a segítségére siet: „lételméleti meghatározottságunk függvényében ez az alulretorizáltsági módszer korántsem diszkriminatív”. Vagy amikor azt kell megemésztetnie, hogy „e költői nemzedék egy rajban röpült föl, ám mindéig a szülőföld izzó vonzásában maradva”.

A jövő század olvasója nem fogja gyermekét kegyesen Móra Ferencre szorítani, tiltva tőle az *Alien24* illusztrált ponyvaváltozatát, miközben ő maga a *Budai milliárdosok*at falja. És nem vágja földhöz kedvenc krimiíró klasszikusának eddig kiadatlan munkáit a Superprint Kftbt „műfordítójának” dadogó mondatai, förtelmes stílusbicsaklásai, „szerkesztőjének” tudatlansága, „korrektorának” nem léte miatt. De az sem fordulhat elő vele, hogy könyve földhöz csapás nélkül is darabjaira hullik, mielőtt a harmadik ívig eljuthatna (mely ív viszont kétszer is be van ragasztva, a negyedik helyett...).

A jövő század olvasója nem fogja drágállni a könyvet, dohogván, hogy egy regény áráért akár két WC-illatosítót is vehetne, egy karcsú verseskötetért pedig hat buszjegyet.

A jövő század olvasója ugyanis nem fog olvasni.

A mai értelemben vett, hagyományos olvasást bizonyosan el fogja hagyni. A réges-régi könyvek maradéka kevesek szenvedélye lesz, mint a középkorban, kevesek titka, mint Bradbury és Truffaut *Fahrenheit*-utópiájában. Ez mégsem jelenti majd a barbarizmus eljövételét, a kultúra katasztrófáját, a humanizmus alkonyát stb. A vizualitás forradalmi átalakulásának következményeként a szövegek funkciói alapvetően módosulnak, a szövegek használata, a szövegkövetés szokása, jellege, technikája változik.

Umberto Eco szellemes paradoxonjainak egyike szerint mivel a számítógépek képernyőin is túlnyomórészt betűk villognak, az elektronikus kultúra nemhogy végképp eltávolítana az írott kommunikációtól, hanem épp ellenkezőleg, olvasásra bír már-már elvesztett tömegeket. Eco tehát az e-mail forgalom, az elektronikus könyvtár ígézetében bíz. Csatlakozhatunk hozzá, alapvető megszorítással: ez az esély nem azt jelenti, hogy utódaink a *Háború és békét* majdan monitorról fogják falni, és a *Szép versek* közt gombnyomásra válogatnak. Az új szövegkövetés új szövegalkotást feltételez és hív elő, s az önkifejezésnek az a formája, amelyet irodalomnak nevezünk – lehet, megszokásból így fogják hívni a jövőben is –, végképp elhagyja korábbi műnemeit és műfajait, szétoldja a nyelv és a stílus több évszázadon át alakult, minden radikális újítás nyomán is önmagába visszazárulni képes szabályrendszerét. Mindazok a kezdeményezések, amelyeket az elmúlt évtizedekben, de még napjainkban is enyhe fölényel, furcsállkodó, tán megbocsátó mosollyal fogadunk – a képversektől a videó-installációkig a művészetközi s egyúttal interaktivitást provokáló kísérletek egész sorára utalok –, soha nem képzelt technikai és szellemi(!) municióhoz jutva a vizuális kultúra birodalmába sodorja át a(z írott) nyelv művészetét.

Ne gondoljuk, hogy a tömegszórakoztatás ma még ugyancsak lenézett cirkuszi mutatóványai, a szimulátorok – amelyek most nem véletlenül idézik fel beteljesülni látszó jóslatként Huxley *Szép új világnak* tapi-moziját – ne lennének a jövőben felmérhetetlen hatással az úgynevezett magaskultúrára... Nemhogy hatással lesznek, de gyökeres átalakulásának katalizátoraiként számolhatunk velük.

Ne áltassuk magunkat. Meddig fogjuk még kollektív lelkiismeretünk nyugtatására érettségi tételek holt anyagaként számonkérni a felnövekvő nemzedékektől Nagy Lászlót, az Újhidasokat, de akár Esterházy Pétert is – Isten éltesse! –, miközben tudjuk, látjuk, hogy „ezek” csak nevek, címek, biflázdó adatok, írásaik nem működnek tudat-, izlés-, emberformáló, élő organizmusként. A mai kultúra már nem tudja megtartani őket, vajon a holnapi mit és hogyan lesz képes átörökíteni belőlük, ha egyáltalán? Pedig nyilván ebben kell gondolkodnunk, és nem a ki tudja, hányadik – hagyományos értelemben színvonalas – irodalomtankönyv-típus reménytelenségén sopánkodnunk.

Persze azt az újat már nem mi fogjuk csinálni. Mi még, érthetően, kezünkben kicsúszni látszó értékeinket próbáljuk menteni, tanult reflexeinkkel. Doboazolunk. Menekülünk előre: könyvkiadási túltermelésbe hajítjuk magunkat, a raktárakban tonnaszám állnak a kötetek. Búcsúzunk valamitől, ami jelenlegi formájában folytathatatlan, s ezért előszeretettel tartunk önsajnálattól csöpögő gyászbeszédet. McLuhan egykori vízióját elébb szajkóztuk, aztán túlzónak tekintettük, mostanában pedig – megrémülve önmögünk gyorsulásunktól – éppen hogy katasztrófázzuk. Pedig a Gutenberg-galaxis végét súlyos tévedés az irodalom megszűnésével azonosítani. Az írott kultúra metamorfózisáról kell beszélünk.

Túl sok tözsdeügnököt látunk esténként a karosszékéből, és hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a világ lassanként senki másból nem áll, mint tözsdeügnökökből (politikusból, terroristából, showműsor-vezetőből stb.). Ez ma valóban a tévé rettenete, belőle átokként saját kicsinyes, pénzsóvár álmunk szállnak vissza ránk. De így volt ez korábban is, csupán az átok hatásfoka, agressziója döbbenetes. S ha a tömegőrülettel szemben termetek egykor csöndes Dsida Jenők, szelíd Szép Ernők, nyilván a jövőben is fognak. Valami egészen mással, másképp jutnak el majd utódainkhoz a holnap *írómutációi*, de eljutnak.

Ismétlem: gondoljuk meg, barátaim, mennyi előnye ígérkezik ennek a másnak. A könyvvel együtt eltűnik a könyv egész bezáptalt intézményrendszere, eltűnnek a koldus kiadók és a zugkiadók, a nem terjesztő terjesztők, az írószövegségek, kuratóriumok, felügyelő bizottságok, urbánusok, népiek, el nem olvasott kötelező olvasmányok, mind. Talán csak a divat nem tűnik el mégsem, ezt visszaszívom, hiszen ha valami biztosan örök, az a minden érték és bővül befogadását egyaránt jellemző váltóláz, a fagyos közöny és a ricsajos siker heveny tüneteivel. Legyen meg hát a könyv-utáni „irodalom” divatja is.

Üdvözet a jövő század olvasójának.

Alföldy Jenő

Álom a jövő század irodalmáról

Jó lenne, ha volna képességem a jövőbelátásra. Arra, hogy megsejtssem és vízionáljam a jövő évszázad változásait, köztük az irodalom ki tudja, hányadik új hullámával, izmusával, poszt- vagy prae-modern irányzatával, sokadik új klasszicizmusával, netán neorealizmusával vagy mindezek tagadásával. Nem tudhatom, alig sejthetem, hogy a nagyvilág különböző régióiban a majdani új háborúk, környezetkatasztrófák, gazdasági föllendülések és összeomlások, túlnépesedési válságok, életmódbeli forradalmak és technikai találmányok hatására milyen lesz az irodalom. Garantáltan kalóriaszegény, tartósító anyagoktól mentes, úrutasok tömegfogyasztására alkalmas – bár természetes anyagokat már nem tartalmazó –, szintétikusan előállított eledel lesz-e, mint a derűlítő sci-fi-regényekben, vagy néhány idejélműlt könyvmolynak szóló, gyanakvással övezett, féligmeddig titkos szellemi fényűzés lesz, mint az irodalom halálát jövendő, a jövőt bölcs rezignáltsággal szemlélő Szerb Antal mondaná: talán az érzékeny emberek világszövetségének való, szent fölöslegesség marad?

A jósdák papjainak képességéből sajnos semmi sem szorult belém. *A jövő század irodalma* cím után legszívesebben kérdőjelet írnék. Lesz-e egyáltalán? Na de hol van az én képzelőerőm a nagy mesemondótól, Jókai Mórtól? *A jövő század regénye* írójától!

Pedig éppen az ő példája int arra, hogy még játékból, a művészi fantázia próbájaként is mennyire kockázatos a jövendő. Mekkora tévedett, amikor azt mesélte az 1870-es évek elbűvölt olvasóinak, hogy a 20. század közepén még a Habsburg dinasztia uralkodik a tekintélyes hatalomra nőtt Magyarországon, a háborúban páncélinget viselnek ingük alatt a katonák, s a fegyverkezési versenyt nagyjából a puskagolyók átütő- és az acélfonat felfogóereje közti vetélkedés dönti el. Valljuk be, az ő tündérméltósága sem igen tudott valami messzire rugaszkodni a porosz-francia háború valóságától, illetve a kiegyezés-kori magyar nemesség illúzióitól. Képzeltének szökkenései nemhogy a 20. századközép, de már az első világháború pokoli valóságához képest is középiskolai távolugró-gyakorlatoknak tetszenek, hogy a második világháború fegyvereiről, az atombombáról és más kisedet játékokról ne is szóljak.

Arra azonban bárki feljogosítható, hogy elmondja, miről álmodozik, mit szeretne és mit tart kívánatosnak unokái vagy dédunokái számára. Beszélhet reményeiről, azzal hitegetve magát, hogy amennyiben hangot ad nekik, egy csipetnyi étvágygerjesztővel még hozzá is járulhat valóra váltásukhoz. Ezt teszem én is. És elárulhatom: én nem a jövőbe, hanem a múltba vetem reményemet és bizakodásomat. Abban tudok csak megfogódzni.

Nem bocsátkozhatok jóslatokba arról, hogy lesz-e 2050-ben könyvkiadás, vagy teljesen kiszorítják a könyvet az elektronikusan előállítható térhatású képek, amelyek elsődleges információkat és gondolatokat közvetítenek a szerzőktől immár nem az olvasóknak, nem is „befogadóknak”, hanem egy technikai úton előállított virtuális valóság részeseinek. Lehet, hogy majd ők is együtt szeretnek Romeóval és Júliával, együtt halnak meg velük, és együtt szédelegnek a waterlooi csata forgatagában Fabrice del Dongo-val. Úgy, ahogy a jó könyvek olvasói eddig is tették a mű által megpezdülő képzeletükben, de már a lézersugarakkal vagy egyebekkel előállított káprázatvilág elvarázsoltjaként, a betűktől elszokva, egy technicizált világ újabb eszköztárához alkalmazkodva.

De hagyjuk ezt a sci-fi-írókra, illetve bízzuk a jövőre azzal a bizalommal, amellyel Verne Gyula és Karinthy Frigyes pillantott fél évszázaddal vagy egy egésszel előre, megsejtve az úrhajót, a távolbalátót, sőt a múlt lepörgetésére alkalmas időgépet is. Az ilyesmi, bármennyire látványos változások történjenek e téren, részletkérdés. Ahogy a régiek agyagtáblába vésett vagy viaszlábrára karcolt írásainak, úgy a mi korunk számítógépbe pótyógtett gondolatainak igazságtartalmát sem a technika döntheti el. A kérdés az, hogy az írók írják-e meg a valóságot, vagy a valóság írja meg őket. Úgy érzem, a dolog ezal fordul meg, és nem azon, hogy mennyire változik át a Gutenberg-galaxis Neumann- vagy más, előttünk még nem ismert galaxissá.

Igen, ha banális hangzik is, nagy kérdésnek tartom, hogy mennyiben írja meg a szerző a korát, és mennyiben erőszakolja rá múlt törvényeit a szerzőre a kor, melyben él. Vas István így fogalmazta meg véleményét a kor meghatározó szerepéről s az ember önállóságáról: „Determinációnkon a tudatunkkal áttörni – már egy neme a megváltásnak”.

Ha ez igaz – én szentül hiszem, hogy az –, akkor az következik belőle, hogy a küldetéses író nemcsak jó médium, hanem tiltakozás, ellenállás és jobbító erő is. Annak fölismerése, hogy az irodalom sorsáról, a mi sorsunkról beszél. Mellesleg az irodalom legfőbb ellensége, az unalom ellen is ez a legjobb szer: a sorsunkat nem unhatjuk meg.

A giccsirodalomban is kifejeződik a kor szelleme; a giccsírő jó médium, aki híven és kritikátlanul kifejezi azt, amit a kor rákényszerít az emberre. Nem így a küldetéses író. Ő nem csupán harcról, győztesről és legyőzöttről beszél, hanem szükségletet kelt a jó iránt, és rávezt arra, hogy mi a rossz. Tudomásul veheti, hogy a rossz erősebb a jónál, meg is megmutatja ennek minden fájdalmát, de mindaddig reményt is ad, amíg műve segít a jót megkülönböztetni a rossztól.

Én azt szeretném, ha ötven-száz év múlva is áthatná az emberek életét az a szellemi örökség, amely az irodalomban a kezdetektől a mi korunkig felhalmozódott. És szeretném azt is, ha ez a hatalmas értéktömeg újjal gyarapodna. „Ars longa vita brevis” – mondták a rómaiak; az emberélet kevés ahhoz, hogy a művészetet megismerje. Az emberiség időtlen időig „megélhetne” a már létrehozott irodalmi művekkel. Mégis mindig szükség van újakra. A régi értékek iránti rajongásunk kelt vágyat az új létrehozására, és csak addig lehetünk fogékonyak a régiek művei iránt, amíg megőrizzük elemi szükségletünket, hogy új művek is szülessenek. Szeretném, ha a jövőben is folytatódna az a nyílegyenes vonal, amely a kezdetektől korunkig, Homérosztól és a Bibliától Dürrenmattig, García Márquezig, Nagy Lászlóig vagy Pilinszky Jánosig meghúzható.

Nemcsak a szépségről, nemcsak a tökélyről beszélek, noha az is emberformáló erő. Az író, a költő azzal, hogy érzéseit, gondolatait és felháborodását formába önti, már nemcsak „kifejezi a korát”, hanem rendet csinál az ösztönök, érzelmek, érdekek és gondolatok zűrzavarában. Az író azonban nemcsak passzív közvetítője, médiuma a nyers valóságnak. Nem csupán tükröt tart az emberi természetnek, noha tudjuk, ez is a dolga. A költő nem azért ad hű képet a világról, mert elégedett vele. Ellenkezőleg: azért, mert elégedetlenség tölti el vele szemben. Szeretné, ha a biztos kézzel kitapintott, jóra vezető erők felülkerekednének a túlerőben lévő démonisággal szemben. S ha ez nem lehetséges, mert a jóra való erők rejtve maradnak, akkor önmagából, a saját lelkéből teszi hozzá a pontosan fölmért „adott világ”-hoz azt a jóakaratot, amely hiányzik belőle, mint e század egyik legnagyobb szelleme, József Attila.

Hadd utaljak vissza a kezdet kezdetére, Homéroszra. A homéroszi eposzok azt sugallják, hogy az erkölcs nincs eleve benne a világban, azt az ember teszi hozzá. Az emberi fogalmak szerint mindenféle erkölcsi törvény fölött álló istenek és istennők hiú vetélkedése miatt robban ki a trójai háború. És lehetetlenség emberi mércével megállapítani, hogy melyikük oldalára billen az igazság

mérlege.

Homérosznak azonban – vagy akit ezen a néven ismerünk – hibátlanul működik az erkölcsi érzéke. A görögök hőskölteményét írta meg, azon „társadalmi megrendelésnek” téve eleget, hogy kora nemes családjainak tekintélyes hősi múltat varázsoljon, nevüket gondosan, szinte leltári alapossggal beleszőve az Illász roppant seregszemléibe. Ez volt az ő időszerű feladata.

Időszerű feladatánál vagy társadalmi megbízatásánál azonban még nagyobb és jelentősebb az eredendő erkölcsi hajlama, amelyet senki sem várt el tőle. Homérosz, miközben példaadóan írja meg a görögök hőskölteményét, talán maga sem sejtette, hogy megbízóinak etikai ellenzékeként írja meg művét. Az eposz legemberibb arcú hősei nem a legendás görög héroszok, királyok és királyfiak közül kerülnek ki. Hanem az ellenséges trójaiak közül, akik tíz éven át elkeseredetten védik várukat, asszonyaikat és gyerekeiket a rájuk törő, hadizsákmányra éhes görögöktől. Köztük van a családja és népe körében oly rokonszenves Hektór, akárcsak apja, Primosz, aki halált megvető bátorsággal keresi föl az ellenséges táborban Hektór gyilkosát, a görögök legnagyobb harcosát, hogy engedje fia holttestét tisztességgel eltemetni.

A költő a hőstetteknel százszorta vonzóbb színekkel ecseteli a békés életet a rettegett harcos, Akhilleusz pajzsán, melyen az isteni fegyverkovács a trójai nép életét ábrázolja ötvösművészi gonddal. Érezeti a dombormű, hogy mennyivel szebb a béke, mint a háború, mely pedig a görögök hősi múltját hivatott igazolni.

Homéroszt, akit az irodalomtörténet „naiv népköltőként” tart számon, én nemcsak „természeti jelenségnek” látom. Ellenkezőleg, az emberi természet kritikusaként tartom. Sőt, az egész teremtés, az emberrel kényükre-kedvükre játszó, halhatatlan istenek és a nevükben csatázó, egymást letipró népek és nemzetvezetők, hadvezérek ellenzéke ő, aki az ember halandóságába sem nyugszik bele. Szenvedélyes kritikusa a szerzésvágytól elvakult, önző és hiú emberi természetnek, legyen bár szó a görögök példaképeiről, Akhilleuszról és társairól. Esze ágában sincs pedig, hogy az erkölcs bajnoka legyen. Csupán elfogulatlan. A tudomány „homéroszi tárgyilagosság”-nak nevezi ezt a csodát. Csoda, mert ellentmond az érékelfogultságot ránk kényszerítő természeti törvényeknek, vagy ahogy Vas István mondja, a determinációnak. Ha ez valóban nem egyéb mint tárgyilagosság, akkor a tárgyilagosság igen nagy erény – én azért hozzátennék egy jelzőt: ez szenvedélyes tárgyilagosság.

A huszonegyedik század irodalmáról álmodozva azt szeretném, ha az írók a jövőben is vigyáznának erre az örökségre, s nem mondanának le róla az időszerű feladatok teljesítése közben.

Ciánszőke Tisza

Körmendi Lajos

Vizek ura

A folyó születése

Időtlen idők óta pusztított már az aszály. Kiégett a fű, kiszáradtak a fák, elhullott állati tetemek bomlottak. A szél forró volt és hatalmas porfelhőket kergetett a végtelen pusztán. Minden élőlény, ha volt még jártányi ereje, elvándorolt a hegyek felé, néha beleszimatoltak a levegőbe, azt várták, megérik a víz illatát.

Egyetlen hatalmas fa állt még zöld lombkoronával a síkságon.

Az arasznyi repedésekkel ráncolt földön léptek dobbantak. Egy férfi közeledett a nagy fához. Megállt előtte, körbejárta, aztán ütni kezdte a dobort, hímálta magát, néha valami morgásféle tört elő a torkából, lépett egyet, dobolt, rövid, erőteljes kiáltást hallatott, fordult, lépett, morgott, dűnnyögött, dobolt, forgott, dobolt, forgott, dobolt, forgott, majd egy félelmetes, torokhangú üvöltést küldött az ég felé, s megállt. Fojtott, delejes hangon szólalt meg. Ó, Felső Világ Ura! Ó, Vizek Ura! Ó, Zöld Szín Ura! Segíts! A férfi lassan mozogni kezdett, rá-rávert a dobra. Segíts! Lassan megfordult. Ó, Felső Világ Ura! Segíts! Fordult egyet. Legyen víz! Segíts! Legyen zöld! Segíts! Legyen fű! Segíts! Forgott. Segíts! Segíts! Ó, Felső Világ Ura! Föld megmozduljon! Nagy fa kidőljön! Törzse legyen a pusztá folyója! Ága legyen a síkság folyója! Lombja legyen a folyók ártere! Segíts!

Föld megmozdult.

Nagy fa kidőlt. Törzse lett a Tisza. Ága lett az Aranka, a Maros, ága lett a Körös, ága lett a Zagyva, a Sajó, ága lett a Bodrog, a Kraszna, ága lett a Szamos... Lombja lett a folyók ártere.

Lett víz. Lett zöld. Lett fű. Lett sok élőlény.

Történelem

Sok ember jött a folyóhoz kelet felől. Elcsigázott lovasok huppantak le a nyeregből, a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. A fáradt lovak is a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. Szekerek értek a folyóhoz, asszonyok, gyerekek szaladtak inni. Jó volt a víz.

Az emberek mosolyogva vertek tábor: jó a víz!

Nézték: van sok élőlény. Van jó víz. Van sok zöld. Van kövér fű. Itt jó lesz nekünk, mondták.

Este nagy tüzet raktak, főzték a folyóból kifogott halat. Fáradtan ültek, némán nézték a felcsapó lángokat. A végtelen pusztára gondoltak, ahonnan jöttek. Felpillantottak néha a csillagokra is, fürkészték a jövőt. Aztán megették a halat. Jó itt a hal, mondták, és hallgattak tovább. Sok idő telt így el.

A folyó nem számolta az éveket.

Sok ember jött a folyóhoz kelet felől. Foglyul ejtették vagy leölték azokat, akiket ott találtak. Az elcsigázott lovasok lehuppantak a nyeregből, a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. A fáradt lovak is a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. Szekerek értek a folyóhoz, asszonyok, gyerekek szaladtak inni. Jó volt a víz.

Az emberek mosolyogva vertek tábor: jó a víz!

Nézték: van sok élőlény. Van jó víz. Van sok zöld. Van kövér fű. Itt jó lesz nekünk, mondták.

Este nagy tüzet raktak, főzték a folyóból kifogott halat. Fáradtan ültek, némán nézték a felcsapó lángokat. A végtelen pusztára gondoltak, ahonnan jöttek. Felpillantottak néha a csillagokra is, fürkészték a jövőt. Aztán megették a halat. Jó itt a hal, mondták, és hallgattak tovább. Sok idő telt így el.

A folyó nem számolta az éveket.

Sok ember jött a folyóhoz kelet felől. Foglyul ejtették vagy leölték azokat, akiket ott találtak. Az elcsigázott lovasok lehuppantak a nyeregből, a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. A fáradt lovak is a vízhez mentek, ittak. Jó volt a víz. Szekerek értek a folyóhoz, asszonyok, gyerekek szaladtak inni. Jó volt a víz.

Az emberek mosolyogva vertek tábor: jó a víz!

Nézték: van sok élőlény. Van jó víz. Van sok zöld. Van kövér fű. Itt jó lesz nekünk, mondták.

Este nagy tüzet raktak, főzték a folyóból kifogott halat. Fáradtan ültek, némán nézték a felcsapó lángokat. A végtelen pusztára gondoltak, ahonnan jöttek. Felpillantottak néha a csillagokra is, fürkészték a jövőt...

A folyó nem számolta az éveket.

A folyó látogatása

A folyó szépnek látta a fölėje hajló fűzfákat, a ragyogó napsütést, az éjszaka csillagos palástját, a virágzó fákat, a dús mezőket, a szorgalmas méheket, a pillangókat, a kérészeket, a hangos madarokat, a békákat, a siklókat, szerette a szelet, a felhőket, az esőt, a havat, a távoli szántóföldeket, a lovakat, teheneket, juhokat, de különösen az embereket, akiknek örömmel nyújtotta át a legszebb süllőket, kecskéket, harcsákat, csukákat, pontyokat, s közben szívesen hallgatta beszédjüket a távolabbi városokról, piacokról, házakról, boltokról, templomokról.

A folyó nem számolta az éveket.

Addig-addig hallgatta az embereket, hogy leküzdhetetlen kíváncsiság tört rá. Szerette volna látni azokat a távolabbi városokat és az ott élőket, ezért felkerekedett, s elindult. Nagyon tetszett neki a szántóföldek mértani rendje, a falvak sok széles utcája, a fehér falú házak, az országutak keréknyomai, a ligetek facsoportjai, a nádasok, a mocsarak, az eldugott szigetek, a ménesek, a nyájak, a pusztai kutak, a kérődző villás szarvú marhák... Ment, mendegélt a folyó, s hamarosan egy kisvárosba ért. Benézett a kertekbe, házakba, a kocsmákba, a boltba, az istállóba, az ólakba, a méhesekbe, az iskolába, s hamarosan a főtérre ért.

Rögtön meglátta a templomot: áhítatos csendben lépte át a küszöbét. Megrendülten nézte a hatalmas, kopár, fehér falakat, majd így szólt a bent ülőkhöz.

– Ez amaz én szerelmes népem, a kiben én gyönyörködöm.

Katona Imre

Hableányok a Tiszában

(Népi és személyes emlékek)

Szülővárosomban, Csongrádon, gyermekkoromban még meséltek a Tiszában úszkáló hableányokról (sellőkről), kiknek kibontott, hosszú hajuk és deréktől lefelé haltestük volt, de legtöbbször már nem hittek létezésükben. Az ún. *putrisi* (külvárosi) cigányok még folklór szinten éltek, s így komolyan vették létüket. Tréfás kedvű tiszai emberek ráértükben vissza is éltek hiszékenységükkel, e városszéli negyedben nagy hangon kiabálni kezdték: – *A halászok kifogtak egy hableányt a Tiszából, a gátról mindenki megláthatja!*... Kisvártatva kíváncsi tömeg lepte el a gátat, mely hosszas várakozás után csalódottan oszlott szét. A „kikiáltók” addigra már sehol nem voltak.

Régebben sok tiszai ember is hitt e csábos szépségű hableányokban, sőt más ember- és természetfölötti lényekben is, ám ezek többsége nem volt tetszetős külsejű, nem is csábította, hanem riogatta a halászokat, hajósokat és fürdőzőket, esetleg el is ragadott belőlük. *Tápén* pl. azt mesélték, hogy a víz alatti palotájában lakó *Süvöltő* nyugalmát a csapkodás és a kövel való dobálódzás szerfelett zavarja, és a csendhaborítókot leviszi a víz alá. Dühös hangja a visító malacéhoz hasonlított, erről kapta a nevét is. A *Szörös Büfögő* olyan torz alak volt, aki váratlanul kiugrott a vízből, és elkergette az útjába kerülőket, ennek is valamilyen állatokéhoz hasonló hangja volt. A *Vizi Ördög* nem mutatkozott, néha megkötötte a csónakokat, és szétszaggatta a hálókat. Az ún. *Meredt Testű* viszont váratlanul beugrott a csónakba, ott halottként elterült. Ha segítő szándékkal, gyanútlanul hozzányúltak, a csónakot elsüllyesztette, egyébként egy idő után kiugrott és eltűnt. A *Szeged* környékén „ismert” tetszhalott nem ugrott be a csónakba, hanem meredt testtel lebegett a víz színén, ha azonban vízbe fúltnak vélve beemelték a csónakba, azt elsüllyesztette, és a halászokat is magával ragadta. Az *algyői* ún. *Veres Sipkás* (más néven *Fekete Gyerek*) meglepődött annyival, hogy hirtelen beugrott a csónakba, rávigyorgott a meglepett halászokra, majd nagy nevetve vízbe vetette magát.

A Tiszával kapcsolatos egyéb hiedelmek és tilalmak elég változatosak. A legtöbb vízen járó ember tiltotta pl. a kövel, kavicssal való dobálást, mely elriasztja a halakat. *Csongrádon* nem is ez volt a parton tartózkodó fiúk legfőbb szórakozása, hanem a versenyszerű ún. *szűrés*: lapos kövel vagy kavicssal igyekeztek elérni, hogy a víztükör felett behajított kődarab minél többet szökdecseljen, és a többiénél távolabb süllyedjen el. Az győzött, akinek kavicsa legtöbbet szökelt. E vetélkedést a komoly felnőttek is elnézték, a vízbe köpködni azonban nem volt szabad, és a vízre ereszkedő halászoknak nem volt tanácsos káromkodni.

A szegediek régi, nehezen értelmezhető ún. *tabu* (tilalmi szabály) emlékét őrizték meg: az *örvény* szót lehetőleg ki sem ejtették, nehogy a valóságban is felidézze, hanem *Szent Pétőr vize* ún. megkerülő kifejezést használtak helyette abban a hitben, hogy e halászból lett szent eloszlatja az örvényeket. A Tisza viszonylagos sekélyisége miatt völgyében nem is volt annyira veszélyes az örvény, de ha valakit elkapott, megpörgetett és lefelé vitt, rá kellett hagyni, és feneket érve erejét kiadta, erős rúgással könnyedén felszínre lehetett bukkanni. (E tanítást én is megfogadtam, és baj nélkül „meg is úsztam” egy jókora örvényt.) Lehet, hogy a *Szent Pétőr vize* kifejezés mögött egy kereszténység előtti ún. *fonák* (rosszul sikerült) teremtésmonda lappang: az alkotásba belefáradt Teremtő egyik segítőtársának megengedte, hogy folyót hívjon létre. Az ügyetlen „segéd” azonban az egészet elrontotta, mert a folyó egyik fele lefelé, a másik pedig felfelé folydogált, s így középütt állandó volt az örvénylés. Alig lehetett rajta javítani.

A Tiszának „saját” teremtésmondája is van, mely más népek körében nem ismert. Un. alsó szakasz jellegű folyónk valaha feltűnően kanyargós volt, ezt magyarázza a következő eredetmonda: a teremtéskor már minden folyónak volt medre, csak a Tiszáé hiányzott. A Teremtő (esetleg Szent Péter vagy egy angyal) éhes szamarát fogta az aranyeke elé, s barázdát szántottak. A csacsi azonban folyton jobbra-balra kapkodott, minden ehető kórót felfalt, közben az ekét is rángatta, ezért lett olyan kanyargós az ősi Tisza medre. (Mivel kubikosaink száznál is több kanyart vágtak át, érthető, hogy ez az eredetmonda is feledésbe merült.)

Ezek az eredetmondák magyarázni próbálták a Tiszával kapcsolatos természeti adottságokat, a különféle ijesztők és tilalmak pedig egyszerűen óvták a vizenjárókat, másrészt pedig igyekeztek távol tartani a tapasztalatlan látogatókat; balesetekkel kapcsolatos élmények lappanganak mögöttük. Az sem volt jó azonban, ha aggódó anyák olyan túlzásba vitték a tiltásokat, hogy nemcsak fürödni, de még a Tisza közelébe sem engedték gyermekeiket, mert a legtöbb tragédia épp e tapasztalatlan fiúkkal történt. Én pl. már tíz éves koromban átúsztam a Tiszán, igaz, ezt apám egyik barátja ellenőrizte, és „jelentette”. Úszómesterek híján mi gyerekek egymást tanítottuk, mégpedig elég módszeresen: előbb sekély vízben pancsolunk, majd azt gyakoroltuk, hogy ki mennyi ideig tud a víz alatt maradni. Partközelen, nyakig érő vízben következett az ún. *kutyázás*, amikor két kezünkkel magunk előtt csapkodtuk a vizet, és lábunkkal nagyokat rugdaltunk. Ha sikerült a vízben fennmaradni, következett a kinyújtott karokkal történő ún. *ölezés* (sprint) vagy *tempózás* (mellúszás). Ha a karok, lábak munkáját és a lélegzetvételt is sikerült összehangolni, megtanultunk hátton úszni és a vízbe magasabb helyről *fejést* ugrani. Természetesen állandóan versenyeztünk, mi gyakorlottabbak és merészebbek beúszunk a gőzhajók közvetlen közelébe, hogy a lapátkerekek által vert hullámokon himbálózhatunk. (A hajósok hiába is igyekeztek elzavarni bennünket.) A hajóhid felett egymáshoz kötözve partközelen sorakoztak az ún. *lápok*, vagyis tutajok; hely volt ez a bukácsolásra, napozásra, beszélgetésre. Csak arra kellett vigyáznunk, hogy a tutaj oldala felől ugorjunk fel, mert a végénél alája sodort volna a víz bennünket. (Néhány virtuskodó életével fizetett könnyelműsködéséért.) A figyelmesebbek arra is vigyáztak, hogy ne felhevült testtel vessék be magukat a vízbe, előtte megmártóztak.

Nem minden tutaj kötött ki Csongrádnál, hanem méltóságteljes lassúsággal délebbre tartott. Nyáron a vízbe vetettük magunkat, a tutaj közelébe úsztunk, és ha gazdájuk megengedte, fel is kapaszkodtunk, ezen napozva „hajókáztunk” egy darabon, aztán kiúszunk a partra, és visszagyalogoltunk a strandra. Azt mesélték, hogy ezek a tutajosok olcsó, apró ún. *lapos almákat* és egyéb terményeket is árusítottak a parti lakosoknak, de én ezt nem láttam, és a csongrádiaknak a bőségben termő szőlő és gyümölcs mellett nem is nagyon volt erre szükségük. Ősszel és tavasszal viszont a gát tetején kiáltozva bosszantottuk ezeket a tutajosokat: – Oláj, hú! Köll-e padusa (kukoricakenyér)? Némelyik tutajos fenyegetően elindult felénk, mire mi „hősiesen” elszaladtunk.

Csongrádon külön látványosságnak számított, amikor a felső kanyarban feltűnt egy gőzhajó, vagy tutaj, és erre nagy kiáltozás, csikorgás közepette szétbontották a hajóhidat. A gőzhajó még csak tudott előre fűtyenteni, fékezni, és elég keskeny is volt, de a tutaj mindkét részről komoly veszélyt jelenthetett: izzadásig eveztek, kormányoztak a tutajosok, mire a kinyitott híd pontonjai között átértek. Utána nagyot pihentek, és mi is ezen a pihentető folyószakaszon kéredezkedtünk fel.

Életemben csak egyszer láttam, hogy egy terhelt fahajót lóval vontattak felfelé, árral szemben, mégpedig a várossal átellenes bal parton. Jóval előtte baltás emberek jelentek meg, kik lecsapkodták a nagyobb ágakat, melyekben a hajókötél fennakadt volna, bennünket pedig erélyesen és hangosan figyelmeztettek, hogy húzódjunk el kint a parton a kötél, bent a vízben pedig a hajó elől. Emlékszem, volt olyan vakmerő, aki a kötél útjában maradt, át akarván ugrani, felbukott és orra esett; nagy derűtség kísérte a sikertelen mutatványt. Az inuk szakadtáig erőlködő, izzadt lovakat hangos kiáltozással és ostorcsapkodással „biztatták”. (Nem egészen véletlenül írtam meg később – többek között – a kubikosok és a hajósok néprajzát.)

Bármilyen különös, de „megszoktuk” és tudomásul is vettük az áradásokat. Amikor a Tisza még nem lépett ki a medréről, lent figyeltük a víz térhódítását, amint lassan, de feltartóztathatatlanul nyomult be a kisebb-nagyobb mélyedésekbe. A tetőzés már nem volt ilyen „békés”: néztük, hogyan *lobozza* (hullámozgatja) a víz a *katrét* (uszadékfát), ezek közül egyiket-másikat igyekeztek kifogni, hogy megszártva tüzelőnek használják. (A tiszai áradást, közelebbről a *Bukros-pusztá* elárasztását utolérhetetlen szemléletességgel írta meg a csongrádi *Kádár Lajos* Kolomp szőlő a ködből című regényében.) Mi gyerekek zavartalanul játszottunk a megáradt Tisza gátján, vagy annak tövében, míg fel nem fakadt a víz. Egyszer is valamelyikünk akkorát rúgott a labdába, hogy az belepottyant a Tiszába. Olyan magasan állott a víz, hogy a gát *koronájáról* (tetejéről) bottal elérjük, és ki is piszkáltuk labdáinkat, mert az akkoriban nagy kincseknek számított. Egyszer azonban olyan komolyra fordult a dolog, hogy a Tisza áradását óráról órára figyelték, bennünket a gátközelből elzavartak, és nemcsak a partközelen, hanem a távolabb lakók is valóságos búcsújárást rendezve néztek, érdeklődtek. Mivel a mi utcánk épp a Tiszára rúgott, apám kiadta az utasítást, hogy tűzhelyet és fekvőhelyeket vigyünk fel a kb. másfél méter magas téglalábakon álló kukoricagóréba, hogy gátszakadás esetén a helyzetet ott átvészelhessük. Erre szerencsére nem került sor, de arra még emlékszem, hogy a város alatt veszteglő hajók olyan magasan voltak, mint a házak teteje, és be- és ki lehetett lépni a gát tetejére fektetett pallók segítségével. (A kis- és nagyvíz közötti különbség elérheti a 7-9 métert is.) Az újabb időkben már végig az árvízzel fenyegetett város mellett a villanyvezeték biztosítja az éjjel-nappali világítást, és órjاراتok küldik el a kíváncsi felnőtteket, játékos kedvű gyerekeket.

„Szárz” időben is legfőbb játékerünk volt a Tisza ártere, gátja, partja. Sűrűn látogattuk mindkét oldalon az ártéri erdőket, bújócskáztunk, madárfészkeket kerestünk. A két háború között a város melletti ártéren tartották az iskolai majálisokat. Cserkészként ún. számháborúkat vívtunk a sűrűbb erdőkben, és amíg egy egyes ár el nem sodorta a gimnázium csónakházát, tavasszal egyik-másik tornaórán a Tiszán való evezést gyakoroltuk. Egyébként több ismerős családnak is volt csónakja, így a vízben vívtuk a csatákat: felborogattuk egymás csónakját, utána nem győztük összeszedni a gyorsan eliramló evezőket és az elsüllyedt üléseket. A károkért nem kaptunk dicséretet. Én csak a Holt-Tiszán juthattam csónakhoz, nagybátyám néha kölcsönadta; boldogan üldöztük vele, ill. benne a vöcsköket, de azok oly gyorsan és messzire elúsztak a víz alatt, hogy hamarosan felhagytunk üldözésükkel, inkább fürdőtünk. Egyszer majdnem megjártam, szerettem volna megtudni a Holt-Tisza mélységét, és a vágóhid alatt a víz alá buktam, még evezővel is toltam magam lefelé, amikor a mélyben átszakadt a dobhártyám. Napokig tartott, mire kitisztult, egyébként a fülbe jutott vizet fél lábon való ugrálással néhány perc alatt ki lehetett zötyögtetni.

Felszerelés és engedély híján csak keveset *picéztünk* (pecáztunk), elsősorban a kevésbé ellenőrzött Holt-Tiszát kerestük fel, ahol az orvhorgászok is próbálkoztak. Emlékszem, nadragulya mérgébe áztattak kenyérbelet, s e piros csalit szinte minden percben bekapta egy-egy buta halacska; a legkisebbeket visszahajigálták a vízbe. 1944-45-ben pedig kézigránátból kivett gyutaccsal halásztak; a víz alatti robbantás kipukkasztotta a halak hólyagját, csongrádi szóval: *pukkantyúját*, és így a felszínre kerültek. Szép látvány volt viszont a halászat, és egyszer azt is láttam, milyen módszerrel rákásznak a Holt-Tiszán: csendesebb partszakaszok mentén egymástól néhány méter távolságra félgömb alakú drótkosarakat süllyesztettek valamivel a víz alá, fent parafa lebegett, bennük középpüti csali volt, melynek kedvéért a rák bemászott, de ki már nem tudott kecmeregni.

Amikor magunk között, szigorú felnőttektől kissé távolabb fürödhettünk, ki nem fogytunk az ötletekből, játékokból és egymás ugratásából. A figyelmetlen társakat lefröcskölték, sárral bekenték, homokban meghempergették, bent pedig váratlanul víz alá nyomták és kinevették, ha akaratlanul is „jót” ivott. Akit meg akartak szégyeníteni, lerántották róla a fürdőnadrágot, ezt persze bosszús kergetés követte. Nyár vége felé megkérdezték: – *Kérsz görögdinnyét?* Igenlő válasz esetén – némi távolságban – víz alól meztelen feneküket felmutatva ugratták be a gyanútlan várakozót.

Maga a Tisza-gát különleges élményt nyújtott: szedtük a bogarakat, pókokat, az utóbbiakkal szabályos viadalokat rendeztünk. A fűvön kergetőztünk, bukfenceztünk és főként labdázunk. Helyi lelemény lehetett a város alatti Tisza-gát felőli meredek, betonozott, téglával kirakott oldalán a fogócskázás: az volt az igazi virtus, ha mezítábl le-föl szaladgálva kergetőztünk és volt, aki a tövétől a koronáig kapaszkodás nélkül fel tudott szaladni. (Nem emlékszem, hogy a tiszai gyerekek között egyetlen elhízott is lett volna.) A behavazott Tisza-gátról ereszkedve szánkázunk, közben a hógolyózás, hempergés, egymás hóval való tömködése el nem maradhatott. Átázott cipőben, ruhában kerülünk haza.

Csendben figyeltük a téli jégzajlást: a szabálytalan táblák egy-egy kanyarban egymáshoz súrlódva üveges-ezüstös hangokat hallattak. Ha elérjük, köveket dobáltunk a jégtáblák tetejére. Ha pedig nagyon ritkán beállt a Tisza, kijelölt helyen ájtártunk a várossal átellenes partra. *Csuszongálni* (csúszkálni), nem nagyon engedtek bennünket, ezért ekkor is inkább átvonultunk a Holt-Tiszára, és annak jegén hárman-négyen mélyre bementünk, csúszkáltunk, ugráltunk, de ha megreccsent a jég, ahányan voltunk, annyi felé szaladtunk. A téli Tisza azonban nem volt olyan veszélyes, mint a nyári, és jégtorlasz sem keletkezett soha rajta, mint nem egyszer a Dunán. Igaz, mi is inkább a kisebb, befagyott tócsákon csúszkáltunk, patkós bakancssal sarkaltunk, vagyis oldalát tartva a lábballit, félköríveket karcoltunk a jég tetején. Lehetett csúszkálni állva, guggolva, egyedül vagy párban, stb. (A korcsolyapálya a város szélén volt, és nem soknak volt felszerelése.)

Főként a Tisza nyújtotta a természeti ismereteket is, én például ott láttam először *esőzsákokot* (tornádót) és négy évenként felejthetetlen *Tisza-virágzást*, mely életem eddigi legszebb, legnagyobb természeti élménye. Tisztább helyeken még inni is mertünk a folyóból; nem emlékszem, hogy valakinek baja esett volna. A múlt században – mesélték – a belváros alatt még ún. *merigetők* voltak kikötve, ezekről merítgették meg a korsókat, otthon a *vízpadra* téve megvárták, amíg a lebegő, finom iszap leülepszik, és aztán ittak a vízből. (Járványok idején ez nagyon veszélyesnek bizonyult, végleg el is tiltották.) A part mentiek szinte vakon bíztak a víz tisztító erejében, a közelben lakók például nem földelték el elhullott jószágaikat, hanem az éj leple alatt beledobták a Tiszába. Ez lett a sorsuk a „felesleges” kutyakölyköknek is, a felhevült lovakat gyakran megjáratták a partközeli sekély vízben. (Helyi ballada szól a lófürdetés közben vízbe fulladt csongrádi, Zsinór utcai legényről.) Valaha mostak is a Tiszában, igaz, már csak régi stílusú balladák emlegetik, hogy a leány: – *Elment a Tiszába zsebkendőket mosni...;* vagy: – *Elment ő, elment a Tiszára mosni...*

A kék Dunával ellentétben a *szőke* Tiszának soha nem volt tiszta, átlátszó a vize, annyi finom, lebegő iszapot szállított. Áradáskor egyenesen zavarossá vált, ezzel indít a csongrádi *Bogár Imre* balladája is: – *Zavaros a Tisza...*, de ugyanez szerelmi dalokban is előfordul ellentét formájában: – *Zavaros a Tisza, nincs tisztogatója; Bánatos a szívem, nincs vigasztalója...*

Kedves folyónk azonban csak a legújabb korban lett igazán népszerű, mert a régi *virágénekek* még nem nagyon emlegetik, sőt a

régi stílusú balladákban is a *Duna* szerepel gyakrabban (6 típusban), az újabbakban viszont már a *Tisza* (14 típusban); különösen a betyárballadák emlegetik. A népdalok esetében valamivel kiegyenlítettebb a két folyó előfordulása aránya: az átnézett csaknem 4000 lírai szövegben a *Duna* 34, a *Tisza* pedig 40 ízben fordul elő, a népies műdalok, az ún. magyar nóták viszont szinte már csak a Tiszát emlegetik. A Tisza nemcsak lírai dalokban szerepel, hanem 16-féle más verses műfajban is, igaz, elsősorban a szerelmi dalok emlegetik, mint pl. ezek is: – *Tisza mellett lovagolni nem merek...*; – *Tisza partján jegenyefa virágzik...*; – *Tisza partján nem jó mélyen aludni...*; – *Tisza szélén elaludtam*; – *Tisza szélén egy nagy nyárfa tövében...? – Átalmennék én a Tiszán ladikon...*; – *Márványkőből, márványkőből van a Tisza feke...*, stb. stb. A szerelmieken kívül emlegetik Tiszánkat a pásztor- és betyárdalok, rabénekek, de legkevésbé a halászdalok, mert nagyon kevés van belőlük. Igazán meglepő egy lelkes 48-as dalban való előfordulása, melyet érdemes idézni:

*Tisza szélén van egy dëszkacsárda,
Abba táncol Kossuth katonája,
Jaj, de szépen pöng a sarkantyúja!
Bús szívemnek mögvidámítója.*
(Szajón, Torontál m., Kálmány Lajos gyűjt.)

Az csak természetes, hogy a Tisza nem hiányozhat a (helyi) gyermekfolklórból, erre elegendő egy hajnövesztő varázsmondókát idézni:

*... Az én hajam hosszú legyen, mint a Tisza hossza!
Még annál is hosszabb, mint a Duna hossza!...*

Ami a prózát illeti, a *Duna* 19 szólásban fordul elő, igaz, ebből kettő a *Tiszával* párban említi, folyónk viszont csak 14 (az előbbi kettőt is hozzá számítva: 16) mondásban szerepel; van két – névcseré lévén – közös szólás is: 1) Dunát (Tiszát) lehetne vele rekeszteni; 2) Sok víz lefolyik addig a Dunán (Tiszán). Van még egy közösnek vehető szólásféle is, melyet én megtörtént eseményként hallottam, és el is hittem, holott eredetileg a lehetetlenséget akarták vele kifejezni: – *Higgyed, bolond, ég a Duna! – Hidd el, bolond, ég a Tisza, szalmával locsolják!* Én ez utóbbit előtag nélkül hallottam, és hihető történetet társítottak hozzá: egy nagyréti gazda szalmával megrakott kocsival hajtott rá a hajóhidra, amikor a pipájából kipattant szikrától a rakomány lángra kapott. Vasvillával a Tiszába dobálta előbb az égő, majd a többi szalmát is, s így megmenekült.

Ha szólásaink valamivel többször emlegetik is a Dunát, véletlenül sem mondanak róla olyan szívmelengetőt, mint folyónkról: – *Ki a Tisza vizét issza, vágyik annak szíve vissza*; vagy még szebben: – *Lassan foly a Tisza, boldog, aki issza*. Ezt napjainkban már nem lehetne elmondani.

A németeknek a *Rajna*, nekünk pedig a *Tisza a sorsfolyónk*. Több ezer éves nevét az itt talált szlávoktól vették át a honfoglalók. Neve „rímel” a Kárpát medence nagyobb folyóival, együtt is szerepelnek egy átokban: – *Duna, Tisza, Dráva, Száva, Törjön ki a kezéd (lábad) szára!* Tiszánk az Alföld fő folyója, balról befogadja a közös eredetű, egymással szintén rímelő Szamos, Körös, Maros „triászt”. A Tisza a Dunával szembeesítve valóságos nemzeti értékmentő, miként például a – *Tiszán innen, Dunán túl...* kezdetű népies műdalunk is megfogalmazza. Az Alföld tengelyében kanyargó folyónk egyúttal központi tájékozódásul is szolgál: élő tájnév is volt, például a *Tiszáninnen, Tiszántúl*, továbbá a *Tisza-mente*, a négy (szatmári, beregi, szabolcsi, ungi) *Tiszahát*, stb. A korábbi *Tisza-zugot* utóbb a *Körös-zug* elnevezés váltotta fel.

Nincs terünk arra, hogy a Tisza által „ihletett” irodalmi alkotásokat is bemutassuk, csak utalunk *Petőfi* és *Czuczor* közsímet versére, az utóbbi különben népdallá vált (*Kalapom a Tiszán úszkál...*); ez az ihletettség máig, a „fehér inges” Tisza-versekig hat. Egyszer majd külön is érdemes lenne foglalkozni a – *Temető a Tisza, mikor kivirágzik...* típusú új, népies műdalainkkal.

Nekünk, alföldieknek – *Balázs Bélával* szólva – a szívünkön folyik át a Tisza, és most nagyon fáj... Bizonyára fönn az égen is van egy párja folyónknak, mint az ókori egyiptomiaknak volt a mennyei Nílus, és a mi őseink is ott sétálnak az égi Tisza partján, mely kék és tiszta, nem árad, nem is szennyeződik; nemcsak fürödni lehet benne, hanem inni is belőle; ez az égi Tisza-víz azonban nem feledést, hanem *emlékezést* nyújt.

Somodi István

A tiszai győző

Mártélyon élek, tanyánk a tiszai ártér szegélyén, látótávolságra a védtöltéstől és jégzajlásban hallótávolságra a folyótól. A vízhez, a legmagyarabb folyóhoz köt minden: az őseim, a Tisza partjától száz lépésnyire születtem, az iskolák, az első szerelem, a családom. Hetvenhárom óra itt szolgálok, a mártélyi védett terület öreként. Nekem az ártér jóval több, mint munkahely: kenyéradó gazdám az. Aki adja téli tüzelőnk, gombát a fákról, az erdő avarából, hamvas szedret szörpnek szódavíz alá, halléba való ponty, harcsa, kecsege „szentháromságát”, sütni való keszeget és az ünneplő halat, az opálosan fénylő húsú süllőt.

A szőke Tisza leginkább áradáskor mutatja meg pusztító erejét. Szülővárosomat 1879-ben döntötte romba, a '70-es, eleddig legnagyobb árvíz homokzsákos diákként már magam is átéltem. Az aszályos években csaknem elfelejtettük, milyen is az, amikor áradásban a folyó az úr a gátak közt, néha azon túl is. Tavalyelőtt november első hetében, Tiszabecsnél egy nap alatt hat métert emelkedve tört rá az Alföldre. A jó Istennel együtt a vízmérnökök tudása és kétkezi munkások szorgalma – köztük Tiszabecs, Milota és Tiszacsécsé cigányságáé is! – mentett meg bennünket a bajtól. A „magyar oldal” azért is menekült meg a veszedelemtől, mert a túlparton átszakadt a gát, földönfutóvá téve kárpátjai magyarok ezreit.

A víz nem ismeri el az országhatárokat, a tiszai vízgyűjtő negyede tartozik magyar fennhatóság alá, a fele pedig Erdélyre esik. Nagybánya alatt ömlik 115 kilométeres vad, hegyi rohanás után a Lápos folyó a Szamosba, előtte felvéve a Zazar patak szennyét. A Lápos vízgyűjtőjén egymás alatt és mellett bányák: Kapnikbánya, Ilobabánya, Felsőbánya, Kohópatak, Láposbánya, a sor még nem teljes. A Lápos betorkollása után a Szamos bő száz kilométer után egyesül a Tiszával. Ekkora távot egy nap alatt tesz meg a folyó, felszínén hordva az uszadékot, mélyében, ráérősebben görgetve a hordalékot, vízében pedig egyenletes eloszlásban, parttól-partig és le a fenéig a mérget.

A folyón át, keletről is jött már vész bőséggel. A tatárok a muhi csata előtt a Tiszán, majd a Sajón lovaikat átúsztatva verték szét Béla király szekértáborát. 1919-ben a románok keltek át Szolnoknál és Fürednél, hogy ugyanott vigyék magukkal azt, amit a Károlyi-Kun kettős meghagyott még a háborúban kivezett országból. Ötvenhat novemberében a záhonyi hídon özönlött be a szovjet armádia. Istennek hála, állt még a híd a kivonulásukban is...

A mostani veszedelem hosszában támad, majd két napon, kétszáz kilométerre elnyúlva vonul a hadoszlop a folyó szélében. Nincs Julianus barát, nincsenek hírhozók, hogy előre szóljanak: Vigyázat, jön a támadás!

Február 7-én hirdették ki a készültséget, s azt, hogy várhatóan rá három napra éri el a cianid szennyezés mártélyi „birtokomat”. Három nap bizonytalanságban, halász cimboráimmal – mind megannyi kocsmai biokémikus – találgatjuk, mire ideér, mennyire hígul, Kisköre mit segít, avagy ront a levonuláson, és a Körösök áradó vizében felhígul-e a mérge. Sokat látott öregasszonyok állítanak meg az utcán: Mi lesz velünk, túlél-e a halak, lehet-e fürdeni a nyáron? Kíváncsiak azok is, akik életükben meg nem mártóztak a mártélyi holtágban, a halat meg nem ennék, még nagybőjtben sem. Ugyanők a múlt tavasszal, nagyvízkor nem félték, noha két méterrel állt a falu fölött a víz, a gáton belül. Az árvízzel együtt lehet élni, azt már ismerik, de ez a mostani fenyegetés alattomos, mert ez emberi kéz műve.

Magam is próbálok tájékozódni, a tudós vízgyesek nem ámítanak, a szennyezés végig fog vonulni a Tiszán, hígul valamelyest, de így is a halálos adag fölötti koncentrációban lesz. Mentjük a menthetőt, ahogyan a tatár és török időkben a vár és az erődtemplom adott oltalmat, most az ártér templomai, a holtágak, a kubikgyödrök és a még tavalyról kintrekedt vizek megmentése a lényeg. Áradáskor a fokokon, egykori laposokon tör be a víz, feltöltve a töltéseken belüli holtágakat, elöntve a mély fekvésű réteket, gát menti kubikgyödröket. Márciusban itt jönnek be a csukák, süllők a folyóról, később, melegebb vízben elindulnak a keszegek, potykák alkalmas ívóhelyet keresve a frissen elárasztott gyepeken, a morotvák parti sávjában. A harcsák csak a május, júniusi zöldárban hagyják el a folyót, a nász, az ikrák lerakása után igyekeznek vissza a biztonságos anyamederbe. A kikelt ivadékok a meleg, táplálékú vizekben élnek meg bölcsődés, óvodás korukat. Ahogy apad a hullámtér, úgy húzódnak vissza a mélyebb vizekbe, amelyik megmenekül a kócsagok, gémekek csőrétől, azok végül a holtágokban várnak a következő áradásra, ekkor van esélyük kiúszni a Tiszára.

Ezeket a holtágakat kell most megvédeni, hogy be ne jusson a szennyezett víz, mely a folyón végzett árokfutás után a még megmaradt, érintetlen vizekben végezné be a pusztítást. Innen fog benépesülni a folyó, az itteni plankton, iszaplakó férgek, rovarlárvák, rákok és halak az aranytartalék, az új honfoglalásra indulni készenlétben álló telepések. Az utolsó zászlóalj, mely győzelemre viszi a veszni látszó csatát.

Sasér, Labodár és a Sulymos, meg a bal parti Osztora, lentebb Mártély és Körtvélyes, mind megmenekült az előntéstől. Gép és lapát segítségével, két nap és ugyanannyi éjszakája volt a vízgyesek a fokok, csatornák elzárására. Egy minutára ránk tekintett a fenébbvaló is, azzal, hogy nem egy-két arasszal magasabban jött a szennyezés, mely kivédhetetlenül ellepte volna a hullámtérét. Megúsztuk a baj nélkül, a mérgezést kísérő tiszta vízű árhullám már nem okozott kárt a holtágokban.

Csöndesebb otthoni percekben – amikor sikerült elkerülni a televíziókban és az újságokban is levonuló szennyhullámverést – felütöm a Pallas lexikont, ugyan mit ír Nagybányáról. Nem szöveghűen: Bányászata ősidők óta nevezetes, van itt két magyar királyi arany, ezüst és ólombánya, számos társulati és magánbánya, továbbá „elektrolitikus rézkiejtő mű”. Frissebb, az alig húszéves Tisza-monográfia a következőt írja a Szamosról, 1965-ös adatokra támaszkodva: „... a nagybányai iparvidék szinte teljes hosszán kloakává tette a Lápost. Szennyezettségének hatása még a Szamos magyarországi szakaszán is érvényesül”. Így nekibuzdulva várom február tizedikét, a cianidos víz megjöttét.

Szabályos megszállás, azonnali tömegpusztítással, ahol nincs esélye a kollaboránsoknak, itt senki sem menekülhet! Így vonul a gyilkos hadoszlop. Negyven órán keresztül jön az ár, ahol az elővéd már mérgező, majd két hullámban nyomul a főszereg, hússzoros dózisban a határérték fölött, és végül az utóvéd, még halálos töménységben, mintegy megadva a kegyelemlovást a még élőknek.

Jó kollégámmal, Zoltánnal a volt mártélyi hajóállomástól indulunk a szennyhullámot fogadni. Ebben a háborúban mi is katonák vagyunk, egy százados és öt közlegény, a legmagasabb rangú természetvédők Csongrád megyében a Tiszán. Okkal kérdezi a kedves Olvasó: Hát a tábornokok hol vannak? A díszszemlén biztosan ott lesznek, válaszolom, hiszen a csatákat a bakák vesztik el, és a vezérkar nyeri meg. A mi dolgunk mára a veszteséglista összeállítása. Csodálatos idő, szélcsend, napsütés, szikrázó tavaszi égbolt a folyó fölött, tempósan haladunk fölfelé, elébe a halotti menetnek. Már elhagytuk az anyási kettős kanyart, a mindszenti nudista tábor, a legszebb tiszai homokfövenyt, a szembeni parton nyáron sok messzilátós horgással. Kísérő, hajóállomás, strand és máris

előttünk a mindszei zárás, három keresztbe kötött hajó, csak a bal part felől hagyva nyolc-tíz lépésnyi szabad vizet, a levonuló haltetek kifogásához.

Profi szervezés, sátrak, világítás telepítve, ATEV konténerek előkészítve, rendszeres vízminta vétel, a kordonon túl aggódó mindszeiek. Halász barátaim tiszta ruhában, frissen beretvélva, teli feszült várakozással. Még nincsenek itt a haldögök, de a csongrádi pontonhidról már ránszakadtak a friss és nagyon rossz hírek. Nem a döglött halat látják most a folyóban: a ház törlesztését, a gyerek iskoláját, az asszony kórházi költségét, az új fogsort, jövő esztendő reményességét viszi a Tisza zavaros vize. Munka előtt így még soha nem láttam őket, de ők ma nem a munka miatt állnak a parton dologidőben.

Ma nem halászunk, ma temetésen vagyunk.

Mártélyi halászok... 1024-ben lett a falum a zalavári bencés apátságé, a török időkig pereskedve a környék birtokosaival a gazdag halászvizekért. Gróf Bercsényi Miklós, Vásárhely földesura előírta, hogy az adó egy részét halban kéri, jegelve, füstölve és sózva, guszta szerint. Az első háború előtt a tiszai halat hajóval vitték Aradra a kofák, a parton halásztanyák, hasítók, füstölők sorjázta egymás mellett. Álljon itt a mai mártélyi halászok neve, leírva az utóknak: Bognár József és fia Sándor, ifjú és idősb Körösi Imre, Horváth Miska bácsi, a két Farkas Pista (apja és fia), Kovács Mihály, Varga Jóska bácsi és fia Pétör, Szabó Pétör, Simon Lajos, Szabó Lajos bácsi, Székely Sándor, Molnár József és Sándor. Hát kérem, ilyen nevekkal bróker és bankár karriert befutni aligha lehet... Csak élni a víz hátán. Mi mindent tanultam tőlük! Ők magyarázták éjjeli tükörhálózaskor a harcsa rablását, a vidra fűtyét, hol van a tuskó a víz alatt. Tavasszal a varsába került pontyok közül rámutattak a Dunáról feljöttekre, miért oda és nem máshová kell a csapóhorgot, meg a lápos horgot kötni. Ránézésre megmondják egy apadó vízről, hogy mi van benne és mekkorák a halak, lehet-e benne tapogatni, vagy ez már a gémeke lesz. Több tanszéknyi tudományuk van, korai halászsők észbeli öröksége, meg saját tapasztalat bőséggel, ettől függ a megélhetésük.

Rövid tanakodás után úgy döntünk, hogy haladunk tovább, az első haltetekkel való találkozásig. Átcsúszunk a záráson, irány a Dongér torok. Kecskemét és Félegyháza vizeit fogadja be itt a folyó, Tittel fölött 222 folyamkilométerrel. A Tisza idáig kicsit több, mint százezer négyzetkilométerrel gyűjti össze a vizeket. Hozza magával kincses Kolozsvárét, Kassáét a Hernádon át, itt folyik Huszt és Munkács vize, egész történelmünk. Múltunk és jövőnk. Még nem látunk halpusztulást, de feltűnő a szürkegémek, kormoránok és a tegnap még több tízezer vadkacsa hiánya. Érthetetlen, hisz az áradó víz mindig csábítja a madarakat a Tiszára. Mégis létezne valami riadólánc? Zoltánnal tanakodunk a déli napsütésben, vajon melyik hal élheti túl, a madarak és az emlősök közül melyiknek van vagy nincs esélye az élethez.

Összeállítjuk a halállistát, mint valami ítélőszék.

Az első agonizáló hal fél tizenkettőkor bukkan fel a ladik orránál. Zoltán szákol, én körözök a hajóval és mindketten memorizálunk, mint hadifoglyok elesett bajtársaik nevét, hírt adva a megmaradottaknak... Egy magyar bucó, védett hal a cianid szennyezés első általunk látott áldozata. Belsőszülött halunk, éppúgy, mint a következő, egy félarasnyi selymes durbinca. Rögvest itt a másik is, majd egy széles durbinca veszik észre, mely sehol másutt nem él a világon, csak a Duna-medencében. Borzongató, hogy a szemünk láttára pusztul ki erről a szakaszról három folyóvízi védett halfaj teljes állománya! Egyre-másra veti fel a víz a menyhalakat, az egyetlen édesvízi tőkehalat, mely a téli hónapokban aktív, az alsó Tiszán a meleg nyarat átalussza. Örök álom vár a menyhalakra ezután, az ideai szaporulatot és rekordlistás félmétereseket is sodor a víz.

Mivel a csongrádi pontonhidnál áll a fölöttünk lévő zárás, az iménti pusztuló halak csak a Körös torok alatti zónából származhatnak, de már látjuk az első sülloket is. A szak nem bírja el a hét-nyolc kilós haldögöt, hasa mint egy kézlabda, ikrás aranyhal, pár perce még tele jövő élet szíveivel. Egyre-másra jönnek fel a süllo, karhosszúságúak, tepsibe való méretűek, jó araszosak vegyesen. Előbb a felszínen úsznak, majd két-három perc és már az oldalukra fordulva, utána rögtön itt a vég. A keszegek valamivel jobban bírják, negyed-fél óra kell, hogy elpusztuljanak.

Haladva lefelé a sodrással, végig ugyanezt a filmet látjuk, csak a háttér más, hol a Dongér, hol a Kurca torkolat, majd újra Mindszei. A zárásnál két szarvasi természetvédő kollégával szaporodik a létszám, immár négyünket visz a folyó Mártélynak vissza, sodródunk a pusztulásban. A csanyteleki határtól állandó kísérőnk egy oszlófélben lévő csuka, vele, mint irányjelzőnkkel haladunk, azóta már megérkezett akár a tengerhez is. Sötétedik, mire kikötünk. A mérge aznap éjjelre éri el Dankó Pista városát, a belvárosi temetőben ekkor fordul a sírban Juhász Gyula, és alighanem könnyezik a tápai Krisztus is.

A szennydugó vége csak két nap múlva, szombat reggelre hagyja el Körtvélyest és Sasért, nyomában egy jó méteres árhullással, az újjászületés reményével.

A folyó Csongrád vármegyei szakaszán, a zárásoknál, kis híján száz mázsa halat fogtak ki a halászok. A Szamos torkolata alatti folyón 45-46 halfaj él, harmincegyből leltek itt döglöt. Madárpusztulás eddig nem bizonyított, a vidrákról csak az apadás után lehet számot adni. Fejekben is kárral járt a cián, morbid vetélkedő folyt napokon át arról, hány évre szól a visszaesés, tíz, húsz avagy harminc év kell e folyónak, hogy magához térjen. Rögvest megjelentek a maguk pecsenyéjét sütők, hortobágyi, dunántúli tavi halat ajánlva a Tiszába. Előkerültek a lombikbábik, akik a szennyezés levonulása után közölték, hogy mennyi tonna kenceficét és pacsulit kellett volna a folyóba bekeverni és a jég alá bejuttatni. Eltekintve attól, hogy a Tisza nem vár a megváltókra, hanem folyik tovább, az alatt a két nap alatt is, amíg Sztalinvárosból odaér a szerelvény a vízpartra, a kockázatokról és mellékhatásokról pedig kérdezze meg...

A vész óta végzett próbahalászatok során fogtak élő, bár sérült halakat, a mellékfolyókról elindult a bevándorlás, nyár derekára, az ivási idény végére már okosabbak lehetünk. A kormánybiztos dirigáljon, a kutató vizsgáljon, az ör örizzen, a haltolvajokat meg úgyis agyonütöm. A természet tudja és végzi is a dolgát, a halászokkal pedig nemcsak Genezáret tavánál eshetnek meg csodák, hanem a Tisza mentén is.

A Dongér erősen szennyezett víz. A tiszai katasztrófa alatt azonban mennyország a pokolbélieknek, ennek ellenére nem húzódott ki a hal a folyómederből a torkolat felé. Egy megszákol, láthatóan életképes halat, amely még természetesen mozgott a ciános szennyben, bevittünk a „tisza” vízbe. Megfordult és visszaúszott meghalni a Tiszába. Amelyből vétetett.

Mártély, 2000. február hónapban

Körmendi Lajos

A halhatatlan Tisza

Beszélgetés Dr. Hamar József ökológussal

A Romániából érkező ciánszennyezés elképesztő méretű pusztítása mélyen megrázta a magyar társadalmat. A tiszai katasztrófa iszonyú fájdalmat váltott ki az emberekből, sokan úgy érzik, nem csupán a halak pusztultak el, de a Tisza környékén élők jövője is. Kemény férfarcok áztak a könnyben, siratták az egész vidéknek életet jelentő folyót. Halászok veszítették el kenyerüket és reményüket egyik napról a másikra, idegenforgalomból élők estek kétségbe a hír hallatára, városok Tiszához kötődő programjai váltak kérdésessé egy pillanat alatt. Az első ciánadag még a Duna felé úszott, amikor felhívott egyik fotóművész ismerősöm, s feldúltan zokogta, hogy soha többé nem lesz olyan a folyó, amilyen volt, szerencse, hogy ő évekkal ezelőtt végigfotózta a Tiszát, s utódaink majd ezekről a képekről láthatják, mit veszítettünk... A környezeti katasztrófa napjaiban kerestük fel Szolnokon Dr. Hamar József ökológust, a Tisza Klub elnökét, hogy megismerjük a szakember véleményét.

– *A történelem során hogyan alakult az ember és a Tisza viszonya?*

– Ha ránézünk a térképre, észrevesszük, hogy a Tisza vízrendszere, vízgyűjtője kitölti a szűkebb értelemben vett Kárpát-medencét. A vizek jelentős része a Kárpátok magasabb hegyeiből ered, itt található a forrásvidék. A víz a hegyek lábától kezdve a dombvidéken át a medence felé veszi az irányt, s aztán úgy folyik bele a Tiszába. Ez többféle szempontból is kitűnően tanulmányozható, egységes rendszernek tekinthető vízrajzi értelemben, hidrogeográfaiilag, de az élővilág szempontjából is nagyon jól lehetne tanulmányozni, ha rajtunk múlna. Geológiai értelemben a Tisza hihetetlenül fiatal folyó. Az a folyásirány, amit most ismerünk, körülbelül 8-10 ezer évre tehető, ami geológiai értelemben nem sok. A felső szakaszáról, a hegyekből, dombvidékről lefolyva az Alföldre a Tisza szabadon építhetett és rombolhatott, a saját törvényei szerint, a lehetőségeinek megfelelően kalandos utat tett meg, ami egyrészt vizuálisan is elég izgalmas dolog, másrészt pedig hozzátartozik a folyó úgynevezett feltöltő tevékenységéhez. Tulajdonképpen bekalandozta és feltöltötte a medencét, s az Alföldön alig található olyan terület, ahol a Tisza vagy a mellékfolyói ne jártak volna. Nagyon sok terület van, ahol látható vagy nehezen észrevehető nyomait otthagya. Amikor az ember erre a vidékre érkezett, és mint társadalmi lény megtelepedett, egy kanyargós folyót és vizekben gazdag területet talált. Ha letelepedésének a nyomait nézzük, akkor két dolgot veszünk észre: egyrészt azt, hogy a folyó magaspártján telepedett meg (például a honfoglaláskori települések, amelyek most a Tisza partján megtalálhatók, mind a magaspartra épültek), másrészt viszont elkerülte azokat a területeket, ahol tartós vagy számára kellemetlen mértékű volt a vízborítás. Amíg nem volt egy állandó, nagyobb létszámú, társadalmilag fejlettebb, de legalább törzsközösségben élő népesség a folyó mentén, addig a természetes vízrendszerhez való viszonyuk laza volt, nem nyúltak bele annyira a rendszerbe, hogy az bármilyen problémát okozott volna. Az alapvető változást a honfoglalás hozta, mert akkor itt véglegesen megtelepedett egy domináns népcsoport, amely több törzsből állt, s ez a népesség tovább bővült később, például a kunokkal. A kunok helyzete érdekes: éppen arra a helyre telepítették őket (természetesen csupa szívóságból) a magyaroknak nevezett törzsek, amely számukra értéktelen volt, vagy legalábbis nem volt különösebb jelentősége. Azért ott is meg tudott telepedni az ember, s az itt élők már egyértelműen használták azt a területet, amit árternek nevezünk. A népesség elszaporodásával tartós társadalmi pozíciót foglaltak el a népek, s ahogy erősödött ez a társadalom, egyre egyértelműbbé vált, hogy itt fognak maradni. Olyan populáció alakult ki, amely, akár nevét, kultúráját, akár elhelyezkedési területét nézzük, egyre fejlődött, a törzsekből királyság lett, megtörtént az államalapítás, az államszervezet elkezdett működni, s az ember szép lassan kezdte elfoglalni a Tisza vízgyűjtőjét. Ez magával hozta azt, hogy a vízhez való viszonya is megváltozott. Egyre nagyobb lett a víz iránti igénye. Kezdetben elsősorban a természetes állapot nyújtotta lehetőségeket használták ki, az ártéri gazdálkodás segítette az életet, aztán fontos szerepet kezdett játszani a hajózás. A középkorban már stratégiai elemként, eszközként használták a vizet, például a várak építésekor vízzel vették körbe a védendő területet. Fontos szerepe volt a folyónak a kereskedelemben, tutajok hozták az árut, kialakultak a sötak, tehát az állam is egyre inkább igényt tartott a vízre. Az ember végül rátelepedett az egész vízgyűjtőre, fokozatosan elfoglalta annak minden részét, egyre nagyobb igénye lett a vízre, s hamarosan már hozzá kellett nyúlnia a folyóhoz, a vízrendszerhez, mert a folyó áradásai az egzisztenciáját veszélyeztették, s kénytelen volt az áradások előtt menekülni. A tizenharmadik században már nyilvánvalóvá vált, hogy nagyobb mértékben hozzá kell nyúlni a folyóhoz, szabályozni kell, s ehhez már megvolt a társadalmi igény, sőt a műszaki-technikai feltételek is.

– *Talán az egyik legelső nagyobb szabású árvízmentesítő munka a Tisza árvizei ellen összefogó nagykunsági városok nevéhez fűződik: 1785 és 1787 között a mai Abádszalók térségében megépítették a Mirhó-gátat. Ezzel elzárták a Mirhó-fokot, melyen át a folyó ősidők óta elöntötte a nagykun városok határát. A nagyszabású munkálatokban például Karcag 6501 gyalognapszámmal, 3019 szekeres napszámmal vett részt, míg Madaras tizenegy csoportban 1170 gyalog- és 611 szekeres napszámmal, Kunhegyes pedig 1798 gyalog- és 1607 szekeres napszámmal járult hozzá a munka sikeréhez. És mindez hatvan évvel a Tisza szabályozása előtt történt. Ezzel a munkával megkezdődött a Tisza völgyének gyökeres tájtalakítása.*

– A Mirhó-fok szabályozása volt az első igen jelentős vízgazdálkodási munka. Nagyon fontos volt a II. József korában elvégzett felmérések sorozata, és ezt követően a térképek elkészítése. Felmérték a Tisza vízrendszerét, itt derült ki igazán, hogy néz ki a folyó, mekkorák az árterei, hol vannak mocsarak, hol csatlakoznak be a mellékfolyók, hol van szárazulat... Kaptak egy áttekintő képet, így már nagyban is tudtak gondolkodni. Az ember tisztában lett azzal, hogy néz ki az az egész vízrendszer, amivel dolga van és lesz. Fel tudta mérni, neki milyen lehetőségei vannak, hogy hozzá tudjon nyúlni. Ugyanakkor a népesség növekedésével az emberek egyre több területet foglaltak el, viszont ha a vizes területek környékére kényszerültek, veszélyben voltak, s ez komoly gondot okozott. Az 1800-as évek első felében egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a rendelkezésükre álló földterület és az ártéri gazdálkodási mód már nem megfelelő. Megszűnően volt a külterjes gazdálkodás termékeinek a konjunktúrája is. A kialakuló társadalmi igények mind a földtulajdonosokat, mind az államot arra ösztönözték, hogy nagyobb mértékű változások legyenek. Már történtek kisebb-nagyobb helyi beavatkozások, működtek vízimalmok, volt rétöntözés, létesültek kisebb halastavak, készültek öntözőcsatornák... Tehát megvolt úgy a társadalmi, mint a politikai igény, s a műszaki feltételek is, hogy egy nagyobb regionális munkába fogjanak. A Széchenyi-féle szabályozás előtt is voltak már folyószabályozási munkák, utána is, s ezeket nem csupán a Tiszán végezték, hanem például a Dunán is. Ám a legnagyobb összefüggő munka a Tisza és nagyobb mellékfolyóinak a szabályozása volt. Itt kezdődött el a folyóvizek életébe

való nagymértékű beavatkozás. Négy nagyobb típusra lehet osztani a beavatkozásokat. Ilyen volt az ármentesítés, ami annyit jelentett, hogy gátak közé szorították a folyót, s a víznek már itt kellett folynia. A gáton kívüli úgynevezett mentesített területek szárazra kerültek. A kanyarokat átvágták, hogy minél gyorsabban szaladjon le az ár. Mindennek azonban voltak bizonyos következményei. A szárazra került területeken megkezdődött az erdők kivágása. Ez gazdasági kérdés volt: faanyagot nyertek belőle, majd az így megtisztított földet szántóvá alakították. Ezt azonban nem csupán az Alföldön tették meg, hanem a Kárpátok dombvidéki szférájában is, aminek később igen komoly következményei lettek, például nagyobb lett a szárazság. A beavatkozások másik következménye, hogy ki kellett építeni az öntöző-, illetve a belvízcsatorna rendszert. Ha lehullott a csapadék, már nem tudott lefolyni a víz, mert a gátak megakadályozták ebben, tehát vissza kellett vezetni a folyóba. A szárazra került területeknél viszont, a tizenkilencedik század utolsó harmadában, amikor felvetődött az intenzívebb termelés gondolata, ki kellett építeni az öntözőrendszert. A folyószabályozásoknál a hosszanti gátak építése mellett készítettek keresztgátakat, azaz vízlépcsőket, tározókat, s ez igen komoly beavatkozás volt, amely alapvetően megváltoztatta a folyó vízjárását, természetét jellegét. Az utóbbi évtizedekre tehető egy újabb súlyos beavatkozás, ez pedig a folyó nagymértékű szennyezése. Nagyon komoly következményekkel járt és jár az, hogy az ember egyre jobban elfoglalja a vízgyűjtőt: a különböző települések kinőtték magukat, terjeszkednek a dombvidéken és a hegyvidéken is, kivágták az erdőket, a helyükön hegyi legelők vagy üdülőtelepek lesznek, megindult az infrastruktúra kiépítése, utak, gyárak létesülnek, s mindez megváltoztatja a vízháztartást. Talán nehéz elhinni, de az erdőirtások elérték a forrásvidék legmagasabb helyeit is. Jelentős beavatkozások történtek tehát a Tisza életébe, de tudnunk kell, hogy minden egyes beavatkozás idegen a folyó természetétől, s minden ilyen folyó elleni akcióra következik egy reakció. A természet válasza sohasem marad el, s ez a válasz általában nem tetszik az embernek, tehát egy viszontválaszt kell adnia, s ezzel megkezdődik egy akció-reakció, oda-vissza játék. Mi beavatkozunk, s nagyjából tudjuk, milyen választ ad majd a folyó. Csakhogy mindig van a beavatkozásnak egyéb hatása is, egy sor dolog, amivel nem számolunk, s egy csomó hatás csak rejtetten, később jön elő. Az embernek, mint társadalmi lénynek, egészen más a dimenziója, a ritmusa, mint a természeté. Ha csak az idődimenziót nézzük: ami nekünk belátható mozgás, az néhány év, esetleg néhány évtized. A természetnél ez jóval hosszabb, ott évtizedekről és évszázadokról van szó, amíg egy-egy hatás érvényesül. Mi azonban sokszor a természetnél is emberi viselkedést várunk. Mondok egy példát. Amerikában jártam tanulmányúton. Egy dombvidéken egy farmernél visszamocsarasították a területet. Beszélgettem a farmerrel, mondtam neki, hogy egészen jól néz ki a visszamocsarasítás, úgy látszik, sikerülni fog, csak hagyják békén a területet, majd a természet elintézi. Azt mondja, ez nem egészen így van, mert ennek a mocsárnak két év múlva rendben kell lennie. Kiderült, azért kell addigra kialakulnia a mocsári hínárvegetációnak, a lápos, vizenyős rétnak, mert addig tart az állami támogatás. Ez nagyon jellemző az emberi gondolkodásmódra. Végső soron emberi tulajdonságokkal próbáljuk felruházni a természet objektumait, például a folyókat, s ha nem úgy viselkednek, ahogy elvárjuk tőlük, akkor hihetetlenül csodálkozunk. Egy folyóban nem partnert keresünk, hanem úgy véljük, jó hogy van, de majd mi megmondjuk, mi történjen vele. Nagy szavakat használunk, azt mondjuk, legyőzzük a folyót, s azt hisszük, valóban azt tehetünk vele, amit akarunk. Mi szakmailag úgy mondjuk, hogy a folyók félig-meddig nyitott rendszerek. Ám a hegyvidéken, ahonnan minden elindul, hogy mikor mennyi víz van, ami majd eljut ide az Alföldre, az olyan dolgoktól függ, amit mi nem tudunk sem befolyásolni, sem a folyamatokat előre megjósolni. Ezt nevezik éghajlatnak. Nem tudjuk, mikor mennyi csapadék fog lehullani, mikor fog a hó elolvadni, és így tovább. Ha megnézzük Szegednél a Tisza vizét, azt találjuk, hogy átlagosan csupán húsz százaléka jött a Tiszából, a többi mind a mellékfolyók hozták, de más arányok is lehetnek, ha például egy mellékfolyó nagyon árad. Már az a Tisza is, ami a határon belép, nyolc nagyobb hegyi patakából vagy folyócskából adódik össze. Azok nem úgy működnek, hogy mindegyikben azonos mennyiségű víz folyik, s akkor meg tudom előre mondani, mi történik a vízjárást illetően, mikor lesz áradás, mikor nem. Az éghajlatnál mérhető le egyértelműen, hogy nem periodikusan működik a rendszer, hanem fluktuál, s így sokkal nehezebb megjósolni, mi történik. A mérsékelt égövi folyók rendszereire jellemző, hogy hihetetlenül dinamikusak. Nagyon egyrészt a szezonális különbségek, például az élővilágot illetően is, másrészt nagyok a vízjárás különbségek, hol kis víz van, hol hihetetlenül nagy a víz, s nem biztos, hogy az egyik vagy a másik mindig ugyanakkor jelenik meg. Ez azt jelenti, hogy a folyók úgynevezett nem lineáris rendszerek, ahol a kis hatás nem kis ellenhatást eredményez, a nagy hatás pedig nem nagy ellenhatást, hanem egészen másként játszódik le a dolog, mint ahogy várnánk. Nem tudjuk előre megjósolni, hogyan. A mi gondolkodásunk lineáris, az egy meg egy az kettő elve szerint működik, de a folyóval kapcsolatban ez a gondolkodási struktúra, ami nekünk a legkényelmesebb, nem fog beválni, mert ez a rendszer meglehetősen bonyolult. Csinálok a folyóval valamit, s tudom, hogy lesz egy közvetlen hatás, de a később megjelenő rejtett hatást már nem tudom kiszámítani, az már nem fér bele a gondolkodásmódomba. Az élővilág nem lineárisan dolgozik, s ez rendkívül kellemetlen az ember számára, mert nem az a hatás jön elő, amit vár, s ezek a nem lineáris válaszok a végén kezdenek összeadódni. Minél nagyobb a beavatkozás, minél nagyobb a ráhatásunk erre a rendszerre, amit tulajdonképpen egy mesterséges rendszerre akarunk változtatni, annál kevésbé lesz úgy, ahogy várjuk. Minél jobban beavatkozom, a hatások ellenhatásokat szünek, amiket a természet által adott jelzéseknek fogok fel, s ezek egyre sűrűbbek, egyre erősebbek, egyre intenzívebbek lesznek. Az utóbbi évtizedekben valóban történtek olyan beavatkozások, amelyeknek már a korábbi évszázadokban is voltak előzményei, például az erdőkivágások, a vízgyűjtő terület elfoglalása, vagy olyan kemény beavatkozások, mint az ármentesítés, a keresztgátak építése... Mindez annyira megváltoztatta ezt az amúgy is bonyolult és nehezen kezelhető rendszert, hogy egyre több lesz vele a probléma. Egyre drasztikusabbak lesznek az ember és a folyó közötti viszonyban a válaszok és a viszontválaszok. Egyre több jel mutat arra, hogy ez az egész természetes rendszer, amire az ember rátelepedett és csacska módon kezdte mesterségesé tenni, egyre többször zavarral küszködik, s ha nem vigyázunk, ennek a zavarnak káosz lesz a vége, s a rendszerben bekövetkezik az összeomlás. Ez prognózisnak tekinthető. A Tisza és vízgyűjtője a víz körforgalmát illetően egy regionális rendszer. Viszont ha megváltoztatunk nagyobb rendszereket, amelyek közvetlen hatással vannak (most nem akarok a globális felmelegedésről beszélni), de az idő távlatában is működnek, nem tudjuk, milyen hatásokkal kell számolunk. Azt sem tudjuk, hogy meddig mehetünk el a beavatkozásokkal. Tisztában vagyunk vele, hogy problémáink lesznek, hogy beavatkozásunknak még meg fogjuk inni a levét, de nem tudjuk, hol van az a határ, amikortól a természet azt mondja, hogy nem. Olyanok vagyunk, mint a gyerek, akinek hiába mondják el sokszor, hogy ne nyúlj a kályhához, mert meg fog sütni, ő előbb-utóbb hozzányúl, mert a sok figyelmeztetéstől csak érdekesebb lett a dolog. Mi is hiába mondjuk, hogy védjük a természetet, óvjuk a környezetet, mert saját magunkat tesszük tönkre, hiszen csak egy Földünk van, s innen nem tudunk elmenni.

– *Pedig a tudósok, a különböző szakemberek a nyilvánosság előtt is elmondják véleményüket világszerte. Magyarországon például a túrkevei születésű Balogh János professzor televíziós beszélgetések sorában és könyvekben adta közre megszívlelendő véleményét.*

– Az első sokkot a Római Klub 1972-es jelentése jelentette a világ vezetői számára. Ebben a jelentésben azt mondták például, hogy az ember annyira megváltoztatja a környezetét, hogy ez vissza fog ütni, mégpedig úgy, hogy tönkreteszi az emberiséget. Az ember a természeti erőforrásokat annyira kimeríti, hogy ez hihetetlen recessziót fog okozni. Annyira elszennyezzük majd a vizeinket, hogy a vízhasználatot korlátozni kell, ez viszont nem csupán gazdasági de társadalmi krízist is okozhat. Az ipar levegőszennyezése, a környezet szennyeződése szintén szociális és gazdasági problémaként jelentkezik, s itt beszélhetünk sokmindenről, az

üvegházhatástól a folyók oly mértékű szennyezettségéig, hogy használni sem lehet majd. A Római Klub jelentése volt az első olyan felhívás, amit kezdtek komolyan venni. A változás azonban nem megy egyik napról a másikra. Bizonyos kiegyenlítő folyamatok vannak a társadalomban, hogy ne menjen el egyik oldalra sem, mert akkor az fog konfliktust okozni, s ráadásul még azt is kezelni kell.

– *A Tisza cian okozta katasztrófája mintha azt sugallná, hogy újra kell fogalmaznunk a vízzel való kapcsolatunkat.*

– Valóban új alapra kellene helyeznünk. Ráadásul számunkra ennek politikai, társadalmi specifikuma is van a Tisza vízrendszerét illetően, hiszen mi vagyunk a medence alján, s a vizeink 96 százaléka kívülről jön. Magyarország a legérdekeltebb a vizeket illetően, hiszen függő helyzetben van. Ma már nem a Monarchiában élünk, nem tartozik hozzánk a vízgyűjtő terület. Ezen a látszólag vizekben meglehetősen gazdag területen egyre nagyobb lesz a vízigény és a vízhasználat, ezért az itt lévő államok számára stratégiai kérdéssé fog válni a víz, vagy már azzá is vált, csak nem nagyon hangsúlyozzák. Azok a regionális változások, amik az egész rendszert jellemzik, a hirtelen jött nagy áradások, az egyre több kárt okozó belvizek arra utalnak, hogy ez a ma még talán nagyjából elfogadható függőségi helyzet mindinkább kiszolgáltatottsággá fog válni. Én azt mondom, ha nem vigyázunk, ki leszünk szolgáltatva szomszédainknak, s a helyzet nem javulni fog, hanem csak romlani. A folyó szennyezése részben spontán, mert olyan a szerkezete az illető országban lévő állami gazdaságnak, hogy természetes számára az, amit tesz. Ekkor még meg lehet egyezni velük, lehet kommunikálni, együttműködést kialakítani. A gond akkor kezdődik igazán, amikor a szennyezés vagy más barátságtalan cselekedet tudatos.

– *Van példa a tudatosságra?*

– Hogyne! Például egyértelmű, hogy a románoktól egyre kevesebb vizet kapunk, mert visszatartják a vizeket. Teszik ezt nyáron, meglehetősen intenzív vegetációs időszakban. Tudják, hogy kevés víz folyik át tőlük, de még így is korlátozzák az átbocsátást. Azzal sem törődnek, mennyire szennyezik a vizet, mondván, hogy úgyis elfolyik. Megjegyzem, ez nálunk is jellemző. Mi azt szeretnénk, ha rendeződne ez a dolog. A vizet stratégiai elemnek kell tekinteni, s egyre inkább az lesz, mert hol kevés a víz, hol nagyon sok víz van, de sohasem akkor, amikor kellene. Ráadásul, ha mégjobban beavatkozunk a folyó életébe, mégjobban vissza fog ütni. Meg kell határozni viszonyunkat a vízhez. Tudjuk, hogy kell nekünk. Tudjuk, hogy a régi, folyószabályozás előtti állapotot nem tudjuk visszahozni, bármilyen érdekes és szép lehetett, mert akkor ki kellene telepíteni az ország lakosságának a 90 százalékát. Arra kellene törekednünk, hogy ezután ne vesszünk össze a folyóval, mert már nincs sok lehetőségünk. Meg kell próbálni a Tiszával és a többi folyóval úgy együttélni, hogy nekünk is jó legyen. Juhász Nagy Pál professzor mondta, hogy a környezetvédelem tulajdonképpen embervédelem. Az ember védelme saját maga ellen. Ha eddig akár társadalmi, akár gazdasági okokból eljutottunk addig, hogy ilyen mértékben belepiskáltunk egy olyan rendszerbe, amit a folyó jelent, akkor most már jó lenne másfelé tapogatózni, és máshogy kielégíteni igényeinket. Ez egyrészt technikai kérdés, másrészt viszont egyfajta önmérsékletet kell mutatnunk a víz használatát illetően, vagy pedig olyan magatartást, amely akár akkor, akár később minél kevesebb ártalmat és gondot okoz számunkra. Ha Magyarországon ezt úgy meg tudnánk határozni, hogy megkapna egy komoly társadalmi és szakmai támogatottságot, politikai konszenzust, akkor meg tudnánk határozni, hogy a belátható jövőben milyen gazdálkodást folytassunk a vizekkel. Tekintettel arra, hogy kiszolgáltatottak vagyunk szomszédainknak, ezt minél gyorsabban meg kéne fogalmaznunk, és szomszédaink számára is egyértelművé tenni. Ez ugyanúgy ötszereplős játék, mivel a Tisza és mellékfolyói mellett öt ország van, s nyilvánvaló, hogy előbb-utóbb mindegyik ország meghatározza majd a vízhez való viszonyát. Akkor lehet majd együttműködésről beszélni. Amíg a pozíciók nem tisztázottak, ez nem fog megtörténni. Elkélne tehát egy Pán-Kárpát-medencei gondolat, de nekem már az is nagy öröm lenne, ha idehaza meg tudnánk egyezni, s kialakulna egy konszenzus ebben a kérdésben. Csak rá kell nézni a térképre: tetszik, nem tetszik, itt mindenképpen egy Kárpát-medencei együttműködés hozhat áttörést.

– *Nem jelentene megoldást (elrugaszkodva most a valóságtól egy gondolat kedvéért), ha hazánk és a Tisza vízgyűjtőjének többi országa bekerülne az Európai Unióba, s akkor kénytelenek lennének bizonyos normákat elfogadni, többek között a vizek használatával kapcsolatban is?*

– Valóban mindenképpen az a törekvésünk, hogy meg tudjunk egyezni a szomszédos országokkal ebben a tekintetben is. Gyakorlatilag vízmegosztásról van szó, ha durván akarunk fogalmazni. Léteznek olyan nemzetközi konvenciók, amelyek alapul szolgálhatnak. Ha ezt bármelyik állam deklarálja és törekszik is megvalósítására, az szép dolog, de ennek a kérdésnek olyan társadalmi-gazdasági feltételei vannak, amelyek nélkül ez nem fog menni. A másik kérdés az Európai Unió: nem sokat változott a helyzet a folyókkal és a határvizekkel kapcsolatos együttműködést illetően Nyugat-Európa államai között. Valamikor a kilencvenes évek elején volt egy nagy, majdnem a mostani cianidhoz hasonló szennyvíz hullám Németországban, a Rajnán, amely végigvonult a folyón és Hollandiában kötött ki. Nem hallottam róla, hogy Hollandia kártérítést kapott volna. Amikor a nagy árvíz volt a Rajnán, a németek minden teketória nélkül ráengedték a hollandokra a vizet. Ezek a dolgok tehát mind az árvizeket, mind a szennyezéseket illetően, nem román-magyar jelenségek.

– *Mekkora katasztrófát jelentett a Tisza szempontjából a cianid szennyezés?*

– Gyertyát gyújtottam otthon. Egy nagybányai ausztrál-román vegyesvállalat, amelyik arany és ezüst kivonásával foglalkozik, cianidos technológiát használ, s különböző problémák miatt ez a cianidos víz, amely már melléktermék, igen nagy mennyiségben és nagy koncentrációban jutott el a vízrendszerbe, a Lápos patakon keresztül a Szamosba, majd onnan a Tiszába, végül a Dunába került. Ez látszólag egy véletlen baleset is lehet, nagy esőzés volt, átszakadt a tározó gátja, így juthatott a Tisza vízrendszerébe. De ami a szomorú esemény mögött van, az nem véletlen. Egyetlen esemény sem véletlen, ami ezt a gátszakadást okozta, hanem nagyon is jellemző az ebben a meglehetősen szegény és lerobbant gazdaságú államban meglévő állapotokra: sem a törvényi szabályozások, sem a törvények végrehajtása nem kellőképpen érett itt, és sokkal több gondjuk-bajuk van annál, hogy ilyen dolgokkal tudjanak foglalkozni. Megélhetési problémáik vannak. Nagybánya régi, középkori bányaváros, ahol ércbányászat és ércfeldolgozás folyik, mindig is egy kitüntetett hely volt, gazdagabb mint Erdély vagy Románia más területeinek települései. Az összeomló gazdasággal együtt kezdtek a gyárak bezárni. Ez a folyamat a víz minőségén is követhető volt. A hatvanas évek végétől, a hetvenes évek elejétől kezdve egyre rosszabb lett a Tiszába befolyó vizek minősége, egyre szennyezettebb lett egészen a nyolcvanas évek közepéig. Onnantól kezdve azonban majdnem meredeken, majd a rendszerváltozás után zuhanásszerűen csökkent a szennyezés, és visszament a vízminőségi állapot a hatvanas, hetvenes évek szintjére. A nyolcvanas évek közepétől kezdődtek a gazdasági bajok, s azért csökkent a szennyvízzel való terheltsége a folyónak, mert bezártak a gyárak, nem pedig azért csökkent a szennyvízzel való terheltsége a folyónak, mert bezártak a gyárak, nem pedig azért, mert tisztították a szennyvizet. A technológiai fegyelem nyilvánvalóan lazult Nagybányán, egy olyan melléktermékkel kapcsolatban is, ami nem tartozik a fő profilhoz. A szennyezőanyagok kibocsátása teljesen másodlagos dolog volt. Az állami ellenőrzés szétzilálódott, bizonytalanná vált, esetleg még korrumpáltak is. A másik dolog amitől tartottunk, akár Románia, akár Ukrajna esetében: bejött a kapitalizmus, itt egy úgynevezett vadkapitalizmus, s a szegény, lerongyolódott országban megjelent a nagy fehér ember, s azt mondta, hogy gyerekek, itt vagyok, majd én elintézek mindent, hoztam nektek tükröt meg üveggyöngyöt. Azt nem árulja el, hogy más országokból már kirúgták a régi technológiájával együtt, és be sem teheti a lábát. De itt, Közép-Kelet-Európában, azt csinál, amit akar. Megvolt a veszélye, hogy olyan gyárak települnek, amelyek

szennyező tevékenységet folytatnak, s az államnak is sokkal fontosabb az, hogy megéljenek az emberek, mint az, hogyan szennyezi el a területét, a népét. Az ilyen gyárak ugyanis nem mindig a határ mellett vannak. Tudjuk, hogy Kolozsvár az egyik legszennyezettebb hely. A Szamos olyan szennyezett, hogy oxigén sincs benne, fekete a víz, s ez hosszan végigfolyik Románián. Nem csak velünk tolnak ki, hanem magukkal is. Nagybányán a technológiai fegyelmet sértették meg, mert a cianidos víznek nem lett volna szabad kikerülnie, zárt rendszerben kellett volna működnie ennek a technológiának, de valami miatt ez nem történt meg. A derítőtóban, ahova a cianidmentes szennyvíznek be kellett volna folynia, cianid volt a vízben, s ennek szakadt át a gátja. Ennek lett a következménye, hogy ez a cianiddugó végigfolyt a Tisza magyarországi szakaszán, mégpedig olyan koncentrációban, hogy kezdetben az egészségügyi határérték többszázszorosa volt. Ebből logikusan következik, hogy élet alig maradt utána. Később hígult a szennyvízdugó, csökkent a cianidtartalom, köszönhetően a friss vizet hozó mellékfolyóknak. Ez a cianidszennyezés igen komoly tragédiát okozott az élővilág számára, de reményeink szerint a Tiszában valami miatt mégis maradtak meg például kagylók, csigák, esetleg kisebb koncentrációjú helyeken kérészek. De az biztos, hogy azt az ökológiai rendszert, amit a Tisza jelentett, szétrombolta ez a szennyezés. A folyó egységes rendszer, s a különböző élőhelyeken található élőlények hatással vannak egymásra. A rehabilitáció szempontjából két részre oszthatjuk a folyóban lévő életet: a víznek az élővilágára és a mederfenék élővilágára. A víznek az élővilága a tiszta mellékfolyókból elég gyorsan fel tud frissülni. A vízben planktonikus élőlények is élnek, amelyek gyors szaporodásúak és a generációs idejük is meglehetősen gyors, ezért a baktériumok, algák, kisebb rákok elég gyorsan megjelenhetnek a Tiszában. Ám annak, hogy a Tiszában élet legyen, alapvető feltétele az, hogy ne legyen mérgezett az élőhely. Ha elárasztok vízzel egy területet kint a szárazföldön, ott az élet nagyon gyorsan meg fog jelenni, ha az a terület nem mérgezett. Időnként robbanásszerűen jelenik meg. Hihetetlen a természet megújuló ereje. Új területet kell elfoglalni, ami üres, s az élővilág rendszerében ugyanaz a konkurenciaharc folyik, mint az embereknél, csak ez egy kicsit bonyolultabb. A Tiszánál, remélem, nem lesz különösebb baj, a víz élővilága elég gyorsan felfrissül majd, ha nem lesz mérgezett a folyóvíz. Más a helyzet a mederfenék esetében: ott olyan élőlények élnek, amiknek a generációs szaporodási ideje sokkal hosszabb, a terjedése szintén. Ezek jelentős része nem, vagy nagyon nehezen tud pótlódni a mellékfolyókból vagy a holtágakból. A holtágaknak egyébként is egészen más az élővilága, mint a folyónak. Gyaníthatóan ez a cianid szennyezés eléggé kitisztította a meder fenekét is, de ha még maradt is a középső vagy az alsó szakaszon valami élet, nem tudjuk, később nem pusztul-e el, nem lesz-e szaporodásképtelen? Az adagot megkapták, ha kisebb mértékben is, ugyanis valamennyire tudnak védekezni, a kagyló egyszerűen összecukódik, a csigaháznál van egy kis fedőlemez, azt behúzza. Mivel más természetű élőlények élnek ott, a mederfenéken a benépesülés lassúbb. A csiga csak csigalassúsággal mehet, a nagyon apró kis lárváját pedig csak lefelé tudja sodorni a víz. A pázás után a hím kérészlárvák elpusztulnak, a nőstények pedig felfelé mennek a vízben, nagyjából addig, hogy amikor lerakják a petéiket s azok elkezdnek sülljedni, a pete körülbelül ugyanoda érkezen vissza, ahonnan ő elindult. A halak szempontjából ezek táplálékállatok. Ha ezek elfoglalták a területet, akkor lesz a halaknak mit enni. Ha a szennyezés után megmaradtakat eszik ki, akkor azok nem tudnak elszaporodni. A rehabilitációnak is megvan a maga módja: azt mondjuk, az a legbiztosabb, hogy először kezdje el a természet, aztán majd meglátjuk. Ha a természetes rehabilitációt háttérbe szorítják gazdasági és különféle lobbyszerkezetek, akkor itt nagy baj lesz. Meg kell várni, hogy az élővilágban helyreálljon a táplálkozási piramis, csak utána lehet a folyóba tenni a halakat, mert vagy éhen fognak pusztulni, vagy azt eszik ki, amit nem kellene. A háznál is először az alapot csinálom meg, s csak a végén teszem rá a tetőt. Tudjuk, hogy rengeteg hobbihorgász van, de túrelmeseknek kell lenniük: ha egy falu végigégett, akkor először nem a tekepályát építjük újjá, hogy tudjunk játszani. Ha elég bölcsek és türelmesek leszünk, az azoknak az embereknek és csoportoknak is meg fogja érni, akik korábban ezt a folyót használták vagy abból éltek. Ez nagyon nehéz lesz, de ezt az utat érdemes végigjárni. Az idegenforgalom például bizalom és hit kérdése. Ha a ciánkatasztrófát követően nem mondunk igazat, beugratjuk az embereket, hogy itt minden rendben van, aztán kiderül, hogy mégsem, nagyon hosszú időre elveszítjük ezt a bizalmat. Az ország megítélése is más lesz. Most azt tudja a nyugati turista, hogy Magyarországon volt valami nagy cirkusz, valami nagy szennyezés. Csak utána jut eszükbe a Tisza. Az ő számukra nincs Tisza-tó, nincs Alsó-Tisza meg Felső-Tisza, ő már Bécsnél, jobb esetben Sopronnál meg Kőszegnél megáll, mert jaj, mindjárt itt a Tisza. Tehát nagyon visszaütne, ha mi most elkezdénénk egy happy-propagandát folytatni. A Tisza tragédiája nagyon kényes dolog. Fontosnak tartom, hogy kapjuk vissza ezt a folyót a szó szoros és átvitt értelmében is, mert a Tisza mente nagyon szegény, kimondottan paraszti kultúrájú vidék, sok-sok Tiborc él itt, az emberek konzervatív gondolkodásúak, óvatosan és nagyon nehezen változtatnak. Mostanra nagynehezen rávették őket, esetleg maguktól jöttek rá, hogy változtatni kellene, érdemes megpróbálni az idegenforgalmat. Elkezdtek itt-ott, kezdtek bejelönni, talán már megfordult a fejükben, hogy ennek hosszú távon is van értelme, még akkor is, ha itt nem lehet hirtelen meggazdagodni, hiszen ez nem a Balaton – és akkor jön a cián. Ezek az emberek ki vannak szolgáltatva, mert valamit otthagytak valami jobb reményében, esetleg kényszerből, de változtattak. Nehéz lesz a bizalmukat visszahozni. Ha betelepítenek a Tiszába egy csomó halat, azok minden további nélkül elpusztulhatnak, hiszen nem lesz mit enniük, akkor a témát megint felkapja a sajtó, s végképp elmegy a bizalom. S akkor hiába volt a nagy propaganda. Ennek a levét is a Tisza környékén élők isszák majd meg.

– *Az is komoly veszélyt jelenthet, hogy környezetünk elszennyeződésének tendenciája nem állt meg.*

– És az elszennyeződés nem csupán a határokon kívülről érkező anyagoknak a következménye. A települések szennyvizének nem a Tiszába kellene kerülnie. Természetidegen dolog, ha odakerül. Márpedig továbbra is oda fog kerülni, s egyre inkább oda fog kerülni. A hegyek lábáig a folyók még tiszták, de ahogy leérnek, az egész környék tele van tűzdelve különböző nagyságú településekkel, városokkal. Ezeket az egész vízgyűjtőn a modern élet követelményeinek megfelelően csatornázni kell. Eddig ugyanis nincsenek csatornázva, vagy csak nagyon kevés van csatornázva. A folyókba pedig ömlik a szennyvíz, ami ha esetleg tisztított is, terhelést jelent a környezetnek. Az úgynevezett jóléti társadalmakban megszokott a termeljenél többet, annál gazdagabb leszel jelszó. Az ember táplálkozik, mozog, ami nem ég el, kiüríti. Ugyanolyan fontos a felépítés mint a lebontás, a kettőnek együtt kell érvényesülnie. A társadalomban azonban az egyik helyen produkálnak valamit, egy másik helyen pedig lerakják a mellékterméket, s a kettő egészen messze van egymástól. Az amerikai rémálmokban a szemét az, amiben fuldokolnak. Nem tudom, mekkora pofonra van szükség ráébreszteni az emberiséget arra, hogy ez így nem megy tovább! A Földön kell élnünk, s a Földből kell élnünk, de nem adjuk vissza a természetnek azt, amit vissza kellene adni. Szennyezzük a levegőt, a vizet, a talajt, az óceánokat. Pedig ezek mind hihetetlenül érzékeny ökológiai rendszerek, konzervatív élőhelyek, nem is ismerjük őket eléggé, annyira bonyolultak. A globalizációnak nevezett gazdasági struktúra teljesen kontrolálatlanul és parazitaként él mostanra nemcsak a társadalmon, a politikán, hanem a természetben is. Teljesen nyilvánvaló, hogy megy ez egy darabig, de a végtelenségig nem.

– *A tiszai katasztrófának vannak-e bizonyos erkölcsi következményei, tanulságai?*

– A Tisza az emberek, országok egymáshoz való viszonyát is jelenti. Én tizedik éve a határainkon kívüli Kárpát-medencében is dolgozom, soha senkivel nem volt semmi bajom. A ciánszennyezés miatt valami mintha megint megszakadt volna, amit helyre kell hozni. Annak nagyon örültem, hogy a tiszai katasztrófa kapcsán senki sem románozott ebben az országban, mindenki a saját tragédiájaként élte meg a folyó pusztulását. Az emberek felfogták, hogy ez valóságos tragédia volt, megsiratták a Tiszát, gyertyát gyújtottak, harangok zúgtak. Láttuk a televízióban a halászt, aki sírt, és nem azért, mert nincs tovább munkája: ő a folyót siratta.

Megrázó volt. A mostani reagálások azt mutatták, hogy egy folyó több mint egy meder, amiben víz folyik és halak úsznak. Egy folyó, ha tudat alatt is, a saját kultúránknak, történelmünknek, önbecsülésünknek is része. Ez a folyó a mienk, s ezzel most történt valami. Sok mindent ki lehet bírni, ezt is, csak türelem és bölcsesség kell hozzá. Ki kell várni. Az itt élőknek eddig sem repült a szájukba a sült galamb, kemény dolgokat ki kellett állniuk. Az biztos, hogy a ciánszennyezésnek igen nagy sajtóvisszhangja volt a világban is. Az embereknek, akik valamilyen formában érdekelték voltak, idejártak a Tiszához, számítottak arra, hogy ismét visszajönnek, azoknak megrendült a bizalma. Annyira fejlett volt bizonyos helyeken a falusi turizmus, az ökoturizmus, hogy ide már szervezett csoportok is jöttek, s most az utazási irodáktól hallom, hogy sorban mondják le foglalásaikat. Nekem amiatt vannak aggályaim, hogyan közvetítjük majd kifelé ezt az egész problémakört. A Tisza tragédiája után rögtön megjelentek azok a csoportok, akik itt valamilyen koncot remélnek. ők majd rátelepednek mindenre, megmondják, mi hogyan történjen. Kíváncsian várom, melyik lobby fog győzni. Bármelyik győz is, tudniuk kell, hogy nekünk, ökológusoknak, környezetvédőknek, elég határozott és kemény álláspontunk van, s a Tisza érdekében meg tudjuk mozgatni a közvéleményt. Mi hitelesek vagyunk, bennünk még van bizalma az embereknek, talán több is, mint másokban, akik a témában szintén megszólalnak.

– *Vajon mi mindent jelenthet a magyar ember számára a Tisza? Talán a folyó múltját is, amire most, a ciánkatasztrófa után, fájdalmasan jó érzés visszagondolni, ugyanis az 1669-1670-ben Magyarországon járt angol orvos, Edward Browne még ilyen mondatokat írt le: „A Tisza Európának halban leggazdagabb folyója. Általában az a szólásmondás járja, hogy a folyó két rész vízből, egy rész halból áll”. Nyilván jelenti a népdal által megénekelte idilli helyet, ahol „Tisza partján mandulafa virágzik...” Bizonyára úgy is látjuk, ahogy Petőfi láttatta velünk, örültek, „ki letépte láncát”, s emiatt él bennünk a félelem, főleg a nagy tavaszi és őszi áradások idején. Azt hiszem, nem csupán meder és víz jelentése van az emberekben a Tisza szónak, hanem érzelmek kapcsolódnak hozzá, mint egy szeretett nagyapához, aki mondákat, legendákat mesél, népdalokat dúdol, verseket mond az életet adó folyóról. De talán még ennél is többet jelent a Tisza a mi számunkra: valami tudatalattiból néha előtörő ősi, spirituális dolgot. Arra gondolok, amit Tatársztánban tapasztaltam: ott folyik az iszonyú széles Volga. Ám a tatárok nem Volgának hívják, hanem Itilnek, ami azt jelenti, hogy Atilla. A hun király nevét adták neki, mert a folyót is ősöknek érzik, mint a nagy király-elődöt. Egyfajta mitologikus gondolkodást sugall ez a névadás. Tőlünk keletre élő népeknél a folyó egyenesen mint ősapa vagy ősanya jelenik meg a népmesékben vagy a mítoszokban, sőt esetenként úgy, mint istenség. Talán kimondatlanul is ez az emberfölötti lépték él valahol mélyen a magyarságban is a Tiszával kapcsolatban. Azért is lehetett talán olyan megrendítő a folyó tragédiája, mert ez a szinte halhatatlan istenkép szenvedett csapást.*

– A Tisza halhatatlan. Bízunk kell benne. A természet olyan, hogy tudja regenerálni önmagát. A folyók mindig is kulturális, gazdasági és egyéb társadalmi szervezőerőt jelentettek, mindig kulturák kapcsolódtak hozzájuk. Azt remélem, hogy a mostani csak átmeneti állapot, s a folyó újjáéled. Az a kapcsolat, ami a Tisza és az itt élő emberek között volt, az hihetetlenül szoros egzisztenciális, társadalmi és egyéb kötöttséget jelentett. Nyilvánvaló, ha van egy ilyen erős kapocs, és hat rám valamilyen formában, ez a viszony előbb-utóbb spirituálissá válik. Az évezredek, évszázadok során aztán ez változott, lazult, más lett a kötődés, de a lélekben ma is megvan. Fogalmam sincs, miért, de megvan. Ez valami nagyon ősi dolog lehet, s általában akkor jön elő, ha baj van. Egyébként a folyó racionális képe él bennünk. A Tisza spirituális és racionális képe eléggé elváltak egymástól, pedig ez a kettő együtt egy egész.

Utóirat

A Dr. Hamar József ökológussal folytatott beszélgetés óta újabb, többek között nehézfémeket tartalmazó szennyezéshullámok vonultak végig a Tiszán.

Olasz Sándor

Érsekre várva

Bodor Ádám: Az érsek látogatása

Beugrató cím, hiszen valójában az érsek (egyik érsek sem) jut el Bognadski Dolinára. Pedig minden héten várják őket (hol az egyiket, hol a másikat), s amikor Butin érsek fekete sínautója végre megérkezik a vasútállomásra, fölrobbantják, a vendég darabokra szakad. Ennek ellenére a regény – a totális értelmetlenséget jelképezve – mégis a szeminaristák szürrealista látványával zárul: „A háztetők fölött csak a szeméttelpek delejes szentjánosbogár-burája világított, átderengett az állomásépület ablakain, imbolygó árnyával a szeminaristáknak, akik talpukra kötözött párnákkal álmukban is a váróterem végtelen köreit rótták.” Istentől végleg elhagyott világ, melyben az ember – miként Beckett példázatában – kétségbeesetten kapaszkodik az utolsó illúzióba. A vegetálásban, a reménytelen várakozásban is ott a kiirthatatlan reménység.

Az *érsek látogatása* utómodern-katasztrofista olvasata szerint a második fejezetben megjelenő unikornis valami jelként, figyelmeztetésként funkcionálna. „Végül csak egy egyszarvút láttunk, amint merev állásban pihent a kis halmon...” A maradék szellemi és testi erények megtestesítőjeként áll itt? A tisztaság, szüzesség jelképeként, Isten teremtő ígéjeként az érték szinonimája egy értékek nélküli világban? Akár Hamvas Béla *Unikornis* c. írására is gondolhatunk. „Megfoghatatlan és meghatározhatatlan. A misztérium. A hallgatás őre a néma szent erdőben, hangtalan egyszarvú, a tilalmak küszöbén, az utolsó lény, a lét legvégső alakja, az Egy.” Bodor Ádám regényének azonban ilyen olvasata nem lehetséges. Később az egyszarvúak borzok és hiúzok társaságában lopakodnak be éjjelenként a városba, s a nőekkel erőszakoskodnak.

Ha Kardos Andrásnak a *Sinistra körzetről* – „az utolsó nap megérzékítése” kapcsán – Kant jutott eszébe (*Minden dolgok vége*), Az *érsek látogatása* olvasója úgy érezheti, ebben a regényben már az utolsó nap után vagyunk. Mindemellett a két regény világa látszólag teljesen ugyanaz. A hely közelebről meg nem nevezhető, a környezet kevert etnikumú (magyar, román, tót, lengyel, cipszer). A körzetnek itt a Bogdanski Dolina nevű város felel meg. A „hősök” (az idézőjelet később magyarázzuk) mindkét helyszínrre határozott, különböző szöveghelyeken ismételt célkitűzéssel érkeznek. Andrej Bodor: „Az tervettem volt, ha rátalálok fogadott fiamra, megszőköttem innen.” Gábrriel Ventuza pedig azért érkezett, hogy „elvigye innen az apja földi maradványait”. Az első regényben metálföld Suzuki terepjáró suhan át Dobrin Cityn, itt olajzöld Nissan Patrol jelenik meg, mintha mindenki csak álmodná, s robog tovább „a képzelet messziségei felé”. S mégis, minden vágyakozás ellenére mintha ezeken az Isten háta mögötti helyeken kívül sehol nem volna jobb. Andrej Bodor fia, Béla Bundasian nem óhajt megszőkni, nem él a (látszólagos?) szabadság lehetőségével. Itt pedig Viktor Ventuza mondja az elbeszélőnek: „Bárhová is vinném, mindig ide fog visszakíváncozni. Ide fognak visszatérni a fiaim is.” Gábrriel féltestvére, Hamza sem akar kijutni a börtönből: „Miből gondolod, hogy elkíváncozom innen? Amint látod, egészséges vagyok és megvan mindenem.”

A Bodor-életmű (ideértve a novellákat is) viszonylagos egyneműsége azonban senkit se tévesszen meg. A *Sinistra körzet* világa csak félig ment tönkre, *Az érsek látogatásáé* egészen. Itt nincsenek elviselhető pillanatok. Abszurd drámába illő, groteszk figurák jelennek meg – megint csak Kantot idézve – „az emberi természet jóra való hajlama” nélkül. Gábrriel Ventuza tábori lelkész rendszeresen viszi az elkülönítőbe zárt Vidra földrajztanárnak a felesége nyálával átitatott zsebkendőt. Ez a legszebb emberi megnyilvánulás a regényben. Hogy egyébként milyen lelki vagy gondolati működésük van a szereplőknek, nem tudhatjuk. Cselekvési lehetőségeik is olyan szerények, hogy inkább csak megtörténnek velük a dolgok. A várost szeméthalmok veszik körül, s a figurák mintha maguk is szemétből volnának, „szürkek voltak, nyirkosak, szinte máladoztak...” Tetteik esetlegesen, nincs tétjük. „Csak hát ez lett a vége.” „Csak épp így alakult a dolog” – közli az elbeszélő. Gábrriel féltestvére, aki szabadságharcosnak készült, csupán annyit ér el, hogy bekerül a komamiki börtönbe. Mert hát „errefelé nem volt szabadságharc”. Ebben az állatias, gépies, elidegenedett vegetációban – Márton László találó megállapításával – mindenki tárgyként kezeli a másikat, „árnyak és marionettfigurák mozognak”. A képtelenséget is normálisként él meg. Márpedig itt jóformán csak képtelenségek vannak. Az elkülönítőben tyűkretreben teszik közzemlére a szökevényeket, akiknek korábban vérdíjat tűztek a fejére. Bogdanski Dolinán kölcsön lehet kérni mások feleségét, s a katonák bárányokat sütnék a zongorákban. Tizman archimandrita pedig oly módon akar megszabadulni az idegenektől, hogy kiűrti a temetőjüket, „s akkor majd kezdenek elvándorolni maguk is”. Mintha ez a kísérteties, titokzatos világ, amelyben persze olykor vaslogikával, szigorú ok-okozati viszonyrendszerben következnek be a dolgok, Páskándi Géza gyakran idézett mondatát igazolná: nem az irodalom, hanem az élet az abszurd. (Ehhez csak annyit: az irodalom is az életből táplálkozik, de nem azonos vele. A regény valamiképpen mégis a „valós” létmodelljét adja.)

A *Sinistra körzet* emlékeztető lapjai közé tartoznak azok, amelyeken a szereplők már csak abban reménykednek, hogy sikerül nyomot hagyniuk. Andrej Bodor sítalpának helye még évek múlva is látszik a hóban, s a törpe csontváza is megmarad a természetrajzi múzeumban. Bogdanski Dolina lakóit ettől a lehetőségtől is megfosztották. A rend, a hatalom őrői látszólag ugyanolyanok. A Sinistra szürke gúnárainak itt a „tiraszpoli kutyás szerzetesek” felelnek meg. Sinistra különféle helyi hatalmasságai – egyértelműen kitűnik ez a regényből – ugyanolyan kiszolgáltatottak, mint a körzet lakói. A leépülésnek ugyanazon a szintjén vegetálnak. *Az érsek látogatása* hatalmi viszonyai jóval talányosabbak. Itt mindenki „szem a láncon” – csak másféleképpen. Itt a tábor betegeit és nemkívánatos személyeit leszámítva mindnyájan az egyház vonzáskörébe tartoznak. Az egyház pedig semmitől sem távolodott el jobban, mint Isten szolgálatától. Am óva intünk attól, hogy bárki is a felvilágosodás elszánt antiklerikalizmusának ezredvégi újraéledését lássa Bodor Ádám regényében. S abban sem nyugodhatunk meg, amit a fűszöveg sugall: mintha valami rendszerváltás utáni állapot körvonalázódna itt. A hatalom csupán maszkot cserélt? Miként a Sinistrát hiba lett volna a kelet-európai totalitárius államok parabolájaként fölfogni, ugyanolyan félreértelmezés *Az érsek látogatását* a kilencvenes évek politikai valóságára, történelmi dimenzióira korlátozni. Jóllehet ez is benne van, minthogy minden valamirevaló mű kiskaput nyit az ún. valóságra. Amúgy persze teremtet világ a legteljesebb mértékben, s Bodor Ádám új regényében is valójában a lét birodalmában járunk. Noha bizonyos történelmi szituáltság nem zárható ki. A világ bajain azonban sem Sinistra forradalomféléje, sem az érsek sínautójának fölrobbantása nem segít.

Simon Attila figyelte meg, hogy Sinistra környezete „komor pompájával, monumentalitásával fenyegető, kiismerhetetlen hatalom, ugyanakkor apró részletszépségeivel meghitt, helyenként már-már idilli világ. Mint a történelmek kerete egyszerre jelent biztonságot,

védelmet, s titokzatos, idegen erőt Sinistra lakói számára.” A körzet „óvó, rejtő közeg” is, s ily módon a természet működésében is megtestesül a káosz és a rend kettőssége. Talán nem túlzás kimondani, Bogdanski Dolinán és környékén már csak káosz van. Hol vannak már az erdélyi próza legjobb lapjait idéző, gyönyörű tájleírások? Az erdőben villamos rozsdásodik, a levegőben vörös por, s lent az avar és rozsdá pikkelői keverednek. A települést „miazmás ködök” lepik, s „az enyészet szaga” terjeng. Az először ideérkező „rendszerint már a város határában elkábul”, s minden bizonytalannal nem a fenyőillattól.

A formálódó elvekben kétségtelenül ugyanaz a kettősség érvényesül, mint a Sinistra körzetben. A regény látomásos képrendszerének legalább olyan fontos jelentésképző szerepe van, mint a szöveg többi rétegének. Ugyanakkor nagyon is valós, szinte szociológiai pontosságú világ tárul elénk. Mimetikusnak látszó és egyáltalán nem mimetikus elemek keverednek. A „pszeudo-konkretizáltság” (Pozsvai Györgyi kifejezése) és a fantasztiikum azután a regény nyelvhasználatát is meghatározza. Tárgyias, bédékkerbe illő leírások váltakoznak a metaforikus próza jellemzőivel. S aki mindezt látja, elmondja, az Andrej Bodorhoz hasonlóan szereplője és elbeszélője az eseményeknek. (Igaz, a *Sinistra körzet* narrációja olykor talán indokolatlanul harmadik személybe vált át.) *Az érsek látogatása* mindvégig első személyben beszélő narrátora nem kommentál, nem minősít, s még csak azt sem lehet mondani, hogy elhallgatja a véleményét. Alighanem nincs is véleménye, s nem ismeri a mögöttes összetevőket. Bodor Ádám roppant tudatosan megformált, megdöntött regényvilágában ennek komoly funkciója van. Mindazonáltal Márton Lászlónak a Sinistra elbeszélőjével szembeni aggályait az új regény olvasója is magáénak érezheti: „Andrej Bodor *mint figura* nem alkalmas arra, hogy az elbeszélő nézőpontját megindokolja. Fel lehet ezt fogni úgy is, hogy a figurák kivétel nem tűrő lefokozásával saját csapdájába esett a szerző: legáltalánosabb és legkifinomultabb leírásait egy identitásától megfosztott rabszolga szájába kell adnia, aki viszont ily módon mindent észrevehet és ízekre szedhet észlelésével, csak önmagát nem, arról nem szólva, hogy szavai olyan tudást tételeznek föl, amelynek a figura – éppen a mű előfeltevései szerint – semmiképpen sem lehet birtokában. /.../... bármennyire ügyel a szerző arra, hogy bevonja az eseményekbe, lényegében mégis kívülálló marad, szerepe a szemtanú, a rezonőr funkciójára korlátozódik. Csakhogy a figura... éppen rezonálni nem képes.” Ámde – teszi hozzá Márton – az így fölfogott elbeszélő figura és elbeszélő pozíció észlelés és értelmezés (végzetes? szükségszerű?) távolodását fejezheti ki. *Az érsek látogatása* elbeszélőjének szerepeltetését is ez teszi messzemenően indokolttá.

Bodor Ádám regényében a hagyományos erkölcsi normák már rég nem működnek. Ám a figuráknak nemcsak az erkölcsi érzékük, hanem az időérzékelésük sem működik. Az elbizonytalanított temporalitás állandóságot, változatlanságot sugall. A földarabolt, mozaikokra bontott történetet – ha az első olvasás után nem, de a második után bizonyosan – viszonylag könnyen összerakhatjuk. Az egyes eseménymozzanatokra többször utaló, többféle jelen és sokféle múlt között oszcilláló, olykor rákmenetben haladó történetmondás azonban megkeveri az olvasót, s ezzel a szerző teljes mértékben eléri célját. Hiszen Bogdanski Dolina világában olyan végzetesen érthetetlenek a dolgok, s olyannyira nem következnek egymás után, hogy ezt az abszurditást csak az időrend összeomlása fejezheti ki. Valamilyen linearitás persze van: „Medárd előtt egy héttel”, „Medárd szombatja” (?), „Medárd előtt egy nappal”, „Medárd előestéje”, „Medárd napja” – ezek az utalások kétségkívül sejtetnek valamiféle kronológiát. Az olvasó azonban ebből jóformán semmit sem érzékel. Bodor Ádám módszerébe már az első két oldal bepillantást enged. Itt ugyanis a következő szegmentumokra bukkanunk: 1. A Senkowitz nővérek az elkülönítőben fölbontják a padlót, hogy a tábor alatti üregeken át megszökhessenek. 2. A menekülés előtti este alvást színlelnek. 3. Másnap a szokásos létszám-ellenőrzéskor kiderült, hogy a vénlányoknak fenntartott barakkból hiányoznak a nővérek. 4. Medárd előtt egy héttel elfogták a nővéreket. 5. A helyszínre siető elbeszélő állapítja meg: „Aztán hallottuk, hogy a többi beteg addigra már kövel agyondobálta a szökevényeket...” Az öt eseménymozzanatot azonban a következő sorrendben kapjuk: 4,3,5,3,2,1. Látszólag minden precízen jelölve – korábban, előző este, azután, hónapokkal korábban –, de a hatás valójában pontosan ellentétes. Az olvasó már az első oldalakon eltéved.

A szereplők fokozatosan lépnek be, s mindenki hozza a maga történetét. Ezek a történetek bizonyos csomópontokon találkoznak. Ugyanaz az esemény ezért is kerül elő többször. A nővérek, Natalia Vidra, Gábrriel Ventuza, Viktor Ventuza, az elbeszélő, Vidra földrajztanár, a rézbányász nemzetség – rengeteg sors, jelzésszerű figura torlódik össze ebben a mindössze százhusz oldalas regénylabirintusban. Hogy ennyi minderről szó eshet, az a kivonatos elbeszéléssel, jelölt vagy jelöletlen ellipszisekkel magyarázható. A jelenetezés, párbeszéd szinte elhanyagolható, s föltűnő, hogy az eseménymondást megszakító pauza kizárólagosan leírás. Reflexív betét pedig egyáltalán nincs, noha a regény intellektuális telítettsége vitathatatlan.

Tájékozódási pontok persze vannak ebben a nagy-nagy bizonytalanságban. Az első fejezetben és a zárlatban egy-egy szökevényről olvashatunk. A nővérek után (a 10. fejezetben) az elbeszélő és Gábrriel Ventuza is menekül. Az elbeszélőnek ráadásul – ugyanazon „bűn” miatt – már korábban is távoznia kellett. Gábrriel Ventuza, aki gyermekkorát Jókait idéző „jázminbokros, levendulás szigeten” töltötte, megérkezik a városba, majd neki is el kell hagynia a szeméthalmokból már ki sem látszó Bogdanski Dolinát. Szilárd pontnak ennyi. A szerkezet így a Sinistra körzeténél is mozaikosabb. A fejezetek ugyanúgy epizódjellegűek, ám az előző regénnyel szemben nem önmagukban zárt történetek, nem önálló koncepciók. Egyiket-másikat önállóan is lehet ugyan közölni, de ezek az epizódyszerű szegmentumok – a Sinistrával ellentétben – nem önálló fragmentumok. E szokatlan regény talán az eddigi kételkedőket is meggyőzi: nemcsak visszatekintő, hanem írásmódját illetően radikálisan újító alkotással van dolgunk. (*Magvető*, 1999)

Bombitz Attila

Pungák a szélben

Bodor Ádám: Az érsek látogatása

1.

Ha megkérdeznék, mit tartok fontosnak az 1999-es irodalmi év terméséből, három könyvet biztosan jeleznék. Azt a hármát, amelyek nem csupán a könyvhetek ritka rangosságát emelték, de amelyek sajátlagos regényterükkel egy hosszas várakozást és készülődést is beteljesítettek. S bár beszédmódjukban és poétikai tapasztalatukban messze tartanak egymástól Bodor Ádám, Darvasi László és Krasznahorkai László kilencvenkilences regényei, nézőpontjaikban azok mégis a késő-modern/posztmodern, hatásmechanizmusukban a szövegszerűség/világszerűség, tematizáltságukban pedig a történelem/történet köztes dialógusának jelenségeként olvashatók össze. Bodor kislelemű, de annál motiváltabb nyelvi episztémára törekszik egy már-már lassan évszázadnyi történet történetileg félreálmodott „tisztázásához”. Darvasi a magyar történelem XVI-XVII. századi nem-jelenvalóságába ágyazza végtelen mutatóvonalainak történetdarabkáit. Krasznahorkai világregényt ír az egykor volt világok és az aktuális világ állapotának „örökítésével”. E regényekben kellőképpen vegyülnek az ‘egész’ hálóba fogásának igényei a saját poétológiai szótárak posztstruktúrájával, fabularizálódnak a regények metanarrációi, a szövegek töredékességükben is, hiányosságaikban is világi romokra emlékeztetnek, nyelviségükben a nyelv önálló életének vagy világosságának esztéticizmusát hangsúlyozzák, s a történelem, a történelmiség – mindegyikükben a történelmi regények ideológemája ellenében – szubkategorialis történetté koncipiálódnak. Ez az utóbbi, egyébként az előzőekből következő és szerves karakterisztikum, mely reveláció módján a történelmi regény újírhatóságának kritikus zászlaja alá gyűjt egyre több regényírói nevet (Háy Jánost, Láng Zsoltot, Márton Lászlót, megjelenése előtt máris Darvasi Lászlót, később Závada Pált, s most Bodort és Krasznahorkait is), az európai regény utóbbi évtizedeinek modifikációihoz képest csupán alapos lemaradással nevezhető újdonságnak a magyaryelvű irodalomban. A (most kizárásos alapon) magyarul is jelenlévő Fuentes (A hadjárat), Vargas Llosa (Háború a világ végén), Marquez (A pátriárka alkonya, A tábornok útvesztője), Norfolk (A Lempiére-lexikon), Ransmayr (Morbus Kitahara), Rushdie (Az éjfél gyermekei), Saramago (A kolostor regénye) ezügyben már működőképes modelleket mutattak fel, melyeket „történeti” diskurszusukban meg sem közelít az új magyar kanonizált törekvés. Az, hogy a magyar szerzők közül egyesek mintha az úgynevezett régi magyar irodalmat szimulálnák, mások XIX. századi textusokra írnak rá, s így alakítanak újra az elődök „be nem jött” (nem kanonizált) poétika-történetiségét, azon belül is a történelmi regény „műfaját”, csupán teoretizálható intertextusoknak és virtuális dialógusoknak ad szabad teret, miközben a poétikai rendszerek megbízhatóságára és hitelességére már kevesebb figyelmet szentelünk. Mert mondjuk a „történelmi regény” e szűkösre szabott játéktéréből az európai regény „történetiségének” állandó alakulására reflektáló, s biztos poétikájának műhelymunkáival e történelmi paradigmához (dialógushoz) kapcsolódó Sándor Iván legutóbbi évtizedének „történelmi regényei” mintha kimaradtak volna. Bodor Ádám és Krasznahorkai László történelem-konceptje (ez vonatkozik a Sándor Ivánra is) nem hangsúlyozottságában, rájátszásában, intertextusában vagy témájában van jelen. Náluk a „történelem” kezdettől fogva, és ez nagy különbség az új paradigma fiatalabb szerzőinek cserélhető díszeteihez képest, magátólétetődőségében és esszenciális mivoltában generálja a regénycselekményt.

2.

Bodor Ádám életművében (a történelmi kereteket más diskurzusban meghagyva) még különlegesebb státuszú a kilencvenes évtized. „Saját” és mégis „hozott”, kimeríthetetlen (kírhatatlan) tapasztalati anyagból dolgozik, talán Kertész Imre mellett joggal nevezhetjük őt a mai elbeszélőirodalom monomániakusan életszagú, ugyanakkor fantasztikus distanciaképző erővel rendelkező nyelvűművészenek. A *Sinistra körzet* (1992) egyértelműen mestermunka. De az addig sem akármilyen nivójú életmű keresztszete újraolvasható a *Visszatérés a fülesbagolyhoz* (1992) erősen koncepciózus válogatott elbeszélés-gyűjteményben. E szerkesztés során – némi erőltetett kontinuitást feltételezve az egymásra író szövegek egymás elleni kijátszásával – az utolsó helyre került szöveg (egyébként a címadó) virtuálisan már a *Sinistra körzet* nyitja meg. Addig azonban átolvashatjuk Bodor Sinistra-előtti korszakát: az (ember nélküli) tájleírás ontologizáló szövegei váltakoznak az (emberi) létezés abszurditásának reflexióival. Már az elbeszélés-gyűjtemény egyes darabjai közt feltételezhető szorosabb kapcsolódások (nevek és szituációk ismétlődése) jelzik az egységesítő szemlélet, a nagyobb epikai tér igényének formálódását. A *Sinistra körzet* „regényfejezetszerű” strukturalódása regényproblémákat szől meg, de fel is függeszti az (újra) egészben való közlés és az egésze irányuló ábrázolás legitimitásait. A *Sinistra körzet* lokális zártága éppoly töredéknyi – nézőpontváltásos és szemantikailag disszeminatív – történetekben nyilvánul meg, mint amennyire a körzet körüllevőségének, a bodori tájnak egzisztenciálisan veszélyeztető nyitottsága artikulálódik. Az új regény, *Az érsek látogatása* a bodori epika módosulásának Sinistra utáni időszakát jelenti. Thomas Bernhardot idézve sokszor eldönthetetlen, hogy Bodor újabb geopoetikájának centrumában, Bogdanski Dolinán, egy, a Sinistrához hasonló helyszínen komédia vagy tragédia zajlik. Sokkal játékosabb, könnyedebb és lebegőbb az új regény beszédmódja, miközben ugyanaz a súlyos történet íródik újra. Az érsek látogatása popularizációs aktusokkal, intertextuális koncepttel, a mágikus realizmus beinjekciózásával teremt tragikomikus kamaradarabot. Marquez *Egy előre bejelentett gyilkosság krónikája* című regényével strukturalis, tematikai és motivikus mátrixként dialogizál az abszurd egzisztencializmusból kinövő, Bodor-féle „mágikus realizmus”. (Hasonló a két regény cselekményvezetésének töredezettsége és rekonstruálhatatlansága, az elbeszélő mindentudásának fokalizáltsága, ugyanakkor bizonytalanságainak állandó nyomeltüntetése. Apró motívumok is átíródnak Marquez történetéből a Bodoréba: Santiago Nasar álma a sztaniolpapírból készült repülőgépről Hamza sztaniolpapírra túvel szűrt üzenetévé alakul; a püspök látogatásának kerettörténete az érsek látogatásának kerettörténetévé emblematizálódik). Más kérdés, hogy ez a lebegtető, mesés mátrix átszínezi a Sinistra kopár fehérségét – és visszafelé olvasatban – elnehezíti, mi több, unalmassá teheti azt. *Az érsek látogatásának* virtuális komolytalankodása ugyanis véresen komoly realizmussá írja a Sinistra rettenetét. Ha (Pozsvai Györgyöt parafrazálva) Bodor prózáját a *csend beiktatásával kell írni és olvasni*, akkor ez a csend, mely kihallatszott a táj-történetek és az abszurd-egzisztenciák (hol táj és abszurdítás és egzisztencia és történet ugyanaz) írásjegyei mögöttéséből, itt természetes módon, sőt fokozottan hallatja szét az új könyv halk szavú, töredékesen folytatolagos és abszurdításában „mágikus” történetét. Az érsek-novellaciklus „bőbeszédű”, a Sinistra-

motívumhoz még közelálló, de attól már távolodó előszövege, a *Kutyaviadalok Dolinán, Rotundán és Dobrinban* című elbeszélést (Holmi, 1995/9) Bodor nem dolgozta be a regénybe. Ez az elbeszélése ma már apokrif, „kifáradt” szöveggé mutatja se ide, se oda nem tartozásával az életmű alakulásában akkor beállt határszituáció túlléphetőségének irányulatlanosságait. Miként a *Vissza a fülesbagolyhoz* című elbeszélés is csak alternatív nyitóképe a *Sinistra körzetnek*.

3.

A Sinistra utáni „állapotok” azonban nem csupán történeti időben (a történet folytatásában beállt változások alapján) értendők, de az írásmód titokzatosságba és további áttetszőségbe fordulása is újabb, súlyosabb csendet ígér. A történet központi ága (látszólag) elhalt főgyökérhez hasonló, miközben a mellékágak (gyökerek) szinte önállóan élik életüket. Az érsek látogatása az abszurd ismétlődésére épülő világ apóriáit biztosító jelentéktelen momentum, s ebben a jelentéktelenségében, elhatalmasodásában lesz mégis meghatározó irányelv. Nem csoda, ha a cím fondorlatos módon fogja be a történetalakzatok eme önálló és széttartó életét. A látogatás megvalósulhatósága helyett az érsekre való várakozás ismétlődő tematizáltsága automatizálódik. Az érsek neve állandóan változik, funkciója, felsőbbrendűsége azonban mindvégig releváns marad. És így minden egyes fejezet a meg-nem-érkezés, a látogatás meg-nem-történése köré bogozza a címhez képest szubtörténetként kezelt Ventuza-történet hajszálygyökereit. A szövegvilág „mágikusan” működő elvei szerint mégis megérkezik egy érsek, mégpedig a regény szereplőiből egyszercsak féltéstvérré váló és álruhákba bújó figurák egyike, Hamza. Az egykor volt szabadságharcos és börtönviselt, egyébként titokzatos írásmódokat jól ismerő és mindenről tájékozott Hamza az aktuálisan láthatatlan hatalom szimbolikus megtestesülésévé válik. Viktor Ventuza, az állítólagos ő-s-apa persze jó előre megmondta az „elbeszélőnek”: „Magát, fiam, igen jól ismerem. Bárhová is vinném, mindig ide fog visszakíváncskolni. Ide fognak visszatérni a fiaim is.” Ki innen, ki onnan, de előbb-utóbb benépesedik a féltéstvérekkel Bogdanszki Dolina. Csak legyen, aki felismeri őket. *Az érsek látogatása* mint cím visszairja magát a történetbe: módosítja az érsekek egymástani nem-jelenválóságát és Hamza érsek történetét mint a Ventuza-őstörténet beteljesülését helyezi fókuszba. Mintha a regény bonyolultsága csak Hamza végső hazaérkezését készíténe elő.

Az olvasónak tudomásul kell vennie e regénytér szokatlan mozgását. Bogdanszki Dolina határa többek közt minimum öt napi alvással léphető át. Hogy az ébredést követően, mintha mi sem történt volna, álomszerűen kövessék egymást az események. Az álomban ébredés és a valódi ébredés egyaránt tételezhető ugyanazon világszerveződés dichotómikus, tengelyesen tükröződő eredményének. Ahogy a lebegő nejlondarabkák és sirályok, kik egyszer még fecskékké is lesznek, egymásra íródása a tükör két oldalán megjelenő képek nyelvi episztéméi. Az álomsáv csak egy határszerveződés Dolina körül, de az szerves és anticipált részét képi e világnak. Érdekes tanulságokkal szolgál e kérdéskörben Boga Senkowitz megérkezésének megjelenítése: „... kora reggel gurultak befelé a Bogdanszki rév irányából, a harmattól átítatott por szőnyegén nesztelenül, egy soha nem látott kék rendszámú olajzöld Nissan Patrollal.” Dolina lakosai az elbeszélő általánosításában a következőképp érzékelték a „jelenséget”: „Mintha mindenki csak álmodta volna azt az olajzöld terepjárót, amely azóta elrobogott a képzelet messziségei felé, és eltűnt Bogdanszki Dolináról örökre.” Ráadásul még ezt az elbeszélőt mindentudást kétségbevonó káprázatot is visszavonja az elbeszélő a (második) távozás leírásában: „[...] és miután útban a Bogdanszki rév felé összecsukódott mögöttük a por függőnye, többé senki nem látta őket.” Mintha az elbeszélő csak most találná ki, az elbeszélés pillanatában, az egészet.

Ha a város egy másik határképző eleme, a Medvegycica nevű folyó, egy természeti katasztrófa okán, megváltoztatja folyási irányát („nem északról, hanem délről kerülte meg a várost”), amivel áthelyezi az általa félkörbe fogott várost egy másik országba, az nem csupán egy érzékletes évszám erejéig (1920) utal a történet referenciális vonzatkörére, de természetes átjárást is eredményez a természeti és emberi világalakítás meghatározó elvei között. Ezek szerint egy „kiadós esőzés”, melynek elég széles szemantikájú olvasatot engedélyezhetünk háború, pusztulás és apokalipszis vizionaritásában, felér a szándékos medermódosítás, és ezzel a határváltás örült ötletével. Mert ha a folyó az esőzés közepette fordítja irányát, s repíti át a várost „a koromsötét éjszaka néhány órája alatt, amíg lakosai úgyszólván aludtak” egy másik világba, azzal a régi/új város lakói nem csupán az új világ geopoétikáját, de a „más” világba kerüléssel idő-

érzékelésük perspektíváit és törvényszerűségeit is kénytelenek átálmódni. A régi város elvarázsolódott, s bár lokálisan ugyanazon a helyen maradt, mentálisan véget nem érő álmát alussza. Erre utalnak azok a jelek, amelyek működésképtelen hagyományként – akár a történetben, akár az elvarázsolott ország konkrétságában – még jelen vannak, de már nem rendelkeznek jelentéssel, mi több, jelenlétük is csupán pusztulásukban ismerhető fel (a villamos sínek és a villamos, a Senkowitz család hangszerei stb.). Ha a folyó pontosan az ellenkező irányban kerüli meg a várost, az álom a valóság negatív képét írja le, ahogy tükörképeként jelenik meg a régi az új világnak. Az új világban a művészet-teremtés dialogicitása teremt osztódást, s az egzisztenciális teret belakó figurák is féltéstvérségükben keltenek zavart. Még a város körüllevőségét jelentő barlangrendszer is külön világképet alkot: Periprava vikárius horkolása „mintha egy földalatti odúból, a túlvilágról tört volna föl”. Egy másik helyen: „A szomszédos vágányon tele alvó emberrel személyvonat várakozott, a horkolástól remegtek az ablaküvegek, az egész éjszaka zümmögött a túlvilág nagybőgő hangjaitól.” A túlvilág mindkét helyen igencsak disszemináns alakzatként írja a történetet. Nem elég, hogy a regény helyszíne eleve egy elvarázsolott, elrívített világ, de a horkolás, s az alvás, az álom megeremelt még egy világszegmentumot, a túlvilágát, mely visszakanyarítva (a folyóhoz hasonló iránymódosulásban) a folyó (a határ) túlsó oldalát, túlnani világát hangsúlyozza. Az alvók álmodják ezt a túlnani világot. Aki ébren van, ugyanazt az álmot éli. Ha tehát az olvasó valóban beleálmódja magát Bodor Ádám történeteinek labirintusába, a Bogdanszki Dolina alatt húzódó barlangrendszerbe, a Midia rét sirályoktól és nejlonzacsoktól hangos sivalkodásába, az Izolda negyed tüdőbetegeinek köhögésébe és a Névtelen Zsákutca fodrászatának szörgomolyagjaiba, különleges álomban lesz része. Az első próbálkozás még ismerősen idegenszerű, de minél többször ismétlődik az olvasás, annál inkább töltődnek ki automatikusan az álom által üresen hagyott helyek.

A Gábiel Ventuza és az elbeszélő közti dialógus ugyanis több mint zavaró. Mintha az egyik beleálmódna a másik álmába. Hogy lehet valaki egyszerre én-elbeszélő és mindentudó elbeszélő? Netán az éppen aktuálisan beszélők is váltogatják egymást, önmagukat sem ismerve fel eközben? „Mintha velem történt volna mindez...”, olvashatjuk a már ismerősen csengő, szubjektumkioltó mondatot a regény negyvenkilencedik oldalán. Az egyetlen név, amely sosincs jelen, az az elbeszélőé. A tíz történet tulajdonképpen önmagában is tíz történet, csak az álommunka tételez szoros összefüggést közöttük. Folyodárok, meanderek, labirintusok, melyek egymásba kapaszkodnak és közben egymást takarják. Álruhásdi a játék: mindenki inkább más, mint önmaga. Tizmann archimandrita ezredesnek szólítatják, az egykori rézbányászok jehovista remetéik, az igazi rézbányászok meg tűzmesterek, Gábiel Ventuzát az elbeszélő ölben viszi megérkezését követő öt napos alvása után a Névtelen Zsákutca fodrászüzletébe, az elbeszélő ugyancsak ennyi álomnap után a fogadós ölben érkezik vissza ugyanoda. S ugyanez az áttételeesség működik a regény kronotopozsában is. Mert ha „néha éppen valamelyik ágy alatt tátongott a jeges leheletű kürtő” az Izolda-negyedben, akkor néhány oldallal arrébb bizony olvasható, hogy ugyanaz (?) a kürtő éppen ellenkező irányban, a Midia-réten nyílt a szabadba. Mindezek rekonstruálhatatlanná teszik a történet

„valós“ menetét, helyesebben a történet rekonstrukciójának olvasói igényét és értelmét kérdőjelezi meg. Ezt mutatja a regény időkezelésének módosulása is: Az első fejezet Medárd napja elé csoportosítja a történéseket. Az egykori özönvíz után vagyunk már, mikor irányt váltott a Medvegyica, s vele az időszámítás, mely úgy látszik, mégis az előző világ menetrendje szerint zajlik, csak a hozzá tapadó történés veszt el determináltságát. A Medárd napi esőzés az első kövér cseppek után abbamarad. „Sokáig úgy tűnt, a fürgeteg egyenesen a városnak tart, de aztán, mintha a hulladék halmi tétítették volna el, valahol a rév közelében megtorpant, és elhúzott kelet felé.“ (A kilencedik fejezet Medárd napján ömlik az eső. De ez a Medárd nap már csak egy tükörcső. Még ha ugyanazon nap történetét beszéli is el az elbeszélő – egy másik álomban.) Az egyetlen, ebben a részben olvasható évszám 1920-at jelöl, mikor a Medvegyica folyó még normális körülmények között, az eredeti ország területén határolta a várost. Ettől a pillanattól fogva felfüggesztődik a normális időszámítás (bár arra aztán végképp nincs utalás, mi is lehetett 1920 előtt ugyanazon a vidéken, kivéve a villamos- és zongora-történeteket), ezért aztán nincs is túl sok értelme a rekonstrukciós játéknak, hisz az külső nézőpontú időszámítást kíván magának. Az, hogy történetünk 1998 és 2000 között játszódik, referenciájában sem sokat mond. Sajátlagos kronotoposz-leírás nem igényli a történet figuráinak visszazökkentését az időbe, mert nincs az időnek helye, ahogy nyoma, lenyomata sincs.

A 8. fejezet az, amelyik teljesen megkérdőjelezi (a tükörlét eddigi: időbeli, térbeli, figurális és motivikus meghatározottságán túl) a hihetővé olvasott történet folytonosságát. Kezdetől fogva gyanús az elbeszélő meséjének verifikálhatósága. Hovatovább azt is meg kell majd kérdezni, hogy a szigorúan egyes szám első személyű elbeszéléshez rendelt figurális kép lehet-e egyáltalán egységes? Nem inkább egy osztódó Énről van itt szó, aki hasonlóan a történet többi figurájához, nemcsak az, amit magáról elárul? A 8. fejezet Viktor Ventuza „igaz történetét“ meséli el igen rafinált módon. Az elbeszélő először is a következőt állítja: „Bár személyesen is jól ismertem, az embercsempész Viktor Ventuzával életemben csak egyszer álmotam.“ A szöveg nem rejti véka alá, hogy Viktor Ventuza porontyaitól hemzseg Bogdanski Dolina (a megváltoztatott téridőbe, a paradicsomból egy másik országba kikerült ósáta benépesíti a földet), és még utalás történik arra is, hogy az elbeszélő mintha testvére lenne az atya hamvait elszállítani kívánó Gábiel Ventuzának, de ezt a tételt maga Viktor Ventuza oszlatja el az elbeszélő személyesen megélt történetében: „Ne is próbáljon zavarba hozni. Rossz helyen tapogatózik, fiam. A kedves anyukája sohasem gyanusított ilyesmivel, úgyhogy zárjuk most le ezt a témát.“ Miután azonban az a bizonyos kezdőmondat az álomtapasztalatot helyezi perceptuálisan előtérbe a valósággal szemben, felmerül a kérdés, az elbeszélő esetleg nem kitalált, fantáziált történeteket ad-e elő, esetleg nem az zolda-negyed betegei közül való ő maga is, mint Vidra földrajz tanár úr, aki Gábiel Ventuza szerint is csak „mesével“ traktál. Az elbeszélő érintett mondata – automatizálódott vakolvasás – könnyen félreolvasható: az „álmotam“ igét a „találkoztam“ igével cseréli fel a véletlen olvasó. Ekképp: Bár személyesen is jól ismertem, az embercsempész Viktor Ventuzával életemben csak egyszer találkoztam. Az álom-találkozást Gábiel Ventuzának már módosítva meséli el az elbeszélő. „... most találod ki az egészet“ – hangzik a válasz Gábiel Ventuza részéről. Az pedig különösen meglepő, hogy Viktor Ventuza utolsó kalandja kísértetiesen egybeesik Gábiel Ventuza első és egyben utolsó kalandjával. („Viktor Ventuza egy testvérpárt kísért keletre.. a rábizottak eltűntek.“) Gábiel Ventuza állítólagos apja helyébe lép, az elbeszélő Gábiel posztját és egzisztenciáját foglalja el stb. E körkörösség persze nem alkot tökéletes egymásbázárulást, valahogy úgy, mint az álom: megtalálja metaforikus vagy metonimikus értelmezhetőségét, de meg is csúszik a felfejtődsi láncon. Lacani módon az értelem a jelentésláncolat foglya marad. S amikor megérkezik az érsek, Hamza, aki szintén másnak a helyére lép, megbomlik a látszólag kívánt rend. Az elbeszélő egykori hamisan terjesztett, rendbontó cselekedete újra igaznak nyilvánítódik, ő kiesik a Gábiel Ventuzától megszerzett pozícióból, s maga Gábiel Ventuza is ellehetetlenül. Nem először kénytelenek menekülésre fogni a dolgot. Az egykori menekülés ismeretlen vándora megkettőződik: „Sebtében öltözködtünk, össze-vissza minden ruhaféleségből magunkra kaptunk egy-egy darabot, amíg úgy néztünk ki, mint az ismeretlen erdőtolvajok. Legvégül talpunkra sálakat tekertünk, úgy indultunk a vasútállomásra, a tehervágányok felé. Mire elhelyezkedtünk az egyik fékezőfülkében, kihunytak Bogdanski Dolina utolsó fényei is. A háztetők fölött csak a szeméttelpek delejes szentjánosbogár-burája világított, átderengett az állomásépület ablakain, imbolygó árnyával a szeminaristáknak, akik talpunkra kötözött párnákkal álmukban is a váróterem végtelen köreit rótták.“

Ezzel az ismétlődő, az álmot új álmodójának tulajdonító, enigmatikus képpel zárul az elbeszélés. A Névtelen Zsákutca eddig is ismeretlen elbeszélője újabb ismeretlenségbe burkolódik. Vagy csak most kezdi Ivano Frankovszkban száműzetésének végtelen történetét?

4.

Bodor Ádám újraolvasása idején egy másik országba került városban jártam. Még véletlenül sem abban, amelyikre majd gondolni fogsz. Fokozatosan adtam fel az abszurd-idegennel való ismerkedést, mert látnom kellett, mennyire természetes a természetellenes a városlakóknak. Merészeltem például megkérdézni útitársamtól, hogy bírják-e majd az útvonalon a talpfák, mire másnap szóltan négyórányi várakozással töltöttük utazótársaságunkkal a bő esőzés és a belvíz okozta incidenst. A sínek alól ugyanis eltűntek a talpfák. Egyébként pedig mintha mi sem történt volna, pedig vannak embertestvéreink, akik katasztrófaként élik meg a vonatok ötpercnyi késéseit is. Egy hétfői nap szálltam volna fel a másik országba hipp-hopp átkerült városból induló nemzetközire, mire közölték, ezen a napon erre a vonatra és ezen a pályaudvaron nem árulnak jegyet. Egy angol úriember csóválta a fejét előttem, kísérője hihetetlenül természetellenesen a természetes szituációban, felajánlotta, hogy kocsijával elvisz engem is a következő állomásra. Fél óránk volt. Végigsuhantunk az egykor volt város nyomokban még létező alléján, ahol a fák sorait, közvetlenül az omló polgári lakások bejárata előtt, hatalmasan bűzlő szeméthalmok tarkították. Ez itt így van: kijön és lerakja. A maga szemetét a maga ajtaja elé. A város mögötti felhők alatt, mint sirályok, nejloncafatok kavargtak. És az utolsó kép, egy állandóan ismétlődő a város álmában, mielőtt végleg elhagytuk volna: kezek a magasban. Autóstopposoké, akik hozzám hasonlóan, egy ellenkező irányban szerették volna továbbálmódni természetes életüket.

És olvasom a megvalósult képet:

„Bogdanski Dolinán órákon át eltart az alkonyat. A szemétnak saját fénye van, ezért itt éjszakára sem sötétedik be teljesen. A nap már rég elmerült Pop Sabin erdeje mögött, de a kocsonyás pára a hulladék halmi fölött tovább világít, mintha szentjánosbogarak villóznának benne, delejes izzással van tele; akár valami áldás fénye dereng a város fölött, miközben körös-körül a Bogdanski réteket már rég betakarta a posztófekete éjszaka.“